

ФС 747
514

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНОГО ВІДДІЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
№ 1

Акад. Дмитро Багалій.

НАРИС
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.

т о м 1.

ЛІТОПИСИ.

ВИД. I
Duplikát
Slovenská Kníhovna
Bratislava

Друкарня
Всеукраїнської Академії Наук.

київ

Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.
1923

КРАТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр ФСТУ(ЧУкр)БЧ инв. № 2714944

Автор Джонс С. Бигглз

Название Нариси Української
філіаліографії. Тома

Место, год издания Київ, 1923 р.

Кол-во стр. 27, II, 138 с.

-" - отд. листов

-" - иллюстраций

-" - карт

-" - схем

Том 1 часть 1 вып. 1

Конволют

С.С.У.Ч.9

Примечание: Джонс

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.

№ 1

Акад. Дмитро Багалій.

НАРИС

УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.

Том I.

ЛІТОПИСИ.

ВИП. 1.

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

Duplikát
Slovanská Knihovna
— — —
Praha.

Київ

Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.

1923

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії, акад. **А. Кримський.**

Друковано 2000 примірників. Зам. 1.
Д. У. Д. Київ.

Зміст першого випуска.

I. Загальний нарис теорії історії.	1
Ріжниця між елементарною й науковою історією. Еволюція історії, як науки. Історична критика. Умовне значіння історичних свідоцтв. Необхідність свободи наукового досліду. Допомічні знання. Культурний елемент в історії. Філософія історії. Мистецтво й психологія в історії. Історичні закони. Суб'єктивізм і об'єктивізм в історії. Значіння історії.	
II. Схема української історії і зміст української історіографії.	15
З'язок української історіографії із схемою української історії. Сучасна схема української історії. Значіння національної ідеї в українській історії. Значення джерел української історії та відеутність свободи наукових дослідів в старі часи. Завдання моого начерку.	
III Стародавні україно-руські літописи князівської доби.	39
Списки літописів і їх поділ. Списки «Повѣсти временныхъ лѣтъ». Ридання «Повѣсти». «Повѣсть» і київо-печерський монастир. Головніші наукові розвідки, присвячені «Повѣсти». Дві найновіші розвідки акад. О. О. Шахматова: 1) про стародавні літописні зводи і 2) про «Повѣсть». Зміст «Повѣсти». Джерела «Повѣсти».	
Урикли з «Повѣсти временныхъ лѣтъ».	63
№ 1. Розселення слов'яно-русських племін. № 2. Варязький шлях. № 3. Звичаї слов'яно-русів. № 4. Зразки коротких звісток. № 5. Смерть Володимира. № 6. Про руських бранців, як їх ведуть у половецький полон. № 7. Любецький з'їзд. № 8. Снем на Долобеському. № 9. Зразки коротких звісток.	
IV. Обласні літописи з часів Київської і Галицько-волинської держави.	70
Обласні літописи. Київський літопис це злід і цікавати джерела його можна. Автори зводу. Головні окремі оповідання київського зводу. Щорічні короткі записи. Поділ київського зводу на частини. Про що оповідає київський звід. Думка про нього проф. М. С. Грушевського. Зміст київського зводу. Мова цього літопису. Галицько-волинський звід. Його відношення до київського. Погляд на цей літопис проф. М. С. Грушевського, та його розвідки про хронологію цього літопису. Питання про авторів і їхнє відношення до князів і освіти. Літературна форма й мова галицько-волинського літопису. Урикли з інших обласних українських літописів Переяславського і Чернигово-Сіверського.	
Урикли з київського зводу	99
№ 1. Похід на половців 1111 року. № 2. Характеристика Володимира Мономаха. № 3. Як війська Андрія Боголюбського знищили Київ.	
Урикли з галицько-волинського зводу	104
№ 1. Як збудовано місто Холм. № 2. „Князя Володимиря рукописаніє“. № 3. Хвороба Володимира Васильковича. № 4. Характеристика Володимира Васильковича. № 5. Будівничі діяльність Володимира Васильковича. № 6. Встановлення ловчого для м. Берестя.	

II

V. Західно-руські або літовські літописи

112

Литовська доба в історії Русі-України і літописи з цих часів. Київський літопис або рукопис Супрасльський. Густинський літопис. Літовські літописи. Їх редакції: короткі, середні, повні. Зміст короткої редакції. Зміст повної редакції і її характеристика у Тіхомірова та в Антоновича. Баркулабівський літопис.

Уривки з західно-руських літописів

133

№ 1. Витовтова битва з татарами над р. Ворсклом у 1399 році (Супрасльський список). № 2. Г'едимінові завоювання (список Биховця). Луцький з'їзд і похвала великому князеві Витовтові (список гр. Красінського).

Розділ I.

Загальний нарис теорії історії¹⁾.

Ріжници між елементарною й науковою історією. Еволюція історії, як науки. Історична критика. Умовне значення історичних свідоцтв. Необхідність свободи наукового досліду. Допомічні знання. Культурний елемент в історії. Філософія історії. Мистецтво й психологія в історії. Історичні закони. Суб'єктивізм та об'єктивізм в історії. Значення історії.

Здобутки кожної науки повинні стати загальним пароднім добром, вжитком усього народу, значить, і тих його станів, які досі їм не користувалися або користувалися дуже мало: як скажемо селянство, до якого належить у нас до 85% усієї людності, і робітництво. Особливо це треба сказати про науку історію, яка являється певним і міцним ґрунтом загальної освіти кожної людини, незалежно від того, чи проходить вона початкову, чи середню, чи вищу школу. Інша річ, наприклад, вища математика — діференціальне або інтегральне рахування,—на таку високу наукову ступінь не всякому пощастиє піднятися, навіть тоді, коли в нас буде єдина трудова школа, бо межа тут не зовнішня, а внутрішня—вона лежить у самій людині—її нахилі. Що до історії, то вона й раніше, а особливо нині, коли увесь народ призвано безпосередньо до будування усього життя, навіть державного, мусить бути головною підвальною освіти всякого громадянина, бо те, що діється сьогодня. є наслідок того, що діялося вчора, і, щоб свідомо працювати на користь народові і його державі, треба знати історичний процес життя свого народу, щебто його історію, бо ми її тепер розуміємо, як історичний процес.

1) Цей розділ складено на підставі першої глави („Общая историческая понятие“) моєї книжки „Русская история. Томъ I. Княжеская Русь“, М. 1914 г. стор. I-17. Література по теорії історії, особливо чужоземна, дуже велика. На російській мові спеціальним підручником являється книжка покійного академіка А. С. Лапо-Данилевського „Методология истории (курсъ лекцій, читанныхъ студентамъ Петербургского университета), вып. I-й. С.П.Б., 1910, стор. 292, і вып. 2-й С.П.Б., 1913, стор. 292—799“. Повинен був вийти і 3-й випуск. В першій частині оповідається про важніші течії в теорії знання, в другій—про методи історичного вивчення (про методологію джерелознавства—це дуже цікавий відділ). Другим гарним систематичним і більш доступним

Але чи є все ж таки ріжниця по суті між елементарним і науковим змістом і викладанням історії? В приводу цього питання в російській історичній літературі висловлено було не однакові думки і з наукового, і з педагогічного боку. На погляд одних — між ними є істотна ріжниця і по їх меті, і по змісту, і по критичному обробленню джерел. Історія, як наука, ставить своєю метою висліджування законів, на підставі яких утворюються події політичного й культурного життя народів; друга ж — тільки подає відомості про важніші події минулого, щоб пояснити сучасне становище життя народу і вкупі з цим поширити світогляд учнів. Перша має одну ціль, що існує в самій же історії, яко науці — поширення й поглиблення її, друга бажає досягнути педагогічних завдань і мусить брати на увагу вік, зріст учнів та їх умовий розвій. Перша дає критичні звістки, взяті, як то кажуть, з джерел першої руки, друга — що найбільше — може дати тільки де-яке розуміння про критику джерел, не займаючись самим їх критичним обробленням. Перша, ставлючи свою метою виявити народну самосвідомість, стежить для цього за процесом життя цієї людськості; друга, маючи на меті намітити тільки загальний рух у розвитку людськості і взаємний зв'язок народів, викладає тільки найважніші менти життя і то найбільш могутніх національностей. Перша висліджує усі сторінки історичного життя народів і між ними найвищі прояви людського генія — науку, філософію, письменство, мистецтво; друга примушена обмежитися тільки тими сторінками, що доступні для зрозуміння учнів; мусить з безкрайого числа фактів брати найголовніші і тільки потроху подавати більш складний і трудний матеріал. Такий один погляд.

для зrozуміння підручником являється курс проф. Н. И. Кар'єва „Teорія історического знання“ С.П.Б., 1913, стор. 320. Той же проф. Н. И. Кар'євъ написав книжку „Основные вопросы философии истории, 2-е изд. 1887, 3-е изд. (скорочене) 1897“; він же написав розвідки — „О общемъ значеніи исторического образования“ (Истор. обозр.. VII, передруковано в „Историко-філософскихъ этюдахъ“) і „Сущность исторического процесса и роль личности въ истории“, т. I (исторія съ філософской точки зрењня) 1911, т. II (філософія історії въ русской литературѣ) 1912, т. III (критика исторического материализма), 1913. В книжці проф. Д. Пегрушевського „Очеркъ изъ истории средневѣкового общества и государства“, М. 1907, вступ II присв'ячено з'ясуванню завдань і методів науки всесвітньої історії. Згадати треба ще: М. I. Туган-Барановського „Теоретические основы марксизма“ (С.П.Б. 1907) та Бельтова „Къ вопросу о развитіи монистического взгляда на исторію“, а також Давидова „Что такое экономической материализмъ?“ 1900. З перекладів треба згадати працю проф. Бернгейма „Введеніе въ историческую науку“, яка являє собою уривок з великої праці цього автора „Lerbuch der historischen Mettode“, та працю Герм. Гортера, яка оце тепер вийшла в українському перекладі в Київі під заголовком „Герман Гортнер: „Історичний матеріалізм. З передовою К. Каутського. Переклав з німецького И. Бензя. К. 1918, стор. 147.“ Тут дається популярний виклад теорії економічного матеріалізму для робітників з боку поглядів соціал-демократичної партії. Книжечка ця написана дуже

Представники другого погляду, навпаки, кажуть, що між історією науковою та елементарною немає істотної ріжниці: усяка історія, для кого б вона не викладалася або не писалася, має одну мету—вияснити всесвітній історичний процес; ріжниця є, але не в суті тієї і другої, а в кількості матеріалу: для елементарного викладання треба вибирати відповідний матеріал, який був би зрозумілим для учнів. Тільки виклади на науковому ґрунті в школі мають і педагогічне значення; тільки воно може розвинути світогляд і пам'ять, фантазію, розум. Для цього необхідно, щоб навіть для елементарних викладів вчитель мав широкі наукові відомості.

Не можливо не згодитися з тим, що в основі елементарної історії мусить лежати науковий ґрунт, і, значить, признати, що є єдина тільки історія, як наука. Але ж треба приняти й те, що при викладах елементарної історії (наприклад, в початковій школі, в першому її концентрі), необхідно звертати увагу на те, щоб виклади її були зрозумілими для учнів. І це утворює велику ріжницю між науковим та елементарним викладанням історії. Глибока ріжниця між ними залежить від того, що для зрозуміння наукового викладання історії, як науки, потрібний не тільки високий розвиток людини, але й багатий запас ідей та думок про життя взагалі, й життя людини з'окрема.

Розуміння історії не було завжди однаковим, навпаки, воно постійно поширювалося в зв'язку з розвитком самої науки історії. Між старим поглядом на історію, як на оповідання про цікаві події, та сучасним визначенням—виявлення всесвітньо-історичного процесу—ціла безоднія: тоді історія могла перетворюватися (і, справді, перетворилася) в якесь то кунсткамеру раритетів; тепер вона захоплює цілокупність усіх явищ життя—політичного і культурного, помогає зрозуміти нам перехід від простіших форм життя до кращих і склад-

просто та яскраво. З розвідок по історії економічного матеріалізму згадаємо про найголовніші: Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*; Bernstein, *Die Voraussetzungen der Socialismus* 1898; Kautzky, *Ethik und materialistische Geschichtsauffassung*; Stamler, *Wirtschaft und Recht nach der material. Geschichtsauffassung* 1906 (2 томи); Stamler — *Materialistische Geschichtsauffassung*, 3 вид. т. VI, 1910, з докладною бібліографією.

Має значення й розвідка проф. Щепкина „Вопросы методологии истории“. Одесса, 1905.

Дуже корисною для мене книжкою була капітальна праця В. С. Іконнікова „Опытъ русской историографии“, ч. I. Торкнувся де-яких питань з слав'янофільського погляду (теорії культурно-історичних типів) Н. Я. Данилевський в своїй книзі „Россія и Европа“; обговорює де-які теоретичні питання в своєму курсі „Русской истории“ й проф. В. О. Ключевський (перша й друга лекція); невеличку розвідку надруковано і мною (в Сборн. Харьк. Истор.-фил. О-ва, VI).

ніших, висліджує, як ішов всесвітній процес. У народів класичного світу історія повинна була виховувати патріотизм, мораль і естетику. У середні віки історія немов перетворилася в літопис з вигаданими оповіданнями про всякі чудасії. Доба відродження знов висунула на перше місце класичну історію, а XVIII вік утворив філософію історії, яка ставить свою метою філософський, цеб-то об'єднаний єдиною ідеєю, єдиною думкою огляд складних і ріжноманітних явищ всесвітньої історії. Філософія історії почала потроху виділятися своїм абстрактним характером з історії, яка давала їй тільки матеріал своїми власними висновками. Тоді почали особливо цікавитися з'ясуванням історичних явищ, загальним ходом історичного процесу.

В своїй еволюції історія пройшла три фази свого розвитку: 1) в першій панує оповідання, де події викладалися в хронологічному порядку; 2) в другій виступає прагматична історія, яка встановлює причини подій, психологічні мотиви їх та їх наслідки, але історик тут ще не ставить собі єдиної мети—відшукування правди: він користується історичним матеріалом, як засобом для морального, або естетичного, або патріотичного впливу; така була грецько-римська історія, але найширший розвиток цієї прагматичної історії ми бачимо в європейських народів, коли там стала розростатися ідея національності; 3) еволюційна генетична історія (нових часів); тільки тоді історія стала справжньою наукою, бо тільки тоді її єдиною метою зробилося здобуття історичної правди; відкриття зв'язку між історичними явищами довело до думки про органічний розвиток в історичному житті. В наші часи ця ідея органічного розвитку являється досить ясною і простісенькою, але для зрозуміння її необхідні були такі умови, яких бракувало в колишньому житті: необхідна була думка про єдність походження і про солідарність людськості, про невинну зміну культури, про взаємні впливи ріжних сторінок людського життя (політичних, економічних, природньо-історичних, соціальних і т. і.).

Такі фази свого розвитку перейшла й українська історія: вона почалася літописними оповіданнями, де не було ще прагматизму, потім перетворилася в прагматичну історію, але ставила перед собою головним чином національні патріотичні завдання. І лише в нові часи вона стає вже еволюційною історією, яка поставила собі виключно наукову мету досліджувати правду-істину. Однаке треба долати, що коли нас Західна Європа взагалі вже опередила в своїй науковій діяльності, то це ми бачимо і в розвитку її історіографії в порівнянню з нашою: наша завжди йшла за західно-європейською позаду її; коли на Заході вже панувала еволюційна течія, в українській

історіографії ще було не мало пережитків старої доби, тим більше, що гострі національні питання дуже помітно відбивалися її відбиваються навіть у сучасних історичних працях. Щоб пересвідчитися в цьому, треба тільки згадати про „Історію Русов“, про те, як яскраво відбилися ці національні мотиви в історичних працях П. О. Куліша і Г. Ф. Карпова, які гострі суперечки виникли на цьому ґрунті між „съверянами и южанами“, як казав О. М. Пишн.

Наприкінці XVIII ст. набуває великого значення історична критика, яка з'являється цінним здобутком історіографії XIX і XX ст.; вона головним чином утворила з історії справжню науку. І треба зазначити, що батьком її, по правді, треба лічити німецького вченого історика, академіка Російської Академії Наук, дослідника нашого старого україно-русського літопису „Повѣсти временныхъ лѣтъ“, Августа Людвіга Шлецера. На його знаменитому „Несторі“ виховалося ціле покоління старих російських істориків до Карамзіна та Погодина. В своїх наукових працях Шлецер стояв на міцному науковому ґрунті, і він провстав проти теократичного розуміння історичного процесу; нічогісінько не приймав без критики, на віру; не вірив жадним авторитетам і шукав тільки єдиної правди-істини. „*Prima lex historiae—писав він—не quid falsi dicat*“. Письменник, казав він, це офіційний, не здобуваючий платні слуга сусільства, доброхітний радник народу. Коли урядовці зберігають свою владу навіть тоді, коли загублють свій розум, письменник, навпаки, має силу лише тоді й доти, доки вдержує свій глузд; не треба боятися письменників, які несуть сояшний промінь в темній країні таємного поневолення, нетерпимости, лицемірства: нехай жахаються прихильники темряви того, що письменники виносять на світ Божий. У Германії великими представниками скептицізму й історичної критики були Нібур і Ранке. Під їх прапором йшли російські та українські історики нових часів. Історична критика має своїм завданням досліджувати джерела, визначувати їх певність і поділяється на нижчу та вищу критику. Перша пояснює автентичність джерела, добу, місце його написання і автора; друга вирішує питання про певність самого оповідання, показує, чи міг знати автор те, про що оповідає, чи щирий він у своїх оповіданнях. Окрім цієї формальної критики, є ще інша, реальна, яка розбирає вже правдивість самих подій і спирається, головним чином, на можливості історичної дійсності того чи іншого факту. Методи історичної критики взагалі прості та елементарні і мають свою підставу здоровий розум; окрім того, сучасна історіографія виробила цілу низку спеціальних правил, яких повинен додержуватися кожний дослідник, а саме: уникати апріорних

висновків, користуватися джерелами першої руки, студіювати твори попередників, але ставитися критично до їх висновків, порівнювати ріжні джерела про одну і ту ж саму подію, звертаючи увагу не на кількість, а на якість джерел.

Характер історичних свідоцтв вимагає суворої історичної критики. Натураліст користується матеріалом, який він безпосередньо обсервує; історик, навпаки, підставою своєї праці повинен покладати свідоцтва інших людей, а ті зного боку часто користуються для своїх оповідань непевними джерелами. Але її для самовидця не так то легко точно описати яку-небудь подію: відома всім річ, що ніколи де-кілька самовидців не оповідають однаково про одну і ту ж саму подію, навіть і тоді, коли кожний з них буде цілком добросовісним і правдивим; ріжниця ця є наслідком самої психології оповідача: кожний має свої погляди, свою сферу спостережень, свою мову для оповідання; навіть сама безхитра простодушність не може бути гарантією прочності переказу. Відомий анекдот про Вальтера Раллея, який сидів в Тоуерській в'язниці і з нудьги задумав писати загальну історію. Тимчасом у в'язниці сталася одна подія, яка всіх зацікавила; Раллей побажав дізнатися, в чому річ, почав роспитувати самовидців і був вражений суперечливістю їх свідоцтв. Тоді він зрікся свого заміру писати історію. В цьому нас переконують і численні факти, які торкаються ріжних джерел—літописів, мемуарів, навіть актів і грамот, не кажучи вже про генеалогічні таблиці, які виводять, напр., простих українських козаків Розумовських від шляхтичів Рожинських. Взагалі мітичний елемент відограє значну роль в історичній науці, тільки потроху витісняють його звітіля та відводять йому відповідне місце поміж пам'ятками народної поетичної творчості. Тільки тепер на підставі розвідок Зібеля ми переконалися, що головними діячами першого хрестового походу були папа Урбан II і Боемунд Торентський, а між тим ще й досі в шдручниках панують Петро Пустельник та Годфрид Бульонський. Відомо також, що легенду про Вільгельма Теля було занесено до Швейцарії з шівнічної Германії після самої події, а проте вона стала одним з докладів історичних вірувань швейцарського народу. Правду кажучи, поезія, хоть по самій суті своїй і ріжниться від історії, але не раз втручається в її царину. Окрім помилок, що виникають через приняті на віру, без критики, свідоцтва, автори яких і сами помиллялися, треба мати на увазі ще й помилки, які виникають через фальшовані звістки та шдроблені документи. Таких підроблювань можна знайти багато в ділових актах, як напр.: дар імператора Костянтина Великого, Лже-Ізидорові лекреталії, великі австрійські привілеї свободи, або, як у

нас, де-які акти і псевдонародні думи. Дуже часто зустрічаються фальшиві генеалогії.

Історикові доводиться в своїй діяльності рахуватися і з чисто зовнішніми перешкодами, які затримують його працю і порушують його святе право—свободу наукового досліду. В царину науки, де не може мати місця примус та силування, входять мотиви, які нічого спільногого з наукою не мають. Петро Великий мав правильний погляд на це питання, що видно з такого факта: Бужинський не переклав одного місця в книжці Пудендорфа про політичне становище європейських держав, що здавалося йому незручним, але царь зробив йому за це сувору вимову. А це місце було, справді, дуже різке, далеко не в усьому справедливе і неприємне для національного самолюбія: „Зазорни же русскіе и невоздержательни суть, свирѣпи и кровожаждущи человѣци, въ вещахъ благополучныхъ безчинно и нестерпимою гордостью возносятся, въ противныхъ же вещахъ—низложенного ума и сокрушенного; ко прибыли и лихвѣ, хитростю собираемой, никакой же народъ паче удобенъ есть. Рабскій народъ рабски смиряется, и жестокостью власти воздержатися въ повиновеніи любятъ, и яко же всѣ игры въ бояхъ и ранахъ у нихъ состоятся, такожъ и бичей и плетей у нихъ частое есть употребленіе“

Але інакше робили вже найближчі наступники Петра Великого. 1733 року Анна Іоанновна видала наказа спалити книжку про життя Остермана, Мініха та Бірона, яку видано було за кордоном. Єлизавета Петровна видала наказа про присилку книжок з „відомими іменами“, щоб замести сліди царювання Іоанна VI Антоновича. Варто звернути увагу на такий нечуваний, хоч він і дійсно мав місце, факт, як заборона Синодом Мілерові друкувати Сибірські літописи, „ибо въ нихъ находится не малое число лжей, басней, чудесъ и церковныхъ венецій, которая никакого имовѣрства не токмо не достойны, но и противны регламенту Академіи, въ которомъ, именно, запрещається академикамъ и профессорамъ никакимъ образомъ не мѣшаться въ дѣла, касающіяся до закона“.

Заборона друкувати літописи самій Академії пояснюється тим же мотивуванням:

„Разсуждаемо было въ Синодѣ, что въ Академії затѣваются історіи печатать, въ чемъ бумагу и прочій коштъ терять будуть напрасно, понеже въ оныхъ книгахъ писано лжи явственные, отчего въ народѣ можетъ произойти не безъ соблазна“

За царювання освіченої Катерини II згадати слід би про утиски над Радищевим та Новиковим за їх письменницьку діяльність.

І далі, наближаючись до наших часів, ми зустрічаемо немало таких фактів.

В XIX століттю досить буде зазначити зруйнування Петербурзького, Казанського та Харківського університетів під час царювання Олександра I (Рунич, Магницький, Карніїв), вказати на ті перешкоди, які зустрів Пушкін при досліджуванні Пугачівського руху. В Казані під редактуванням одного професора перекладено було на російську мову східний рукопис про Магомета, і цензура вимагала, щоб слово „пророк“ було замінено скрізь словом „лже-пророк“, ніби автор-магометанин міг так назвати Магомета. Цраця Більбасова про Катерину II повинна була вийти за кордоном. Завдяки тим же цензурним умовам російське громадянство нічого не знало про наглу смерть Павла I-го через те, що російська наука повинна була мовчати про цю подію, а мемуари про це опубліковано тільки недавно. І лише в останні роки дозволено було користуватися, і то не безумовно, а лише для наукових праць, архівом Департаменту Поліції, що на підставі його документів написав де-кільки цікавих монографій М. К. Лемке.

Річ цілком зрозуміла, що історики повинні дуже старатися здобути певні факти; вони повинні користуватися в широких розмірах так званими допоміжними науками, до яких відносяться: археологія з її відділами — палеографією, дипломатикою, сфрагістикою, геральдикою та нумізматикою, генеалогія, хронологія, етнографія, бібліографія, порівняльне мовознавство і, нарешті, навіть природничі науки (геологія, хімія та інші). Всі ці допоміжні науки допомагають встановити дійсні історичні факти. Але ж і дійсні факти ще не становлять історії: це тільки матеріял для неї, це — члени, кости, мускули, органи історії; а коли історія є громадське тіло, то ще треба знати життя цього тіла, цеб-то причинний зв'язок фактів між собою. І літопис може давати точні факти, але літопис ще не історія, тому що він позбавлений прагматизму. Сучасному досліднику історикові доводиться мати справу не з чистим матеріялом, а з одсвітом його в почуттях спостерігача; таким чином він бачить не самий факт, а тільки переломлений (одсвічений) промінь від нього; тому головна заслуга сучасного історика полягає в тому, щоб вміти знайти зв'язок між подіями та явищами культурно-економічного життя. На щастя суть людської природи однакова, і на цьому саме й полягає можливість корективу. Допомагає дослідникам і так званий порівняльний метод, при якому порівнюються різні форми людського суспільного життя в як найріжноманітніших умовах їх існування; таким чином, іноді за допомогою аналогії можна доповнити те, про що не має

прямих свідоцтв, особливо коли до цього порівняльного методу ми прилучимо ще чисто історичний, щеб-то визначимо різні громадські форми в їх послідовному розвитку в одного й того ж народу.

В досліджуванню окремих явищ та в узагальнюванні фактів значну роль відіграють гіпотези, особливо, коли їми користуються досить обережно.

Між тим зміст історії все шириться: до огляду політичних подій долучилося все більш і більш культурного елементу; наприкінці, з цього утворилася окрема піарість людського знаття—історія культури, яка домагається повної незалежності від історії; з'явився навіть антагонізм між прихильниками чисто історичного та культурного напрямку в історії. Ми особисто стоймо за внесення в історію культурного елементу в найширшому розмірі; на нашу думку в ній мають право існування явища і економічного, і соціального життя, інтелектуального і морального прогресу суспільності. Але навряд тут є який-небудь ґрунт для антагонізму. Нехай досліджуються не тільки вищі прояви людського духу: письменство, наука, філософія, мистецтво, але й ті факти, які торкаються домашнього життя, оточення; з тієї пори, як наша наука одважилася подавати історію не тільки держав, але й народів, все це набуло, на наш погляд, великої цінності, аби тільки нарешті можна було утворити з цього матеріалу величезну історичну картину, на якій яскраво, але обов'язково з необхідною перспективою, було б виявлено все минуле певного народу: і його політична історія, і його соціально-економічне життя, і наука, і мистецтво, і письменство, і релігія, і мораль.

Термін „філософія історії“ почав вживати вперше Вольтер 1765 р.. в розумінні універсального історично-філософічного огляду людської культури. Найбільше наближується до сучасного розуміння цей термін у Г'єрдера в його праці „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit“. Головнішими системами філософії історії з'являються такі: 1) Дуалістично-теократична, яку формулював блаж. Августин в середні віки в своїй праці про царство Боже (на його думку було і на небі і на землі 2 царства—Боже та діяволове); ця система в теперішній час має багато представників серед правовірних істориків католиків; вони оцінюють історію людськості з погляду успіху Царства Божого на землі.

2) Гегеліянська школа, яка висунула питання про значіння ідей держави, індивідів, націй в процесі розвитку, про відношення волі до необхідності. Гегель вбачав в історії виявлення ідеї (божественного духа), поступ від первісного природного стану до духовної свободи людини в державі. Три ступні пройшла тут людськість: а)

шолов духа (на Сході), б) виявлення духа в визнанні своєї волі (Греція й Рим), в) піднесення своєї індивідуальної свободи до ідеї універсальної свободи (християнсько-германський світ). У кожного історичного народу ідея виявляється своїм властивим способом; почасти на цьому філософічному ґрунті зросло і російське слав'янофільство.

3) Позитивна школа, яка ґрунтуеться на погляді О. Контад; першим ступенем—на думку цієї школи—був теологічний спосіб людської думки, другим—метафізичний або абстрактний, третім—позитивний, що дознає за допомогою точних наукових методів закони, які нами керують; історично-культурний розвиток визначується законами не індивідуальної, а соціальної психології; навіть вчинки геніїв залежать від впливу того, що їх оточує; таким шляхом Конт намагався підняти історію, властиво відділ соціології, на ступінь позитивної науки.

4) Гуманітарна система, творцем якої був Гердер. Кожний народ, відповідно до своїх здібностей і зовнішніх умов, шоривається досягти своєї мети розвитку; але, не вважаючи на всю ріжноманітність культур та форм людської природи, папують загальні для всіх риси гуманності, які через уесь час все більш і більш удосконалюються. Цю думку про зрост виявлення людности ще ширше, на підставі досліджень ріжноманітних явищ народного життя, виявив Лотце в своїй книжці „Микрокосмъ, или естественной истории и истории человѣчества“

5) Економічний матеріалізм. Ця система була заснована й сформулювана творцями наукового соціалізму і перш усього К. Марксом. Наступники цієї школи всю ріжноманітність явищ історичного процесу пояснюють, виходячи з аналізу економічних відносин та принципу діялектичного розвитку, встановленого Гегелем. В громадській будові свого життя люди зустрічають необхідні, незалежні від їх волі обставини—продукційні відношення, які відповідають певному ступню розвитку їх матеріальних продукційних сил. Сума цих продукційних відношень ставить економічну структуру громади, реальну основу, на якій стоїть юридичне та політичне прибудування. Таким чином, право, релігія та філософія, тоб-то усе ідеологічне прибудування, ґрунтуеться на економічній основі. Продукційні відношення не тільки з'являються основою економічного життя, не тільки з усіх боків впливають на його, але прямо утворюють його—тоб-то утворюють відповідні форми думки, віри, права, політики і всієї культури та руйнують всі ці форми, коли вони їм суперечать. Під продукційними відношеннями розуміється спосіб і межі задово-

лення життєвих потреб людини натуральними продуктами і технічними засобами, їх оброблення, спосіб їх присвоєння, розподілу та вживання, які знаходяться в його розпорядженні. Завдання історії, як науки, дозволити і визначувати цей основний (економічний) фактор в кожнім явищі, хоч би навіть чисто ідейного характеру.

Але треба зробити загальну примітку до всіх теорій, а саме, що треба приймати ті висновки, які випливають з об'єктивного дослідження матеріялу, навіть коли б ці висновки не відповідали априорним ідеям дослідника. Гіпотезами можна користуватися до того часу, поки за їх допомогою не утвориться міцна теорія. Думка про величезне рішуче значіння економічного фактора, яко основного в життю людськості—це велике придбання наших часів. Але велике значення має також рядом з економікою і ідеологія, цеб-то ідеї, які роблять великий вплив і на економіку. Чергове завдання теорії економічного матеріалізму буде—прослідити вплив цього фактора на всі інші сумежні царини людського життя, в тому числі і на сферу ідей, бо тільки на підставі таких досліджень можна буде вже aposteriori, а не apriori визнати велику силу цього фактора в порівнянню з іншими і фактично довести, що він саме—основа, а останні—тільки добудування. За це висловлюється Й. Горттер, кажучи: „Історичний матеріалізм ні в якому разі не можна вважати за форму, в яку історичні питання треба тільки втискати. Починати треба зі студій. Коли хочеш знати, звідки береться те, що певна класа чи народ думає в цей спосіб, тоді не говори: продукційний спосіб був таким і таким, він спричинився одже до такого думання. Так часто можна помилитися, бо часто та сама техніка витворює в одного народу цілком інше думання, ніж у другого, як також і різні продукційні способи можуть осяратися в різних народів на ту саму техніку. Треба дослідити також інші фактори — політичну історію народу, клімат, географічне положення, які всі, побіч техніки, мають також свій вплив на продукційний спосіб і думання. Тільки коли відомі інші фактори, тільки тоді близько виступає в цьому оточенні історичний матеріалізм, діяння продукційних сил і продукційних відносин. Хто не може зробити історичних студій, той мусить задовольнитися розваженням нашого власного часу ¹⁾). І для цього треба буде зробити величезну наукову працю — дослідити у все-світній історії всі головніші явища історичного життя з погляду їх походження й залежності їх від економіки та інших факторів. Треба це зробити і відносно української історії, бо тут ми не

¹⁾ І. Горттер. Історичний матеріалізм. К. 1918, стор. 140.

маємо навіть таких праць, як начерки російської історії на підставі теорії економічного матеріалізму проф. Рожкова та Покровського.

Мистецтво відограє значну роль в історії тому, що з боку викладання історія сама є мистецтво. Тен каже: історія—це одночасно критик, який перевірює факти, вчений, який їх збирає, і філософ, який їх пояснює, але над усіма ними повинен стояти мистець, який оповідає. Мистецтво вершить науку, як квіти рослину. Художність історика—це уміння передати живо й образно добу, а для цього треба мати глибоке знання матеріалу та природжений талан історика. На жаль, лише де-які з істориків мали цей художній талан, і такі вчені, як Гібон, Маколей, Тьєрі, Тен, Костомаров, є лише винятком, а не загальним явищем. Але все ж таки для кожного історика обов'язкова перспектива в історичній картині, щеб-то визначення більш важливого і менш важливого.

Історії доводиться досліджувати як психологію індивідуальну, так і психологію народів. Перша допомагає з'ясувати характер окремих історичних діячів, друга—характер націй. Як біографія окремої особи ґрунтуються на законах індивідуальної психології, так історія, ця біографія людськості, повинна ґрунтуватися на народній психології. Характер людини відограє таку ж значну роль в поясненнюожної історичної події, як і зовнішні умови діяльності даної особи.

Завдяки реакції проти шанування героїв в історії, історичні фактори загубили свою виразність, і разом з тим з'явилися спроби вказати загальні закони історичного розвитку. Але чи можливі історичні закони в точному розумінні цього слова? Ні. Закон—це вислів постійного відношення між двома одночасними або наступними явищами; для того, щоб його виявити, необхідно мати пізку одностайніх явищ, які б повторювалися в незмінному зв'язку. Проте історія є процес, який складається з послідовної зміни явищ, що попадаються нам в данній сумі тільки один раз; історичні факти не повторюються, вони цілком індивідуальні. Виходить, що історичні закони—це химера. Закономірними елементами в історії являються соціологічний та психологічний; тому можна і треба говорити про закони соціології, але не про закони історії. Всі науки, як дисципліни, говорять про колектив, одна історія—про індивідів; всі науки мають на увазі те, що існує постійно, одна історія—те, що було раз і чого вже немає. Ніколи шляхом емпіричних висновків ми не утворимо історичного закону: це буде тільки висновок, який торкається одного народу, а щоб вивести загальний закон, необхідно як раз відкинути в думці те, що робить несхорою історію націй, щеб-то національну історію. Само собою ясно, що постуї історії під-

лягає закону причинності; закон причинності в такому розумінні існує в історії, але ж він не є фатальним для кожної окремої особи: вона може йти і проти загальної течії, бо серед людей, в протилежність природі, має силу свобода волі. До таких головних історичних законів в умовному значенню цього слова треба віднести: 1) причинність історичних явищ, 2) їх неповторність, 3) прогрес і 4) єдність історії. Думка про прогресивний розвиток людських громад, яка ґрунтуються на кращих почуттях людини, виправduється загальним розвитком історичного процесу. Коли розглядати історію по невеликих частинах, вона уявляється немов одноманітною, але коли охоплюємо великі доби, то бачимо зміну акцій та реакцій; коли ж перед нами проходять віки і народи, тоді ясною стає ідея прогресу. Коли так підійти до історії, вона матиме характер єдності, універсальності, що сполучається з принципом національних рис.

Але запитаємо, чи можливе цілком об'єктивне виявлення історичного минулого? Відомо, що і в Європі і у нас існує дві історичні школи — суб'єктивних та об'єктивних істориків. Уникнути цілком суб'єктивного елементу в історії неможливо; образ минулого двічі перетворюється: вперше — в залежності від фактів, вдруге — в залежності від самого історика. Але необхідно йти до об'єктивності; оцінка історика повинна бути ріжнобічним дослідженням подій. До цих подій треба підходити на підставі минулого часу, а не сучасних поглядів; але не можна говорити против впливу на істориків таких факторів, як національність, характер доби, релігійні та політичні погляди і таке інше.

Таким чином, історична правда завжди має відносний, а не абсолютний характер; але це не шкодить історії: з одного боку ми задовольняємося і цим умовним знанням (та не тільки в історії, але й в інших науках), а з другого боку — в ньому криється запорука його постійного прогресу. Ми, як говорив український філософ Г. С. Сковорода, тільки ловимо птаху-правду, що постійно від нас віддається, і в цьому і єсть велика втіха од досліджування правди; якби вона була перед нами в цілому закінченному вигляді, ми б відчули апатію та пудьгу. На цьому ґрунтуються висока радість, яку дає історикові-спеціалістові самостійна творча наукова праця; вона наближується до радості, яку дає поетична творчість. І таку втіху може мати кожний, хто тільки ще шляхом самостійних історичних дослідів, хоч би стороною вони й видалися сухими та пудними. Це суб'єктивна психологічна сторінка в заняттях історією; об'єктивну ж необхідність подібних праць павряд чи треба доводити: успіхи історії, як науки, безпосереднє залежать від розроблення її частин. Але треба вивчати історію не тільки з спеціальною, але і з за-

гальноосвітньою метою; перша може привабити небагатьох спеціалістів, а друга приступна для всіх. Історія, коли її вивчувати з цього погляду, розвиває насамперед наші формальні здібності. Вона дає нам наукову думку, яка необхідна не тільки для вченого, але і для кожної освіченої людини; людина, яка звикла користуватися засобом історичного думання, і про сучасність судитиме правдивіше, ніж та, яка не має дисципліни розуму, що дается історичною освітою. Понадруге, історія дає і реальний матеріал нашому розумові: вона поширює наш обсяг знання, наш світогляд, дає нам ключ до розуміння сучасності, свідомого, а не байдужого відношення до неї. Історія збагачує наш розум культурними громадськими ідеями, в яких криються принципи, що ними жили та й тепер живуть історичні народи. XIX століття можна характеризувати як раз пануванням історії та історичної точки погляду. Не тільки надзвичайно поширився зміст історії, але історичне вивчення було прикладено і до мови, до народного господарства, та до інших ділянок культурного й соціального життя. І це мало важливі наслідки, а саме: з'явилася дуже цінна філософська ідея, якою може пішатися XIX століття,—це ідея органічного розвитку, прогресу людських громад. Ідейне багацтво історії має найбільше загальноосвітнє значення, і з цього боку культурно-соціальна історія важливіша, ніж зовнішня політична. Але народ складають одиниці, які тільки думають, відчувають, виявляють активність,—тобто за формами життя ми не повинні забувати людини, і відсіля гуманітарний погляд, який може мати величезне значення. Він, разом з ідеєю прогресу, може спсти нас від безсилого пессимізму. Як всесвітня, так і національна історія вивчують історичний процес людського громадського життя. Але між ними є ріжниця. Всесвітня історія прагматично, в послідовній зміні історичних явищ виявляє життя народів, найбільші успіхи, яких вони досягнули в розвитку громадського життя, а історії кожного народу вона отводить місце остільки, оскільки він брав участь в цій послідовній і спільній роботі людськості над будуванням і прикрашеннем свого життя. Національна історія обмежує свій обсяг самим предметом вивчення: вона вивчує процес розвитку одного народу, як окремої етнографічної особи, і тому має можливість зупинитися на ньому докладно, з'ясувати ріжнобічно життя даного народу. Вивчення національної історії має й практичне значення. Історичні паралелі, приклади й докази з минулого часто допомагають нам з'ясувати досить заплутані ситуації сучасності і тим уникнути великих помилок. Історія народу, науково відновлена, як влучно зазначує професор В. О. Ключевський, стає книгою його прибутків та видатків, в якій ведеться підрахунок хиб його минулого.

Розділ II.

Схема української історії і зміст української історіографії.

Зв'язок української історіографії зі схемою української історії. Сучасна схема української історії. Значення національної ідеї в українській історії. Знищення джерел української історії та відсутність свободи наукових дослідів в старі часи. Завдання моого начерку.

Зміст української історії стойть у як найтіснішому зв'язку з схемою української історії, яка, як і взагалі історія кожного народу, мусить бути історією народною й національною, являючи собою єдиного з членів великої сім'ї народів, що утворюють всесвітню історію. А схема української історії не була завжди однаковою, навпаки — вона мінялася, або краще сказати, розвивалася, і в основу сучасної історіографії треба покласти найновішу схему, яка одновідає сучасному науковому поглядові на історію, як на історичний процес народного життя.

Яка ж сучасна схема української історії в загальних її рисах? Це не випадкове викладання епізодів української історії в загальних курсах по російській історії, як це ми бачимо у Бестужева-Рюмина, Иловайського (хоч і це потрібно робити в загальних оглядах історії Росії), а систематичне викладання історичного процесу життя українського народу, бо тільки тоді ми зможемо уявити собі цей процес в його органічному розвитку і з усіма його особливостями.

Але чи може, чи повинна бути окрема історія України, українського народу? Тепер, коли вже ми маємо науково-оброблену та систематично викладену многотомну історію України-Русі М. С. Грушевського, це питання фактично вирішено в позитивному його розумінні. Але треба додати, що ще й тепер є багацько скептиків, які не визнають окремої історії України¹), а про старих істориків нічого й казати. Взагалі зміст слова „Історія Малоросії“, „Історія України“ пройшов еволюцію, як це докладно ми вияснимо в другій частині цього начерку історіографії. А тепер ламо тільки де-які по-

¹⁾ Див., напр., відкритий лист до проф. М. С. Грушевського проф. Линниченка.

ясення для зрозуміння загальної схеми української історії. Історія українського народу повинна існувати (і існує) тому, що існує український народ, який має свою довголітню історію. Коли ми визнаємо історію навіть тих народів, яких тепер немає, бо вони залишили свій слід в історії людськості та належали до народів історичних, то треба визнати також і історію українського народу, що теж належить до народів історичних і мав з ними, яко своїми сусідами та родичами по походженню, ріжні стосунки, утворював оригінальні форми свого політичного, соціально-економічного та культурного життя. Український народ мав на протязі своєї історії те, що повинен мати кожний історичний народ—свою землю, свою владу, а головним фактором його історії являється він сам, бо завжди брав велику участь в своєму історичному життю—боротьбі за свою національність, за віру, за політичну волю, за утворення таких форм свого соціально-економічного устрою, які одновідали його ідеалові правди й справедливости. З цього боку український народ проявив куди більш активності, ніж його рідний брат—великоросійський народ, що звернув особливу увагу на будування держави та передав найбільшу частину всієї творчої праці своїм царям і органам влади—правительству, а сам зробився немов матеріялом в їх руках, і рідко виступав активно, иноді—вкупі з владою, иноді—проти неї, коли йому робилося вже невимовно тяжко. Усі три народи—український, великоруський і білоруський в Київську добу жили спільним історичним політичним життям. Потім почали вони жити шарізно. і кожний утворював свої самостійні форми життя, доки українці не об'єдналися у половині XVII ст. з великоросіянами, але кожний зберігав свої особливості та доніс їх до наших часів, коли М. І. Костомаров писав свою відому характеристику двох руських народностей—малоруської чи української та великоруської. У наші часи доказом права українського народу на окрему самостійну історію являється те, що існує територія, де він живе і являє з себе більшість людності, що існує він сам, яко живий національний організм, а в наші часи, після революції, ми бачимо навіть третю ознаку, що не завжди була у українського народу—їого політичну незалежність, його державність.

Історична еволюція в життю українського народу виявилася в тім, що він не зразу набув свої національні особливості, а на протязі віків; але ж початок цих особливостей лежить в далекій старовині, і кожне століття все збільшувало їх, головним чином у мові, а разом з тим у всіх інших етнографічних рисах народного побуту. Цікаву схему особливостей цих двох народностей в їх історичній еволюції дав колись М. І. Костомаров, а тепер дає О. М. Пишн.

Пого схема цікава її сама по собі, а ще й тому, що виходить од великоросіянин, але такого, який об'єктивно відносився до українців. Без Київського спільногого початку, писав він, не можлива ні північна, ні південна історія Русі. Стародавня історія Київа являється зачалом цієї історії руської народності. Наступили величезні переміни. Південь і північ остатільки були одрізані один від другого, що нарешті етнографія заговорила про дві руські народності; але передкою з цих двох народностей з глибини віків вставав сномин про єдиний спільній корінь їх племени, віри й історії. Південна Русь прожила де-кілька віків в союзі з Польщею, але ж увесь цей час вела з нею боротьбу. Потім південна Русь сполучилася з північною на умовах рівного з рівним. Але обидва народи склали вже тоді з себе два неоднакових народні типи, й один, хоч під гнітом чужого народу (поляків), серед зовнішніх небезпек, загубив більшу частину людності, свого вищого стану, що приняв чужу, католицьку, віру і ополячився, встиг, однаке, виробити в себе почуття незалежності та розвинути високо шкільну освіту; другий в обставинах, може більших, склав державу, де дорогою ціною загубленої громадянської волі придбана була зовнішня сила з жорстокими формами адміністраційного побуту; він загубив засоби освіти і навіть охоту до неї в боротьбі з Азіатським Сходом і виробив вкупі з цим у себе національну гідність та чванливу ниху. Зустріч України з Московією, при таких обставинах, не могла обйтись без гострих сутичок і суперечок, і Україна мусила пожертвувати багатьма своїми особливостями, що стали бути її другою натурою. В Московській державі панувала страшна централізація та необмежене нічим самодержавство, і вона усюди, теж і на Вкраїні, провадила систему нівелювання та касування місцевих особливостей. Вона дійшла до того, що не тільки раніше, а й у ХХ ст. взято під сумнів навіть і українську мову, цю найкращу піввалину народності, хоч Москва сама багато де-чого взяла од України, а в XVII ст. запозичила її освіту й культуру¹).

Історії українського народу почали одводити окреме місце в своїх книжках по історії Росії і російські історики. Але разом з тим викладається тепер історія України, українського народу і незалежно від історії великоруського та білоруського народу. Який же зміст має тепер українська історія? Яку схему визнають такі сучасні українські історики, як М. С. Грушевський?

Duplikát

Slovanská Knihovna

Praha.

¹) Пыпинъ. Исторія русской этнографіи, СПБ, 1891 р., т. III, стор. 381—385.

УКР. ІСТОРІОГРАФІЯ.

Історичний розвій життя українського народу, його еволюція була така: стародавнім осередком його була середня Подніпров'я, особливо ж Київщина, а матір'ю городів руських — Київ. Це була південна Русь. Значить, першим назвиськом України була Русь, тому ж і тепер вживається слово Історія України-Русі. В Київську добу вже витворилися важніші етнографічні особливості україноруської народності та її україноруської мови. Далі ця південна Русь продовжувала своє існування і після монголотатарського нападу під владою великих князів литовських і королів польських. Значить, між Руссю-Україною литовсько-польської та домонгольської Київської доби є органічний зв'язок і нема ніякої перерви: русько-український народ XIV—XVII віків утворився з руського населення південних князівств XI, XII, XIII віків і навіть раніших часів. Але своє стародавнє ім'я „Русь“ затримала за собою тільки Угорська Русь, хоч жила на найдальшій окраїні, та русини Галичини. Московські царі почали вживати для своєї держави, немов на підставі спадкоємства, термін „Велика Русь“, а відповідно цьому звати південну Русь - Україну „Малою Русью“ або „Малоросією“. В пам'ятках історичних (наприклад, у козацьких літописах) вживаються терміни „Малоросія“ і Україна з ріжними варіаціями (Україна „Малоросійська“, „козацька“). Але в народніх думах і піснях сам народ називає свою землю Україною. В українській історіографії першої половини XIX в. уживалося слово „Малоросси“. В наші часи в науці звичайно вживається або старий народній термін Україна або термін Русь-Україна. Історичні обставини життя українського народу на протязі тисячі років його існування були взагалі для цього дуже тяжкі. Він не мав того значення в політичному та культурному життю європейських народів, на яке мав право, як член цієї сім'ї народів, до якої він належав по своєму індоєвропейському походженню, по своїй слав'янській мові, по своїх антропологічних і етнографічних признаках, по своїй християнській вірі та ще тому, що він виділявся серед інших європейських народів, укуші з народом великоросійським, великими розмірами своєї території і великим числом свого населення і навіть був помітний в деякі часи з боку культурного. Правда, в лінгвістиці йде суперечка про те, що уявляє з себе українська мова відносно руської мови, руського язика: чи осібний язик, чи наріччя праруського язика або, краще сказати, праязика. Але як би не вирішати це питання, хоч би й признати теорію руського язика, яка стоїть тепер дуже твердо, хоч треба додати, що й друга теорія підтримувалася досить видатними філологами, хоч би визнавати українську мову за наріччя, це не має особливого зна-

чічня, бо цим не порушується ні історичне існування українського народу з його язиком, чи мовою чи наріччям, ні тим більше право і можливість дальнього розвитку цієї мови і перетворення її в багатий науково-літературний язык, бо цей розвиток і диференціяція являються нормальним шляхом в розвитку слав'янських мов взагалі. Безумовно, українська народна мова дуже близька до великоруської, як і український літературний язык найближчий до руського літературного язика. І тут немає нічого некорисного ні для того, ні для другого: це різні брати, і не треба штучно їх відріжняти. Досить близька українська мова і до польської, бо всі ці мови є слав'янські, хоч однакові слова ще не свідчать про те, що вони у когось чужого позиціоновані. З цього в усікому разі не можливо робити висновку, що українська мова є провінційний жаргон і що вона не зможе розвинутися при сиріяючих обставинах в літературно-наукову. Великоруська мова є теж, як і українська, наріччя ідеального руського праязика. Невних критеріїв між язиком і наріччям немає. Чи так, чи інакше, а українські народні говори складаються в певну язикову цілість, яка має свої фонетичні, морфологічні і синтаксичні прикмети. Український народ з боку етнографічного й антропологічного відріжняється від своїх сусідів великорусів і білорусів менш, од других слав'ян більш, як національний індивідуум, хоч і сам поділяється на групи. Географічні обставини його життя мали великий вплив на витворення з різних груп єдиної нації. Мобілізація населення відіграла дуже поважну роль в цьому процесі об'єднання: вона змішувала українську людність і її говори і доводила їх до одноманітних форм, до пануючої народної мови — Київсько-Полтавсько-Харківського осередку, — що на її підставі утворився в XIX ст. і український літературний язык. Старі ж архаїчні діялекти затрималися тільки на окраїнах. Ця мобілізація люду мала великий вплив і на історію народу: на заході були Карпатські гори, на півночі ліси з болотами й нетрями, а на південні далеко простяглися степи — полтавське й харківське передстеп'я і справжній Запоріжський степ, де панували колишні кочовики. Галицька площа, полуострова Волинь, середня Подніпровщина і Донецький водозбір були призначенні для головної ролі в суспільному й культурному розвитку українського народу. Тамі на захід було куди безпечніше, ніж на сході, хоч би напр. Донецькому, бо йому постійно загрожували степовики-кочовики. Але все таки тільки в Подніпровщині, в натуральному осередкові української землі, широко роскнулося і яскраво проявилось українське життя. Людність під впливом кочовиків посувалася на північ і захід, де був захист від них, і потім знову звідтіля

посувалася на південь в степи, які манили її своїм простором і природними багатствами. Це були немов приливи і одливи океану. Величезну шкоду Україна мала від своїх сусідів-кочовиків, з якими в неї не було ніяких натуральних меж; вони нищили її затримували розвиток її культури та матеріального добробуту. Але це була вкуні з цим і велика історична заслуга України перед народами захолу, перед європейською цивілізацією, бо вона стала захистом для них від азіяцьких орд. Руйнування країни од татарських нападів, еміграція людності в більш захищені місця, нова мобілізація населення в степи і звязана з нею екстензивність сільського господарства, бо вся енергія витрачувалася на оброблення дикого поля,—це все були наслідки цих приливів і одливів. Страшена сила енергії народу, його праці та капіталу марне буде витрачена на цю віковічну боротьбу з кочовиками; знищено буде багацько й самого народу—лобито, поранено і заведено в полон. Трудно було цим пограничникам шіднятися над щодennими клопотами про охорону свого життя, здоровля, волі, свого збіжжа, і небагацько залишалося сил, щоб піклуватися про вищі культурні потреби. Боротьба з степом була найголовнішим ділом народу та його уряду. Але все таки навіть тут утворилася та поширювалася культура.

Що до державної ідеї своєї власної влади та уряду, то тут треба сказати, що український народ самостійним політичним життям жив тільки в давній добі, Київській, і на дуже короткий час—в пол. XVII ст.. З XIV віку Русь-Україна входить в склад інших держав—Литовської та потім Московської. І тому в ці часи треба досліджувати головним чином тільки суспільно-економічний і культурний процес, себ-то внутрішню історію народу. З яких часів треба починати історію України? З тих часів, з яких почала утворюватися українська народність, себ-то з початку Київської доби, і ця перша доба русько-української історії продовжується до половини XIV ст.. Тоді утворилася Київська держава, якоє єдине політичне тіло, що в половині XI ст. перетворилося в південну обласну Русь. Але немов вступом до цієї першої Київської доби являється старіша доба, а саме зміна населення її культур на території Русі-України в доісторичну добу та в історичні часи, починаючи грецькою колонізацією її скіфами і кінчаючи появою руських слав'ян та їх тюркських сусідів. Доісторична доба тягнулася на протязі тисячоліття, а історична (грецька колонізація) почалася в VII віці до Різдва і дійшла до VІІІ в. після Різдва, себ-то захопила одно тисячоліття. Таким вступом я розпочав свою „Русскую историю“ (т. I-ї), таким вступом

роспочали свою історію Русі-України М. С. Грушевський і Ол. Як. (Фименко). Так роспочну я і свою історію Українського народу.

Друга доба історії Русі-України—це буде Литовсько-Польська (приблизно з половини XIV до пол. XVII ст.). Її головні риси в порівнянню з першою будуть такі: візантійсько-західний вплив, утворення вищої верстви суспільства, пригнічення нижчих станів суспільства, боротьба за соціальну та національну ідею.

Третя доба—часи московської влади (з другої половини XVII до другої половини XVIII ст.). Починається вона повстанням Богдана Хмельницького на підставі народних ідеалів соціально-економічного устрою. Ця боротьба сполучається з національно-релігійною, захоплює всі верстви народу до самого низу. Захопивши всю Україну, вона згодом обмежується головним чином лівобережною Україною. Тут перебудовуєтьсяувесь політичний і соціально-економічний устрій, їде боротьба за автономію України на підставі старих пактів Богдана Хмельницького, нарізуються й національне почуття, хоч все таки реакція взяла верх, автономію було знищено, і українська нація, здавалося, повинна була згинути. Але почалося відродження. Так процес національного життя України являє з себе немов тезу (утворення народності), антitezу (знищення) і синтезу (відродження). Народні змагання відновляються, підтримуються інтелігенцією. Починається ідейна боротьба за відродження; сновиться заповіт величного кобзаря: „*Роботяшим рукам, роботяшим умам*

Перелоги оратъ і посіяне жатъ“.

Така схема історії України-Русі.

Одною з головних рис життя українського народу, його історичного процесу, як і у всякого іншого народу, треба призвати ідею національності. В перші віки української історії, починаючи з стародавніх часів Київщини і павіть раніше, утворювалася українська народність; під польською владою в XVI—XVII ст. український народ мусив одстоювати свою національність, але од нього одпала значна частина його інтелігенції вищого стану, шляхетства, що денаціоналізувалася—ополячилася й окатоличилася. В другій половині XVII віку Україна прилучилася до Московської держави, що в XVIII ст. перетворилася в Російську Імперію. Тоді знову роспочався процес денаціоналізації, але вже під формою обрусіння, особливо після скасування політичної автономії в другій половині XVIII ст.. Але з початку XIX ст., коли здавалося, що українська національність переставала існувати, почалося відродження національної ідеї більш усього серед української інтелігенції, що працювала над відродженням українського письменства (почалося це з Котляревського)

і національним відродженням України. Сучасна революція на Вкраїні виставила, окрім загальних для всіх народів Росії політичних і соціальних лозунгів, і прапор національного відродження усього народу, вкуші з його інтелігенцією, яка мусить злитися з народом під цим прапором. Таку будучину, таку перспективу відкриває перед нами наш сучасний історичний процес. Але де-кому здавалося, що українська національна ідея вадила, вадить і вадитиме розвитку самого українського народу й усієї людськості. Однак це помилка, бо національне відродження завжди було нормальним, найпевнішим і найкоротшим шляхом і до прогресу політичного і соціального і до ідеї вселюдського добробуту, себ-то до інтернаціональної ідеї. А в українському відродженню завжди, навіть в пайсмутній й найтяжчі часи реакції та абсолютизму, яскраво одбивалася і в красному письменстві і в науковій історичній літературі, як це ми побачимо далі, широка й глибока демократична ідея добробуту селянських мас і робочого люду, і це ми зрозумімо, коли згадаємо, що в основі літературного відродження лежала народня словесність, де сам народ висловив свої ідеали добра і правди, а в основі науково-історичної праці лежала та ж широко демократична ідея, бо і взагалі українська історія була суто-народньою, глибокодемократичною, де головною активною силою на протязі віків був сам народ.

З приводу цього питання буде цікаво привести філософічні думки про національну українську ідею, в звязку з його денационалізацією, знаменитого українського філолога-лінгвіста—філософа О. О. Потебні,—тим більше, що воїни були висловлені в такому виданні, яке відоме тільки невеличкій купці спеціалістів-етнографів—це рецензія О. О. Потебні на „Народные песни Галицкой и Угорской Руси“ Як. Головацького. З приводу оніменення галицько-українських русинів німцями, що відбилося в народніх піснях, О. О. Потебня висловив ось які думки: в південній Русі, яка стояла по своїй недолі, як горох при дорозі, її була призначена до безупинного топтання та колотнечі на протязі віків, з'являються її зникають цілі юрби вільних і невільних перевертив (вільних в вузькому значенню цього слова, в широкому—всі невільні і тільки не всі однаково самодовольні!). Історія де-що знає про це, мистецтво—мало, бо, наприклад, для роману, оповідання чи живописи південної Русі немов зовсім не має, і це навіть не на користь загальноруські. Позичання можливі і звичайні, натуруальні, аби вони тільки не були виродливі. Не окуляри винні, а мавча, що надіває їх на хвіст. Коли б чужі впливи на народ були б лише вадливі, нові народності не з'являлися б. Не можливо—будь що будь—утримувати старовину. Но-

мислка тут виникає з того, що народність уявляють собі тільки з приводу її змісту. В дійсності народність реальна що до минулого, але вона формальна настільки, що зберігається навіть тоді, коли зовсім, аби тільки не раптом, а спроквoda зміняється її колишній зміст. Язык, мова не тільки одна з стихій народності, а її найбільш повне, цілковите її подобенство. Як не можлива така точка погляду, з якої видимі були б усі сторінки предмету, як не можлива в слові уява, що виключала б можливість іншої уяви, так точнісенько не можлива загальна, суспільна безумовно-найкраща народність. І коли б навіть об'єднання людськості було можливе, воно було б погибллю для вселюдської мислі, як заміна багатьох спочувань одним, хоч би це одне було навіть не доторканням, а прозором. Для існування людини потрібні її другі люди, для народності—інші народності. Постідовний націоналізм є інтернаціоналізм. Як невеличким числом знаків визначаються безконечні числа, і як нема язика її наріччя, які б не були златні стати засобом за-для надзвичайно ріжноманітної і безкрайої мислі, думки, яка однаке ніколи не може зрівнятися з самим предметом пізнання, відання, так і кожна народність, хоч би її нижча, здатна до безкрайого власного розвитку. Тут, очевидно, немає неправдивої думки, що кожний народ повинен утворити повнісенький цикл свого розвитку, бо, як співається в пісні,—

Не всі то ті сади родять, котрі зацвітають,
Не всі то ті поберуться, котрі ся кохають.
Половина саду родить, половина в'яне,
Половина шлюби беруть, половина марне.

Але тут є *memento mori* для переможців і підбадьорення для переможених, поки вони ще дихають: ранений ще гадає на двоє, і тільки коли його вбито, тоді спить. Є дві породи націоналістів: ті, що глитають, і ті, що їх ковтають. Етики її правди більше в других. Про перших можливо сказати словами прислів'я: „може ти, москалю, і добрий чоловік, та шенелія (себ-то теорія) твоя злодій“. Вони пишаються своєю перемогою: наш шлях, кажуть вони, найкращий до ідеалу людського розвитку; хто упірається йти, куди його ведуть, той грішить проти Бога, проти розуму історії. Ім принадно лічити поспіх міркою поваги. Перші докоряють других тим, що вони, даючи перевагу „провінціальному жаргону“ (себ-то українській мові) над язиком освічених станів, тим самим з доброї волі з'ужують кругозір своєї мислі, втрачують для продукції свого розуму всесвітні ринки. Але таким порадникам можливо одновісти: не турбуйтеся, папове! кому справді щось треба промовити (що Гете), той

сам уже вибере найбільш підручне, пригоже для нього слово, аби тільки йому не перешкоджували в цьому. Виходить ще не погано..., і багацько думок і образів, які мають і загальне значення, зовсім би й не родилося без провінціальних жаргонів. А відносно вивозу на всесвітній ринок, так ми добре пам'ятаємо, що при цьому свої можуть чухнути з голоду, і щоб установити нормальну зовнішню торгівлю, найкраще буде усунути цей голод. А дорікали в тім, що воїни хотіли немов обезглузити простих людей, відсувуючи їх від користування язиком пануючих станів; хотіли, але не могли, завдяки відповідним заходам царської влади та розсудливості самого народу, для якого немов є неприємний, на їх думку, місцевий жаргон у школі й книжці. Але послідовний націоналіст не хоче зберігати темряву, а бажає тільки, щоб відбувалося педагогічне вимагання — не нехтувати силами учнів. Взагалі кажучи, денационалізація це погане виховування, етична болість, це повне користування засобами уразливості, ослаблення енергії мислі, пустка витиснутих і під чим не зацовнених форм свідомості, дезорганізація суспільства, бо чужомовна школа, коли ті, що пригнічують, близькі до тих, кого пригнічують, доводить до муки; тут теж денационалізація і ріжниця тільки числові. Великий і багатий руський літературний язык набирається сил і багатства з пародійних наріччів, і розмір цілого залежить від правильного розвитку складових його частин¹⁾). Тут, як бачимо, нема того націоналістичного шовінізму, що вперто стоїть за зовнішні національні форми життя; навпаки — висловлюється зовсім правдива думка, що ці форми можуть зовсім зникнути, що не всяка пародія може відродитися, а тільки та, додам од себе, яка буде захоплена ідеєю відродження. Автор гостро висловлюється тільки проти примушування, звітків б воно не йшло, але треба додати до цього, що примушування неприємне не тільки в формі примусового онімечення, ополячення, обрусіння, але і в формі примусової українізації, бо це буде вже шовінізм. У О. О. Потебні національна ідея не протилежна ідеї інтернаціоналізму, братства народів на соціальному ґрунті, але навпаки.

Коли Україна-Русь справді стояла на битому шляху, по якому проходило багацько народів, коли її постійно руйнували й инищили кочовики — народи тюркського коліна, особливо половці, то й не дивно, що при цих нападах згинула величезна сила історичних пам'ятників і розвідок. Нам відомо взагалі, якого високого розвитку досягла була культура Київської Русі і яка там була сила літопи-

¹⁾ „Отчетъ о 22-мъ присужденіи Уваровскихъ премій”, стор. 92—97.

сів і офіційних актів, наприклад, грамот. І щож? Монголо-татарські напади та їх влада знищили, мабуть, більшу їх частину; не дивно тоді, що списки дуже цінних пам'яток зберіглися за межами України — в Великоросії, бо татари зруйнували степову південну Русь більше, ніж північну, прикриту лісами. Литовська доба являється немов лагуною в українському історичному процесі, бо для неї бракує джерел, які безумовно були, тільки до нас не дійшли, бо про них є свідоцтва пізніших письменників, наприклад, Длugoша, Стрийковського. В польську добу багацько історичних пам'ятників згинуло в татарських нападах, у постійних козацьких повстаннях, у внутрішніх заколотах, у безушинній мобілізації населення, в пожежах. До цього ще треба додати релігійні утиスキ православія з боку католицтва й унії та особливо езуїтів, що просто таки палили книжки, які їм були не до вподоби, і були, лютими цензорами своїх часів. Щоб зrozуміти це, треба тільки нагадати собі долю знаменитої хроніки Більських (батька й сина), яка має велике значіння і для української історії, і ось ця польська хроніка теж пошла в *index librorum prohibitorum*, а син Більський, хоч і був протестантом, мусив знищувати з хроніки свого батька протестанський її дух. 1654 року Україна з'єдналася з православною Москвою, і здавалося, що настанетишина та спокій, що не буде ні знищення книжок ні цензурних утисків, але вийшло інакше. Війна та заколоти ніщили країну та письменство — друки й рукописи. Московська держава відносилася до чужоземців і до їх письменства взагалі неприязно. А на черкасів-українців теж дивилася, як на людей, захоплених латинством, хоч вони під польською владою терпіли більш усього за те, що не хтіли переходити в унію та католицтво. Особливо тяжко було українському народові й українському письменству в часи Руїни. Лазар Баранович висловив не тільки свою власну думку, коли писав цареві Олексію Михайловичеві: «*мы, выбивши изъ Украины яховъ, доброхотне, православні суще, православному монарсі поддалися, хотячи на волностяхъ нашихъ козацкихъ древнихъ подъ православною монархою жити*». В другому і в третьому листі він знов рішуче пише про необхідність для України волі і шактів Богдана Хмельницького, а також скасування воєвод: «*свободою убо, ею же Христосъ насъ свободи, ихъ свободи, да стоять на свободѣ*». Але волі не було. Не було й спокою, хоч Мазена в пісні своїй співав: «*всі поклю щиро прянуть*». І. Галятовський в своєму творі „Ключъ разумѣнія“ писав: «*Не дивуйся, читальнiku, тымъ помылкамъ, которыми ся въ той книзыѣ знайдутъ, бо тая книга такого часа робылася, въ который болшесмо утѣкали и на смерть, нежели на книгу туу, поглядали.*

Ни единого имъ покоя плоть наша, но во всемъ скорбяща: въ уду брани, вънутр уду страхи». І все ж таки, при таких тяжких обставинах, провадили свою працю українські письменники: «*милая и вдячна мнъ есть тая праця*», пише Галятовський в передмові до свого Месії Праведного, хоч і треба було її писати «*по трудныхъ и небезпечныхъ дорогахъ (пъзячи), уширокъ здоровя и скоды великии поносяй и смерти ся окрутнои не поедно крат сподъвающи*». Як високо ставили історичну літописну працю українські літописці Граб'янка, Величко, ми побачимо далі, коли оповідатимемо про їх літописи. А через відсутність спокою і тяжкі обставини тих часів знищено було в XVII в. багацько цам'яток нашого письменства й історії, бо за часи Руїни люди кидали свої оселі, міста й села, і переходили з Правобережжя на лівий беріг Дніпра і далі в Слобідську Україну «*Войска поянскіи—каке Радивиловський—не едину въ нашей россійской земли церковъ, не единъ монастыръ, не единъ мощный и до добытъя трудный градъ зъ грунту вывернули... не одного о смерть, то отъ меча, то отъ плата, то отъ зимна приправили*

¹⁾. Козаки й селяне вивозили з собою в далеку країну, на слободи, не тільки достатки, а й книги, друковані в українських друкарнях. Але скільки цих книг загинуло, коли руйнували міста й села, по тих диких полях, де гинули і люди, і вся їхня худоба!

Швидко після з'єднання з Московською державою почалися й цензурні утиски. Ще при цареві Михаїлі 1627 р. у Москві спалили книжку Ставровецького—західно-русське учительне Євангеліє й інші його твори за еретицький ніби то зміст їх і видали наказа, щоб ніхто надалі не купував ніяких книжок литовського друку²⁾. 1672 р. заборонено було тримати в себе в домівках книжки польського та литовського друку, а треба було оддавати їх воеводі. При патріярхові Іоакимові, що був лютим ворогом українських книжок, собором заборонено було на Москві книжки таких навіть українських письменників, які захищали правосланіє, як Петра Могили, Симеона Полоцького, Сильвестра Коссова, Сафоновича, Іл. Гізеля, Лазаря Барановича, Епіфанія Славинецького, І. Галятовського, А. Радивиловського. Собор наклав на них прокляття й анатему «*не точю сугубо и треугубо, но и многогубо*». Вів цей патріярх уперту боротьбу і з Київо-Печерською Лаврою за те, що вона обстоювала своє право

¹⁾ П. И. Житецкій, Очеркъ литературной исторіи малорусского нарвчія. К. 1889, стор. 155, 158—159.

²⁾ В. Эйнгорнъ, Книги польской и литовской печати въ Москвѣ. („Книговѣдѣніе“, 1894, IX-X). Багато цінних вказівок про це зібрано К. В. Харламповичем в його праці „Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь“, т. I. Казань. 1914, стор. 445—450 й інш.

на вільний друк церковних книжок — і Лавра обстоїла своє право¹⁾ Почалися утихи на книжки, друковані в друкарнях України. В одному Київському виданню, коли воно передруковалося 1709 р. в Москві, українська ортографія та вислови його замінялися великоросійськими. 1718 року в Київі було видано Мінологіон, і в заголовку Київо-Печерська Лавра названа була Ставрошигією Царгородського патріярха. З приводу цього видано було роспорядження, щоб цього більше не було і щоб нових книг, окрім церковних попередніх видань, не друкувалося. Але й ці церковні старі книжки треба було, раніше ніж передруковувати, перевіряти з великоросійськими виданнями, щоб не було ніякої ріжниці та особливого наріччя. 1721 р. Київська та Чернігівська друкарні були oddані під догляд Синоду, а той доручив цей догляд членові своєму Г. Бужинському. Бужинський повинен був цензурувати українські видання, порівнюючи їх з великоросійськими, і він це робив, як це видно, наприклад, з такої його цензурної помітки: «сія книга Апостолъ повелъніемъ святъшаго правительствающаю Синода всероссийскою въ конторѣ типографской противъ Апостола всероссийскою изслѣдована и по изслѣдованиї обрѣтеся во всемъ съ великороссийскимъ сходная. Тою ради печати предати и въ народъ отпущати Св. Прав. Синодъ всероссийскій благословляетъ». Далі йде підпис Бужинського. Такі ж примітки бачимо і в інших київських та чернігівських виданнях. Особливо цікаве було відношення Синоду до Чернігівської друкарні.

1726 року ігумен Київського Михайлівського монастиря клопотався перед Синодом про видання Акафиста великому. Варварі, складеного мітрополітом Іоасафом Кроковським, коли він був архимандритом. Дозвіл був одержаний, але з тою умовою, щоб видання вийшло на російській мові. При Анні Іоанновні Київському архієпископу Рафаїлові Заборовському велено було одібрати од усіх українських церков книг старого українського друку та замістити їх книжками московських видань. І тільки тому, що московська друкарня не могла задовільнити усіх замовців, старі книжки вживалися і далі для церковних потреб. А цариця Єлизавета, хоч була вона, як це відомо, дуже прихильна до України, все ж таки видала нового наказа про знищення цих книжок і тільки дала дозвіл мітрополітові Т. Щербацькому завести при Софійському соборі друкарню, та тільки з тією умовою, щоб там друкувалися книжки, цілком подібні до московських. Але друкарня так і не була відкрита. Київо-Печерська

¹⁾ Про цю боротьбу дивися в Огієнка, Українська культура. К. 1918, стор. 153—159, для чого скористувався він V томом I ч. Архива Юго-Зап. Россії.

друкарня друкувала книжки в стародавній редакції. Тоді знов указами 1766 і 1772 років рішуче велено було їй передруковувати книжки дослівно з московських видаль. 1769 р. архимандрит Київо-Печерської Лаври Зосима прохав дозволити йому надрукувати бодай хоч букварі не по московськи, бо їх ніхто не купує, але і в цьому йому було одмовлено. Київський мітрополіт Гавриїл Кременецький звелів батюшкам вишукати церковні книги тільки через консисторію, що зверталася за ними до Московської друкарні. Усі ці приклади підібрав П. І. Житецький, користуючися листами Лазаря Барановича, творами І. Галятовського, А. Радивиловського, фактами зібраними Некарським в його відомій книжці „Наука и литература при Петре Великомъ“ (т. II), описанім Київо-Софійського собору й інш.¹⁾.

Царювання Катерини II було для України тяжкою добою, бо тоді скасовано було її автономію, а вкупі з нею ишилося або лежало в рукописах усе те, що нагадувало про неї. Після зруйнування Січі забрали з неї усі клейноди, гармату, „грамоти“, церковну утвар, і їх треба тепер рошукувати по усіх усюдах, а багацько усього зникло. Сумна була, як побачимо далі, і доля центрального Архіву Лівобережної України, що теж нагадував владі про скасовану нею автономію, її тому його не зберігали, як слід. Козацькі літоциси та інші історичні розвідки довго, довго лежали в рукописах, доки їх не почали друкувати в половині XIX ст. Перший Український філософ Григорій Савич Сковорода, що заклав основу навіть і російській оригінальній філософії, не міг на протязі свого життя, більш усього за цензурних умов, надрукувати жадного з своїх богословських трактатів, та їм все таки пощастило, бо вони попали до Румянцевського музею в Москві, де її переховувалися вкupi з його біографією, складеною його учнем М. І. Коваленським; тільки, коли пройшло 100 років зо дня його смерти, 1894 р. я зібрав ці дорогоцінні автографи і випустив їх окремим виданням. Але деяких автографів не зберіглося, її довелось видавати ці твори по апографам. А деякі твори цього великого мислителя, про які ми знаємо од нього самого, до нас не дійшли або досі не розшукані, хоч вони дуже цікаві. А що ще цікавіше — так це те, що за цензурних обставин мені не можливо було видати другого тому творів Г. С. Сковороди — його релігійних трактатів, особливо цінних для зрозуміння його філософсь-

¹⁾ П. Житецький, Энцидико Котляревского въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в. и древнейшій списокъ ея. К. 1900, стор. 4—7. Дивись також у Огіенка, Українська Культура. К. 1918, стор. 159—163.

кого світогляду. Видав їх тільки 1912 (і то ще не усі) В. Бонч-Бруевич. А завдяки тому, що не видані були твори цього видатного українського письменника, не можливо було зрозуміти як слід ні його оригінальної філософії, ні його значіння. І я повинен був 1894 р. писати: „тільки тепер ми відкрили Г. С. Сковороду“

Не дивно, що при таких обставинах мидалеко одсталі від Західної Європи і в своїй історіографії. 1767 р. освічена світлом західної філософії, велика приятелька західних філософів, Катерина II склала свою знамениту Комісію для складання нового уложення, зібрала представників-депутатів з усієї своєї держави, одночасно і з бувшої Малоросії та дозволила людності скласти накази про свої потреби й тягарі. І щож? Коли українська людність повірила маніфестові цариці і щиро заявила в своїх наказах про свої утиски та про відродження козацької автономії, правитель Малоросії гр. Рум'янцев нарядив суд над тими, хто склав Ніжинський наказ, і їх було засуджено на смерть (ци кару їм замінили тюromoю), а з наказів викинули усі ці республіканські думки. І ось сучасному історикові треба тепер мати на увазі, що накази малоросійських депутатів процензуровані і схвалювані Рум'янцевим. Те ж саме робилося і з наказами слобідсько-українських депутатів. Про часи імп. Павла нічого й казати, коли м. Харків могло бути знищено за те, що там виставлена була зла прокламація на цього царя, і коли відомий слобідсько-український діяч В. Н. Каразин хтів утекти за кордон од жорстокого правління Павла. За часи Олександра I-го стало трохи лехше од цензури, але тільки в перші роки його царювання, бо за ними швидко настутила тяжка реакція й страшенні цензурні утиски. Щоб зрозуміти їх силу, треба тільки нагадати собі долю тодішніх нових огніщ науки—університетів взагалі і Харківського на Вкраїні з'окрема, де нищили науку попечителі-містички Карнієви (дядько й небіж), діяльність яких нагадує нам руйнуючу діяльність Рунича й Магницького в Петербурзі та Казані. Особливо тяжке становище було тих професорів, що викладали історичні науки й писали по ним розвідки. Видатного професора філософії Шада, якого рекомендував на професора Харківського Університету великий німецький поет Гете, було скинуто з посади й вислано за кордон за „вредное направление“ його філософських трактатів¹). Та ще більше стиснута була наукова практика за царювання Миколи I-го, що почалося жорстокими карами декабристів і здійсненням у державному житті знаменитої триединої

¹⁾ Дивись про цей цікавий епізод мою розвідку „Удаленіе проф. Шада“.

формули—православіє, самодержавіє і народність. І ця офіційна народність почала знищувати справжню народність українську. М. І. Костомаров, талановитий учень Харківського Університету тих часів і потім знаменитий український історик, не міг здобути собі професури в рідному Харківському Університеті, бо його праці по українській історії не відповідали офіційному поглядові на цю історію. І ось ми бачимо, що зложена ним дисертація на ступінь магістра про унію¹⁾ не була допущена до диспути і була спалена²⁾, хоч, як ми тепер знаємо, в ній пічогісенько не було школивого для держави й сусільства, і вона, навпаки, була перенята новою для тих часів корисною для науки й громадянства думкою про необхідність народного елемента в історії. Професор П. П. Гулак-Артемовський, що в його М. І. Костомаров слухав лекції російської історії, читав їх по Карамзину і тримався офіційного історичного світогляду Миколаївських часів. А Костомаров вже мріяв про те, що історія, яко наука, повинна цікавитися більш народнім життям, ніж зовнішніми подіями. І тому він звернувся до етнографії і міцно звязував її у своїх працях з історією. Він тоді вже прийшов до думки, що історію треба вивчати не тільки на щістставі мертвих літоописів і записок, але й у живому народі. М. І. Костомаров дійшов вже тоді до розуміння української історії, яко історії українського народу. Бідний селянин-трудовик, каже він, немов би не існує для історії. Чому ж історія не оповідає нам пічого про його побут, про його духове життя, про його почуття, його радощі й горе? З таким поглядом на історію виступив М. І. Костомаров і в своїй розвідці про унію, яка зацікавила його тим, що вона захопила народні маси, коли в таборах козацьких поставлена була політична ціль — вирішено було oddілитися від Польщі (при Хмельницькому). Не Хмельницький був головним діячем, а народ, не Хмельницький підняв народ, а народня потреба визвала Хмельницького на історичну арену. І ось за цей новий історичний світогляд і була спалена книжка М. І. Костомарова, при „благосклонномъ“, як то кажуть, „содѣйствіи“ тодішнього харківського архієпископа Інокентія, помішника чопечителя ки. Цертелева і російського історика Устрялова, що на його розгляд послано було цю книжку. Але пройшов якийсь

¹⁾ „О причинахъ и характерѣ уніи въ Западной Россіи“.

²⁾ Дивись про це розвідку акад. М. І. Сухомлінова: „Уничтожение диссертаций Н. И. Костомарова въ 1842 году“. „Древняя и новая Россія“ 1877, I, стор. 42-55; а також. „Автобіографію“ Костомарова (в двох редакціях — в „Русской Мысли“ і в „Автобіографії—воспоминанія Корсун“—„Русск. Архивъ“, 1890). Признання самого Інокентія — „Русская Старина“, 1878, XI, 387.

час, і не тільки надрукована була перероблена автором їого книжечка, а ще раніше, замість цієї дисертації, М. І. Костомаров написав нову „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“: де довів важність народних пісень не тільки як історичного джерела, а і як матеріялу для зрозуміння народної психології, народності не в офіційному значенню цього слова, як його розуміли гр. Бенкендорф, гр. Уваров і Микола І, а в сиравжньому, науково-історичному.

Але цар Микола І, шеф жандарів гр. Бенкендорф і Міністр Освіти гр. С. С. Уваров через кільки років, а саме 1847 р., ще нанесли тяжкий удар не тільки тому ж М. І. Костомарову а й його товаришам по Кирило-Методіївському братству і українській історіографії взагалі, бо засадили в Петропавлівську кріпость ще й другого українського історика П. О. Куліша, не кажучи вже про Т. Г. Шевченка, що був душою й серцем братчиків, як М. І. Костомаров був їх ідейним провідником. І Костомарова, і Куліша було надовго одірвано од нормальних обставин для історичної праці. Од них узято було їх рукописи і навіть дозволені цензурою книжки, наприклад, Кулішеві, які після того вже не могли бути надруковані. У Костомарова була захоплена його перша історична праця—рукописна історія Слободського козачого полку, складена ним виключно на підставі архіва цього полку. І не повернули її йому й потім. Звернувшись до спеціальних студій по історії Слободської України, я мав велику потребу в цій розвідці М. І. Костомарова, бо вона була складена і на підставі таких архівних джерел, які потім почасти були знищені, а, крім того, і взагалі було цікаво мати цю наукову працю, як зложену хоч і молодим тоді, але талановитим істориком. Але не зважаючи на усі мої заходи росшукати її повернути з того кладовища документів—Архіву „Ш Отделенія“—рукопис М. І. Костомарова, я його не здобув, і українська історія не має праці, яка освітлювала б один з найтемніших її куточків. А що до М. І. Костомарова, то він не задовго до своєї смерті благословив мене, тоді молодого доцента Харківського Університету, на студії по історії Слободської України, яка його перш усього зацікавила¹⁾). Знаємо також, що тільки в наші часи могла бути надрукована „Книга моего быття“, яка була складена тим же М. І. Костомаровим і за яку, головним чином, було його й засуджено, потім вислано і одірвано од наукової праці по історії України. П. О. Куліша теж було засуджено між іншим, за його „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“. Написалъ

¹⁾ Дав. про це лист Його до мене, надрукований в розвідці О. Д. Багалій (Рус. Старина).

для дітей старшого віку П. Кулішъ. СПБ. 1846, 2+114“, яка первісно була надрукована в часописі для дітей „Звѣздочка“ „Зъе Отдѣленіе“ не знайшло доказів, що Куліш належав до Кирило-Методіївського брацтва, і тому його не обвинувачувано, але цар Микола I, по докладу Дубельта, обвинуватив його за його „Повѣсть объ украинскомъ паролѣ“ і поклав таку характерну для нього резолюцію: «*Третье отдѣленіе слабо разсматривало книгу Куліша. На два мѣсяца въ крѣпость, потомъ въ отдаленные губерніи съ запрещенiemъ служить по Министерству Народного Просвещенія*»¹). І ще більші карти наложені були, не кажучи вже про Шевченка, на Гулака, од якого можливо було сподіватися видатних наукових праць по історії слав'янщини. Заборонено для продажу „Українськія баллады“ і „Вѣтку“ М. І. Костомарова, „Україну“ та „Михайла Чарниченка“ П. Куліша. Почали утикати навіть статті на російській мові про Україну. Слова „Малороссія“, „Україна“, „Гетьманщина“ визнавалися нецензурними. 1853 року цензура викинула кільки сторінок з літопису Граб'янки, й вони були надруковані тільки в наші часи.

У кінці 50-х років XIX ст., після смерті Миколи I, трохи поліпшило громадське становище на Вкраїні; тоді вводилася воля для селян, з'явилася в Петербурзі „Основа“, де згуртувалася українська громада на чолі з Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Білозерським, де Куліш почав друкувати свою „Історію України од найдавніших часів“. Але це тривало ненадовго: „Основа“ зачинилася, і історія Куліша, добре задумана й науково викладена, не була закінчена. Проти українських письменників і громадських діячів почалися утиски і ганьба, і становище їх, як це видко, наприклад, з автобіографічних уривків В. Б. Антоновича, було дуже тяжке. Щирій приятель В. Б. Антоновича Т. Рильський склав популярні начерки української історії для народу; підсланий агент поліції викрав у нього уривки з них; про це було зроблено слідство, і книжка тоді (1861 року) не побачила світу, а видається тільки зараз релакцією „Нашого Мисулого“²). 1863 р. було видано наказа про заборону українського слова; „высочайшія повелѣнія“ 1876 і 1881 років його стверджували, доповнювали й поширювали, і тільки 1905 р. вирішено було їх переглянути і запрохати думку про це Петроградської Академії Наук, Київського й Харківського Університетів і

¹⁾ Куліш, Хуторна поезія. Львів 1882, стор. 38.

²⁾ Див. розвідку В. В. Міяковського „Начерки української історії“ Т. Рильського. На підставі секретного архівного діла ген.-губ. архіву.

київського, подільського та волинського ген.-губернатора. Академія Наук склала велику (на 96 стор.) записку „Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова“, та її було надруковано тільки на „правахъ рукописи“ (Спб., 1905). Тут Академія висловилася, що „малорусское населеніе должно имѣть такое-же право, какъ и великорусское, говорить публично и печатать на родномъ своемъ языке“. Заборонне цензурне розпорядження 1863 року викликано було польським повстанням цього року, бо з ним зв’язали її українофільство, в дійсності з ним не зв’язане, а згаданий указ 1876 року був визваний розвитком українського письменства та широкою науковою працею „Юго-Западного Отдѣла Географического Общества“; діяльність його теж було припинено, бо український рух зв’язували з соціалізмом і сепаратизмом. Наслідком утисків українського письменства й науки було перенесення її по-за межі України — до Галичини, де 1873 р. на зібрані на Вкраїні гроші було засновано „Товариство імені Шевченка“, яке видало досі безліч цінних матеріалів і розвідок з історії, археології, етнографії, етнології України. Та видання Товариства, що без них ніяк не можна було перебутися в студіях у цих галузях українознавства, було заборонено привозити до Росії й на Вкраїну, хоч значну участь у його діяльності брали українські вчені. Тільки там, у Львові, могли з’являтися оригінальні й перекладні наукові розвідки вкрайською мовою з історії України, а українські історики, філологи, етнографи не могли викладати по-українськи, ані видавати своїх праць по-українськи: це була аномалія, некорисна навіть для Росії, не кажучи вже за Україну.

Ба й за наших часів професорові М. Ф. Сумцову, ще як він був доцентом у харківському університеті, уряд не дозволив обороняти докторську дисертацію про Лазаря Барановича, хоч її було прийнято факультетом, бо там запримітили негативну характеристику московських воєвод XVII в. в Малоросії, і він мусів, як колись М. І. Костомаров, написати нову дисертацію „Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ“. Коли той-таки М. Ф. Сумцов почав викладати свій курс української народної словесности в харківському університеті по-українськи й коли про це довідалося Міністерство Народної Освіти, то йому цей курс заборонили, а мені, як тодішньому ректорові, міністер Шварц надіслав офіційну вимову за те, що я сам не припинив цього курса. А в одеському університеті таку вимову одержав О. С. Грушевський за те, що читав по-українськи свій курс української історії.

Другим огнищем вільної української думки зробилася Женева, куди виїмігрував на початку 70-х років професор-історик Драгоманів,

і тільки там могли побачити світ „Політичні пісні“ українського народу, які являють з себе дуже цікавий матеріал для української історії, не кажучи вже про фольклор.

Нехай-же тепер буде¹ здійснено високий принцип свободи наукового досліду в усіх галузях людського знаття та пошана до української мови, про яку нагадують слова російського поета, кн. Вяземського, що сказав про мову взагалі:

Языкъ есть исповѣдь народа;
Въ немъ слышится его природа,
Его душа и бытъ родной.

Подивимося тепер, яке-ж сучасне² становище української історіографії в сьогочасному письменстві.

Тепер, коли вже визнано необхідність історії українського народу, як окремої наукової дисципліни, присвяченої еволюції цього народу, коли ми вже маємо навіть спроби систематичного викладу його історії в наукових працях М. С. Грушевського і Н. Я. Єфименкової, треба було-б мати й систематичну українську історіографію. Але, на великий жаль, ми її не маємо. Не маємо навіть жадного короткого й загального нарису такої історіографії. А потреба у ньому дуже велика і взагалі, і для викладання по вищих школах курсу української історії з'окрема. У зв'язку з курсом української історії необхідно викладати слухачам вищої школи також і курс української історіографії, бо знанням її головним чином і одрізляється наукове викладання й розуміння історії по вищих школах од викладання її в середніх школах, де не буває вказівок на джерела й розвідки, що на їх підставі складається історія. Навпаки, по вищих школах, викладаючи критично-науково українську історію, необхідно дати слухачам загальний нарис і джерел для української історії, яко науки, цеб-то тих двох частин, на які поділяється всяка історіографія взагалі, рівночасно й українська.

І я певен, що всі, хто викладав і викладає українську історію по вищих школах, викладали також і українську історіографію. Незабутній мій учитель, проф. Володимир Боніфатієвич Антонович, коли я ще слухав його лекції в київському університеті (а це було в кінці 70-х років XIX ст.), читав нам курс української історіографії, власне кажучи першу частину її (тільки огляд джерел), і цей курс було навіть одлітографовано під назвою „Источники для истории Юго-Западной Россіи“. К. 1881 (Курсъ 1880—1881), 104 стор. ¹⁾.

¹⁾ Крім цього літографованого курсу, який, здається, не був перевірений небіжчиком В. Б. Антоновичем, а являє з себе записи його слухачів, я користувався її записами цього курсу Е. М. Антонович-Мельник, які де-в-чому перевірлялися небіжчиком. Так один текст записів перевірявся другим.

Курс В. Б. Антоновича в виданню значно скорочений у порівнянню до його змісту на лекціях. Усі джерела української історії В. Б. поділяв тільки на три групи: 1) тубільні (літописи), 2) офіційні документи (тубільні й польські) і 3) джерела чужоземні (німецькі, польські літописи, компіляції, мемуари сучасників і подорожників—чужих і своїх). Що до класифікації, то вона, як бачимо, не відзеркає і не повна: мемуари своїх людей стоять укупі з записками чужоземців; немає ні житій, ні хронографів, ні пам'яток народньої словесності, ні пам'яток археологічних; починається огляд джерел тільки з литовської доби, бо передмонгольську Русь і її джерела небіжчик відносив до передмонгольської доби загальної руської історії, й систематичної історії українського народу не викладав, бо мусів читати лекції згідно з планом факультетського викладання для російської історії, і читав два курси: 1) передмонгольську добу і 2) історію Литовської Русі. Цим літографованим курсом користувався акад. В. С. Іконников у своєму відомому „Оп'ять русской исторіографії“. Але, на великий жаль, цей курс не був надрукований і тому не мав такого широкого розповсюдження, якого заслуговував, яко довголітня праця великого знавця й найавторитетнішого критика джерел української історії. В. Б. Антонович знов так, як ніхто, джерела для української історії, сам здобув багацько нових джерел, критично розглядав і видавав їх, і тому його курс, справді, являє з себе самостійний систематичний критичний розгляд джерел, особливо цікавий у тих частинах його, які торкаються литовсько-польської доби в українській історіографії. Згадуючи про цей курс, який і я слухав у небіжчика, мушу сказати, що він був дуже корисний для мене, бо давав мені змогу зрозуміти загальний склад джерел для історії України з литовських часів; про джерела старої київської доби оповідав нам Володимир Боніфатієвич на своїх лекціях історії передмонгольської Русі. Діло свого вчителя продовжували його учні. М. С. Грушевський надрукував у відомому виданню „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“ (т. I-й, стр. 1—37) нарис—„Развитіе украинскихъ изученій въ XIX вѣкѣ и раскрытие въ нихъ основныхъ вопросовъ украиновѣдѣнія“, де торкається, між іншим, і студій історичних. А за широкі й глибокі його студії над джерелами і розвідками з історії українського народу свідчать його численні примітки й критичні огляди літератури з української історії, які розкидано по всіх 8 томах його монументальної „Історії України-Русі“. Про потребу підручника української історіографії для слухачів і слухачок вищих шкіл свідчить те, що проф.-В. Ю. Данилевич мусів видати свій літографований курс лекцій української істо-

ріографії, що входить у склад його загального курсу російської історіографії, як окремий відділ¹⁾. В ньому автор торкається таких питань: літописи, синодики, описи архівів, видання актів, пам'ятки словесності, мемуари і щоденники, польські джерела, музеї. Виклад в автора занадто схематичний і має бібліографічний каталогний характер. Про пам'ятки літератури не сказано нічого. До мемуарів занесено те, що, на мій погляд, відноситься до записок чужоземців (наприклад, Герберштейн, Ерих Лясота, Боплан і інші).

Викладаючи історію українського народу в харківському державному університеті, в харківському жіночому університеті й українському історично-філологічному факультеті в Полтаві, я давав там також нарис української історіографії й не міг порекомендувати своїм слухачам і слухачкам жадного підручника, щоб готовуватися до іспитів. І тепер, бажаючи допомогти в цій справі досить великому числу учнів вищої школи, а також учителям середніх шкіл та лекторам курсів українознавства й усім тим, хто хоче студіювати українську історію, я вирішив дати загальний нарис української історіографії, як першу спробу, викликану пекучою потребою вищої школи й самоосвіти. Зміст його мусить бути багатий фактами й бібліографічними вказівками, бо і ті і ті дуже потрібні під сучасний момент, коли пробуджується народня самосвідомість і любов до рідної історії, що передовсім веде до цієї самосвідомості й дає ґрунт народнім масам для праці над будуванням життя на зовсім інакших підвалинах, ніж це було раніше. Я розумію, що не можна обмежувати історіографію чисто фактичним її змістом, і до неї треба було додати й те, що торкається теорії історичного процесу, і цьому я присвячує два перші розділи своєї праці, і далі буду обговорювати це питання в другій частині своєї монографії, де буде розмова про різні напрямки її школи в українській історіографії. На жаль, з цього боку у нас майже нічого ще не зроблено, тимчасом як з української історіографії чисто фактичного змісту ми знаходимо все таки деякі праці у нашій літературі.

Велику допомогу для української історіографії дає відомий „Опытъ русской историографии“ акад. В. С. Іконікова, особливо друга частина другого тому її, де ми знаходимо надзвичайно ґрунтовний фактичний і бібліографічний огляд українських літописів і інших, зв'язаних з ним, пам'яток письменства. У перших двох книгах первого тому для мене були корисні розділи, присвячені теорії історії,

¹⁾ Литературные и вещественные источники русской истории. К., 1914, стор. 220—275.

розділи, де є звістки за Київську Тимчасову та Віленську Комісію для розбору давніх актів, де оповідається про діяльність наукових історичних товариств, котрі видавали матеріали для української історії (Московське, Київське, Одеське, Харківське) з оглядом журналів; розділ, де зроблено огляд державних і центральних архівів, в яких переховується багацько матеріалів і для української історії, архівів, як на території України (напр., Київський, Віленський — центральні, Харківський), так і московських, і петербурзьких (Архів Міністерства Юстиції й М-ва Чужоземних Справ у Москві; сенатський і синодальний у Петербурзі та інші), губерніяльних, міських, військових, церковних, монастирських; далі так само бібліотек, починаючи з центральних: Петербурзької й Румянцівської у Москві, фамільних і приватних архівів і бібліотек і музеїв, чужоземних архівів, бібліотек і музеїв. В першій книзі другого тому ми знаходимо велику розвідку про старі й обласні літописи. У другій — цілій IV-й відділ присвячено західно-руським (литовсько-руським) і українським літописам (1489—1674 стор.) і зроблено детальний огляд цих літописів, а також і хронографів західно-руської редакції. Далі тут-таки знаходимо V-й відділ, присвячений житіям і окремим оповіданням і подорожам узагалі; деякі з цих джерел торкаються України. В останньому, III розділі цього V-го відділу, що його присвячено питанню про видання пам'яток, на 7 сторінках оповідається про видання українських літописів (1948—1954). Та ці чотири томи „Опыта исторіографії“ не охоплюють усієї першої частини російської історіографії, і високошановний акад. В. С. Іконніков тепер працює над закінченням, цебто над оглядом листів, мемуарів, записок чужоземців. Проте і в сьогоднішньому неповному своєму змісті монументальний „Опытъ“ В. С. Іконнікова стане мені у великій пригоді, особливо тим своїм розділом, присвяченим західно-руським і українським літописам, бо тут старанно зведені до купи все те, що висловлено було про них у науковій літературі, з додатком і власних розвідок.

Що-до фактичного змісту моєї історіографії, то він, як я вже сказав раніше, відповідатиме змістові історії українського народу в її сьогодній схемі, як з боку хронологічного, так і географічного й етнографічного. Хронологічно моя історіографія захопить джерела й розвідки для історії Русі-України з IX ст., а також почасти й ранішу добу, яко вступ до цієї історії, кінчаючи нашими часами; а з боку географічно-етнографічного — всю територію, яку займала або займає українська людність по всій ці часі. На історію України я дивлюсь, як на історію народу, де повинно одбитися усеньке його життя, усі його сторінки, і політичні, і економічні, і культурні,

й тому я повинен буду зробити в першій частині своєї монографії огляд усіх джерел, котрі торкаються цього життя. Ми беремо тую схему джерел для української історіографії, яку вже раніше утворив і виконав К. М. Бестужев-Рюмін для російської історіографії: 1) літописи; 2) окремі оповідання її житія; 3) мемуари її листи; 4) пам'ятники юридичні її акти державні; 5) пам'ятки словесності, усні й писані; 6) пам'ятки археологічні; 7) оповідання чужоземців. В цій схемі витримано повноту її послідовність джерел у залежності від їх значіння для історії; починається схема літописами, а кінчається археологічними пам'ятками¹⁾. Кожний розряд цих джерел ми поділяємо на відділи, в залежності від того, якої саме історичної доби вони торкаються: чи староруської, чи литовської, чи старогетьманської. Виникає тільки складніше питання про те, що саме повинно увійти до останнього, сьомого відділу — чи тільки подорожі чужоземців по Україні, чи всі чужоземні джерела взагалі, цебто і літописи, і житія, і пам'ятки словесності її т. п. З чисто практичного боку, здається, буде краще залисти оце все до відділу оповідань чужоземців.

---

¹⁾ Про інші схеми джерел дивись у В. С. Іконнікова „Опытъ русской исторіографії“, том другий, книга перша, стор. II—X.

Розділ III.

Стародавні україно-руські літописи князівської доби.

Списки літописів і Іх поділ. Списки «Повѣсти временныхъ лѣтъ». Видання «Повѣсти», «Повѣсть» і київо-печерський монастир. Головніші наукові розвідки, присвячені «Повѣсти». Дві найновіші розвідки акад. О. О. Шахматова: 1) про стародавні літописні зводи і 2) про «Повѣсть». Зміст «Повѣсти». Джерела «Повѣсти».

Почесне місце між історичними джерелами в усіх народів займили літописи, цеб-то хронологічні записи про події, уложені по роках без історичного з'язку між подіями, без того прагматизму, який з'являється тільки в історії. Таке поважне значіння мають літописи й у русько-українській історіографії. Літописання розпочалося в київській Русі-Україні дуже рано, з початком християнства в X ст. і стояло з ним у тісному з'язку, бо разом з християнством прийшло письменство. У київську добу, коли утворювалася й утворилася єдина київська держава, яка об'єднала всі слов'яноруські землі, утворився й єдиний загальний літописний звід — так звана „Повѣсть временныхъ лѣтъ“, що присвячена усій території тодішньої київської Русі за перших ІІ князів і їх діяльності. З другої половини XI віку єдина київська Русь розділюється на цілу низку областей, починається нова обласна доба і в історії України-Русі, на підставі федеративного з'язку областей. Не дивно, що при таких обставинах і єдиний доти літопис, або краще сказати його звід, тепер замінюються місцевими обласними літописами. Так на письменстві, на літописах, одбилися умови політичного устрою, його еволюція.

Ми звернемо найперше увагу на русько-українське літописання за київської велико-князівської доби, а потім оповідатимемо ї про обласні русько-українські літописи.

Літописи дійшли до нас не в оригіналах, а в списках од XIV до XVIII ст. Найбільша частина списків належить до XV-XVI ст., і тому така велика сила критичних питань виникає з приводу літописів, їх тексту та їх авторів. Ще 1846 року Петербурзька Археографічна Комісія мала 168 списків. Невеличка з них частина була пи-

сана на пергаменті — це так звані харатейні списки; сюди належать Лаврентівський, Троїцький, Синодальний. Решта, і серед них найважливіший для нас — Іпатський, були написані на папері. Списки поділяються на *роздряди* в залежності од доби й місця, коли й де саме їх було складено. З цього боку є такі розряди літописів: київський початковий літопис, київський обласний і волинсько-галицький — усі три містяться в Іпатському спискові; сузdalський розряд, або сузdalський літопис у списках Лавр., Акад.; Переяславля сузdalського; новгородський розряд і т. і.

Списки поділяються ще також на редакції або ізводи, як, наприклад, початковий (начальний) літопис південного ізводу (Іпатський сп.) і той-таки початковий літопис сузdalського ізводу (Лаврентівський сп.). Окрім того, всі списки діляться ще на: 1) короткі, 2) просторі й 3) середні. При виданню списки одного ізводу і редакції об'єднуються, і видання друкуються з ріжних списків. Та є й такі літописи, що видалися з одного списку.

Звертаючися до списків початкового київського літопису — „Повѣсти временныхъ лѣтъ“, бачимо, що раніше од інших став відомий так званий *Радзивилівський* або *Кенігсбергський*¹), що його було привезено спочатку в копії, а потім і в оригіналі ззакордону. Він був написаний півуставом наприкінці XV ст., оздоблений 604 малюнками й перейшов у власність до кн. Ян. Радзивила (тому й називається Радзивилівським) із бібліотеки м. Кролевця (в Німеччині). На початку рукопису читаемо відомий його заголовок: „*Повѣсть временныхъ лѣтъ черноризца Феодосьева монастыря Печерского, откуду есть пошла Русская земля и кто в ней началъ первые княжити*“. Такі заголовки бачимо і в інших списках — Іпатському, Хлебніківському; у цьому останньому додано ще ім'я Нестора, як і в деяких інших списках. Другим поважним списком, де міститься „Повѣсть врем. лѣтъ“, був Лаврентівський. Він названий так од імення переписувача, ченця Лаврентія, що його переписав за дорученням сузdalського єпископа Діонисія і зробив свій підпис під 1377 роком, а це свідчить про те, що список належить до другої половини XIV ст. Цей список також являє собою літописний звід, що в йому маємо „Повѣсть врем. лѣтъ“ у редакції початку XII ст. і його продовження, де викладаються події північно-східної, головним чином, сузdalської Русі за обласної доби, цеб-то у XII-XIII ст. і далі. Писано рукопис уставом і півуставом. У цьому тільки літописному спискові вміщено Мономахову науку

Розвідка про нього акад. О. О. Шахматова «Изслѣдованіе о Радзивиловской или Кенігсбергской лѣтописи», 1902, 114 стр.

дітям „Поученіє Владимира“. Схожий до 1206 р. з Лаврентівським також і Літописець Переяславля суздальського, який кінчиться 1214 роком і знайдений у рукописному збірнику другої половини XV-го ст. Четвертий, особливо цінний для історії Русі-України, це Іпатський список, названий так од імення іпатського монастиря в костромській губ., де його було знайдено. Вчені гадали, що він належить до першої половини XIV, або до кінця XIV і до початку XV, або навіть до кінця XV ст. Нині доведено, на підставі водяних знаків того паперу, на якому він написаний, що писано його 1425 року, бо він писаний на французькому папері приблизно цього року (за Ліхачовим). Цей список містить у собі, як і всі попередні, найперше „Пов'єсть врем. лѣтъ“, а далі київський та волинсько-галицький обласні літописи, і тому, як я казав, він найважніший для нас, найважніший не змістом „Пов'єсти“, бо для неї мають таке саме важне значення й інші списки, про які ми казали (Лавр. і др.), а своїм продовженням, бо коли в продовженню Лавр. списку ми читамо оповідання про події північно-східної Русі, то в Іпатському, в його продовженню, читасмо про події південної Русі — Київщини, Волині й Галичини за обласної доби. Усіх сторінок у рукопису 612, а в „Пов'єсти“ 195. „Пов'єсть“ писано півуставом. До Іпатського списку наближаються „Хлєбниковський“ і „Погодинський“, що зовсім схожі один з одним. Зроблено вказівки ще на один список розряду Іпатського, близький до „Хлєбниковского“; переховується він у Krakovі, в бібліотеці кн. Чарторижських.

Що-до видань „Пов'єсти“ за всіма цими списками, то, не перелічуючи їх усіх, зазначимо тільки найважніші: 1) Петерб. Археографічна Комісія надрукувала 1846 року Лаврентівський список літопису в його повному складі у своєму виданні „Полное Собр. Рус. Лѣт.“, т. 1-й; сюди увійшов стародавній текст „Пов'єсти“ (по списках Лавр., Іпатськ., Хлєбн., Радзив. і Троїцькому І-му), що кінчиться 1100 роком, бо наприкінці зроблено таку приписку: „Игуменъ Селиввестръ Святаго Михаила написахъ книги си лѣтописецъ, надѣясь отъ Бога милость пріяти, при князъ Володимири, княжащю ему Кыевъ, а мнъ въ то время игуменяющю у святаго Михаила въ 6624 (1116), индикта 9 лята, а иже четьре книги сія, то буди ми въ молитвата“ (123). Далі йде продовження літопису за Лавр., Радзив. і Тр. І-м списками од 1112 року до 1305 року. Наприкінці знаходиться приписка чевця Лаврентія, де він каже, що скінчив переписувати літопис „въ лѣто 6885“ за спискома суздальського Діонисія та вел. кн. Дмитрія Константиновича, цеб-то значить 1377 року. Далі, як додаток, ішов Троїцький список з 1206 року, цеб-то

з того року, з якого цей список почав одрізнятися від Лавр., кінчаючи 1419 роком.

2) Року 1843-го Археографічна Комісія видала знов 2-ї том „Полн. Собр. Рус. Лѣт.“, тоб-то Іпатський список. Але до цього видання не увійшов початок Іпатського списку, який містить „Повѣсть временныхъ лѣтъ“, бо його вважали за додатковий до Лаврентівського списку, і видано тут тільки обласні київський і волинсько-галицький літописи; перший іде до 155 стор., і кінчиться 1200 роком, другий починається 1201 роком і кінчиться 1305 роком на 227 стор.

3) Та-ж таки Петерб. Археографічна Комісія видала друге і третє видання Лаврентівського літопису і друге видання Іпатського: 1) літопис за Лавр. списком, порівняним з Радз., Троїцьк. 1-м і Троїцьк. 2-м, 1872 р. (512+63 стор.); 2) 2-е видання 1897 року (212+40+63 стор.), з додатком повчення Мономаха; 3) Літопис за Іпатським списком, порівняним з Хлебнік. і Погод.¹⁾. Спб., 1871 р. (616+33+28+12 стор.). Прогалини в Іпатському сп. поповнено з подібних до його, а варіянти вміщено в примітках. А що найважніше—тут цілком вміщено „Повѣсть временныхъ лѣтъ“, що й не було надруковано в першому виданнію Комісії; тут вона займає 191 сторінку тексту.

Окрім цих окремих видань літописних списків „Повѣсти“ 1876 року, Л. Н. Лейбович видав зводний літопис, куди увійшли оповідання усіх літописів про руські події взагалі, а не тільки те, що було в „Повѣсти“ «Сводная лѣтопись, составленная по всѣмъ изданнымъ спискамъ лѣтописи Л. Н. Лейбовичемъ. В. 1. Повѣсть временныхъ лѣтъ. Спб., 1876, XII, 414 (на стор. 216-337 окремі статті, 339-414 показчики). В основу покладено Лавр. список, як характерній, старий і справний, а для варіантів—2 інші (є ї пізніші).

Було видано „Повѣсть“ і в французькому перекладі відомого вченого Л. Леже (Chronique dite de Nestor, traduite au le texte Slavon-russe, avec introduction et commentaire critique L. Leger, р. 1884, XXVIII, 399). Є ї латинський переклад „Повѣсти“, далі чеський, польський, данський і німецький переклад.

За наших часів „Повѣсть“ видав акад. О. О. Шахматов: „Повѣсть временныхъ лѣтъ“. Томъ 1-й, вводная часть, текстъ, примѣчанія. Изд. Имп. Археографической Комиссии. Спб., 1916.

¹⁾«Хлѣбниковскій» список Публ. Бібл., писаний на папері уставом у другій половині XV ст., раніше належав коломенському крамарені Хлѣбникову; «Погодинскій» — писаний півуставом кінця XVI ст.

Петербурзька Археографічна Комісія ще 1871 року видала „Повѣсть временныхъ лѣтъ по Ипатскому списку“ (195 стор.) фотоліто-графічним способом, і це видання заміняє самий рукопис, бо являється його *facsimile*. Воно дуже важне з філологічного боку, і ним треба користуватися на семінарах історично-філологічних факультетів. На першій сторінці його читаемо: „Літописець Київської“.

Звертаємося тепер до „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. Складено було її в Київі на початку XII ст. на ґрунті тієї освіти, що розвинулася в Київі, як матері городів руських, як культурному центрі середньої Наддніпрянщини, як одному з найстаріших ІІ міст, де склалися київська держава, де прийнято було християнство; у Київі, що перебував у постійних зносинах з Візантією, в якому з'явилися монастири і серед них знаменитий печерський монастир. У зв'язку з християнством, як відомо, почалося письменство; з'явилися навіть школи вже за Володимира й Ярослава Мудрого. За часів Ярослава, при Софійському соборі, ним-таки збудованому, було закладено бібліотеку, де були переписувачі й перекладачі. З іменням Ярослава Мудрого зв'язане й утворення частини „Русской Правды“, а ще далеко раніше за часів Олега, Ігоря й Святослава у Х ст. було складено руською мовою, або, краще сказати, перекладено на цю мову, умови київської Русі з греками. Умови ці—це наші перші правничі, міжнародні пам'ятки.

На такому певному ґрунті виросло й наше літописання, що особливо міцний зв'язок має з київо-печерським монастирем, заснованим преп. Антоніем і Теодосієм. Він мав величезне значіння й з освітнього, культурного і навіть з політичного боку, бо туди звичайно заходили й заїздили князі, радилися про політичні справи, скликали там і інакші наради; серед ченців поширенна була не самісінька грамота, а й більш широка освіта — письменство, завдяки чому з печерського монастиря вийшло чимало єпископів, ігуменів, письменників. На зразок печерського монастиря утворилося в Київі та Київщині чимало інших монастирів. Ченці печерського монастиря робили подорожі на Схід, як, наприклад, Антоній, ігумен печерського монастиря. Варлаам побував у Єрусалимі і Царгороді. Не дивниця, що в київо-печерському монастирі велися й монастирські літописи.

„Черты и рѣзы“, здається, були в руських слов'янах ще перед кирилицею, утвореною св. Кирилом. Кирил знайшов у Корсуні свангеліє і псалтир, писані руським письмом. Значить, письменство було на Русі ще до початку християнства, а з християнством воно поширилося, особливо під впливом Візантії та Болгарії. В X-XI ст. було

складено й перекладено багацько пам'яток письменства. З'явилися й такі свої письменники, як митр. Іларіон.

Серед ченців київо-печерського монастиря ми бачимо багато книголюбців; серед них Теодосія, що писав казання, і Якова, що написав житіє Володимира й переказ про Бориса й Гліба; ці твори були джерелом і для „Пов'єсти“. Взагалі треба сказати, що до „Пов'єсти“ увійшло чимало оповідань з старіших од неї пам'яток. Такі, наприклад, були умови з греками, записи в церковних книгах—пасхальні таблиці; ці записи почалися з часів Олега і увійшли до „Пов'єсти“, як її короткі замітки. Так „Пов'єсть“ являє з себе нсмов архів, де зберіглися пам'ятки письменства, що самі до нас не дійшли. Серед них були й літописи старіших часів, ніж „Пов'єсть“. У київо-печерському монастирі вівся монастирський літопис, та тут були записи й нੇ про монастирські події. Серед ченців київо-печерського монастиря ми бачимо й Нестора, який написав житіє Бориса й Гліба і житіє Теодосія, і якого вважали за монастирського літописця і навіть автора „Пов'єсти“. Полікарп у пічерському патерикові каже про нього: „*Нестор же иже написа літописець*“. Літопис київо-печерського монастиря окремо до нас не дійшов, але частину його в усякому разі можливо виділити з літописного зводу, з „Пов'єсти“: це будуть оповідання його про початок монастиря, про відкриття мощей Теодосія. Виділяють у „Пов'єсти“ і далі уривки з записів київо-печерського монастиря — розграбування монастиря 1096 року половецьким ханом Боняком, де ми чуємо оповідання ченця-самовидця, який каже: „*чамъ суши мъ по кѣльямъ почивающими по заутрени... намъ же бѣжаси мъ за домъ монастыря*¹⁾...“ і чимало інших оповідань. Уривок з літопису пічерського монастиря дослідувачі визнають і в оповіданнях його за XII в., цеб-то вже в київському обласному літопису. В основу пічерського літопису, коли автором його й не був Нестор, покладено його оповідання. І в дрігих монастирях велися синодики й записи, а з видубицьким монастирем зв'язане ім'я ігумена його Сильвестра, якому навіть приписується авторство „Пов'єсти“. Київське письменство за X-XI в.в. було досить численне; до нього належить і „Пов'єсть“, що її складено було на підставі раніших джерел не пізніше самого початку XII ст., приблизно після 1110 року, яким вона кінчиться, наприклад, у Іпатському спискові²⁾.

Але поруч з церковною стихією ми помічаємо в літопису й не церковну, напр., фактичні, героїчні оповідання про перших київських

¹⁾ Лѣт. по Ип. списку. Спб., 1871, стор. 162.

²⁾ Див. фот.-літ. видання Іпат. літ., стор. 195, 2 вид. 1871, стор. 191.

князів та їх бояр, навіть пісні про хоробрих, цеб-то лицарів; знаємо й Бояна, що співав такі пісні Ярославові й Мстиславові.

На такій основі складався наш початковий літопис „Пов'єсть временихъ лѣтъ“. Він зв'язаний з боку літературного з візантійською історіографією з тамошніми хронографами, що були для нього зразком, хоч і не єдиним, бо він має де-що схожого і з західними анналами, і то тільки формою своєю, а не внутрішнім змістом. І з боку літературного „Пов'єсть“ одрізняється від хронографів (наприклад, що до хронології, літописи перейняли візантійське літочислення од сотворення світу, але затримали березневий початок року до кінця XIV ст., коли він замінився вересневим). „Пов'єсть временихъ лѣтъ“ – це „временник“, аннали, цеб-то первісна літописна форма з хронологією і з роками, що під ними іноді нема оповідання про події. Основою хронології, а почасти й самого літопису, були паєчальні таблиці, які й збереглися до наших часів: такий невеличкий короткий реєстр подій за 862-1277 р. ми знаходимо в Синод. Кормчій XIII ст. і за 1051-1340 р. в харатейному рукопису XIV ст. Але можливо, що ці відомості, навпаки, взято з якихось літописів і потім скорочено. Окрім того, були записи і на книгах. Позичив літописець де-що і з візантійських хронік. Та тільки оповідання, що їх занесено до „Пов'єсти“, були записані не в самісінькому тільки Київі, а й по інших містах, напр., у Чернігові, Переяславі і навіть у Новгороді й т. п., де могли вестися місцеві літописи. Складання літопису вважалося поважною, благочестивою, громадською, а іноді й державною справою.

Наукові розвідки над літописами, а між ними і над „Пов'єстю“, дуже численні, і вони досить з'ясували нарешті головні питання про них. Одсилаючи читачів до відповідних бібліографічних вказівок¹⁾ і до загального бібліографічного огляду, зробленого акад. В. С. Іконниковим²⁾, ми тільки нагадаємо про найважніші питання в зв'язку з найголовнішими працями в їх історичному розвитку.

Наукові розвідки про літописи та про „Пов'єсть“ почалися ще в XVIII ст. з Татіщева (в його „Історії Россійской“), який знайшов старіший од „Пов'єсти“, так званий Йоакимівський літопис; одні вважали його за вигадку, інші надавали йому значення, особливо другій його частині, певнішій, ніж перша. В усікому разі це найшвидче історична компіляція. Торкається Татіщев і питання про Несторів літопис і описує ті літописні списки, які були у нього. Працювали над „Пов'єстю“ Міллер, кн. Щербатов і Болтін, але більш од усіх славетний Шлецер, який поклав початок для критичного роз-

¹⁾ Опытъ русской исторіографіи, т. II, книга первая. К., 1908, стор. 396-401.

²⁾ Ibidem, стор. 326-396, 401-408.

гляду „Повѣсти“, або, як він називав її у своєму „Несторі“, Несторового літопису, і міцно зв’язав своє ім’я з ім’ям Нестора, якому її присвячена його праця (вийшла спочатку в 5 томах по-німецьки 1802-1805 р., а потім у російському перекладі Д. Язикова в 3-х томах 1809-1819 р.). Ця книжка була для своїх часів класичною, та її нині не втратили значення її коментарій до перших сторінок „Повѣсти“ (вони, як і переклад, на жаль, доведені автором тільки до 980 р.), і нею необхідно користуватися на семінарах про початковий літопис. Як критик-раціоналіст, Шлецер прийшов до висновку, що у Нестора багацько байок, але що він стоїть вище од пізніших поганських і польських літописців і що може деякі з цих байок належать не йому, а його переписувачам. Після Шлецера писали про „Повѣсть“ і російські вчені. Особливе місце зайняв тут Каченовський, як представник так званої скептичної школи; він висловив сумнів проти певності її оповідань, бо визнавав її за дуже пізню пам’ятку ХІІІ-ХІV в.¹⁾. Проти Каченовського за „Повѣсть“ висловилися Погодін і Бутков²⁾; вони за автора „Повѣсти“, написаної у Київі в к. XI або в початку XII в., вважали Нестора, а оповідання літопису за зовсім певні. Погодін довів певність свідоцтв „Повѣсти“ оригінальним доказом: на підставі оповідань інших руських пам’яток і чужоземців, він виявив правдивість усіх звісток „Повѣсти“. Бутков зного боку теж доводив певність оповідань „Повѣсти“ і її стародавність проти доказів скептиків. Приналежність „Повѣсти“ Несторові підтримувалася головним чином тим, що в списках була вказівка на автора, як на ченця-чорноризця київо-печерського манастиря, а в деяких списках стояло навіть ім’я цього ченця — Нестора. Питання про Нестора, як автора „Повѣсти“, було поставлено на інакший ґрунт проф. Казанським¹⁾, який висловився, що літопис, який називається Несторовим („Повѣсть временныхъ лѣтъ“), не може в дійсності належати до Нестора, як автора житія Теодосія печерського. В житії Теодосія (а його автором був, безперечно, Нестор, бо він сам про це каже у ньому) він про себе оповідає, що прийшов до київо-печерського манастиря тільки вже за ігумена Стефана, наступника Теодосієвого, а в літопису про пічерський манастир зазначується, що він прийшов до манастиря за Теодосія і був його учнем. Є й інші суперечності між літописом і житіями, складеними Нестором; далі сумніви про Нестора, як автора „Повѣсти“, збільшувалися, і, навпаки, підкреслювалася думка, що авто-

¹⁾ Вказівки на його статті див. в „Опытѣ“ акад. В. С. Іконнікова.

М. П. Погодінъ, Несторъ. Истор.-крит. разсужденіе о началѣ рус. лѣтописей. М., 1839; П. Г. Бутковъ, Оборона лѣтописи Несторовой отъ навѣта скептиковъ. Спб., 1840.

ром „Повѣсти“, або краще сказати цього літописного зводу, був не Нестор, а ігумен видубицького монастиря, Сильвестер. Ізм. Ів. Срезневський²⁾, на підставі своїх дослідів про літописи, зробив висновок про дуже ранній початок нашого літописання: на його думку щорічні записи велися вже на початку Х ст., як і хронологи та реєстри, зв’язані з пасхальними таблицями; старий літопис, на його думку, доведено було тільки до 986 року, а звід було складено в 1113-1116 роках, мабуть Сильвестром. Акад. М. І. Сухомлінов у своїй розвідці³⁾ впрішив багацько важних питань про літопис, як пам’ятник літературний, а саме про списки його, про початок і розвиток літописання, про запозичення, про самостійну частину літопису, про мову; а особливу увагу звернув він на джерела літопису. М. І. Костомаров⁴⁾, аналізуючи „Повѣсть“, вважає за автора звода Сильвестра, а не Нестора, розглядає зміст зводу Сильвестрового і приходить до висновку, що він поділяється на повість старих літ, майже до 1043 року, на повість печерського монастиря, десять інших повістей і оповідань. У другій своїй праці М. І. Костомаров зупиняється над переказами і легендами „Повѣсти“⁵⁾. Року 1868 вийшла монументальна розвідка проф. Бестужева-Рюміна про склад руських літописів до кінця XIV ст.⁶⁾. Він, як і Срезневський, визнає ранній початок літописання у Київі (Х-й вік, а може навіть і IX-й), користується для аналізу звода (до 1110 року) звітками пізніших зводів і інших джерел і розкладає звід на окремі оповідання і місцеві короткі записи. На його думку (і це він з’ясував дуже міцно), „Повѣсть“ це звід, складений на самому початку XII ст., і він перелічує його джерела, значно поширюючи у цьому напрямі висновки акад. Сухомлінова. Що-до автора зводу, то Бестужев-Рюмін навів більше доказів про Сильвестра, ніж про Нестора, але все-таки каже, що це питання остаточно не вирішено, і висловлює думку, що був раніший, первісний звід. П. П. Ламбін⁷⁾ написав низку розвідок про „Повѣсть“, де зупиняється над візантійським елементом у літопису і надає великого значення тій церковній місії, яка на його гадку, перебувала у

¹⁾ П. С. Казанський, Еще вопросъ о Несторѣ (Временникъ, кн. I, 23-30); Письмо къ М. П. Погодину (Москвитянинъ, 1849, V, 9—13).

²⁾ Памятники X в. до Владимира св. (Ізв. И. А. Н. по 2-му отд., III, 49-66); Членія о древніхъ рус. лѣт. (прилож. ко 2-му тому Зап. И. А. Н. 1862 р., стор. 1-48); Изсл. о лѣт. Новг. (Ізв. И. А. Н. по 2-му отд., II, 18-27, 70-78).

³⁾ О древней рус. лѣт., какъ литер. пам. (Уч. Зап. И. А. Н., III. 1855, стор. 230).

⁴⁾ Лекціи по русской исторіи, ч. 1-я. Спб., 1861. 100 стор.

⁵⁾ Изсл. и мон., т. XIII, стор. 1-207.

⁶⁾ О составѣ русскихъ лѣтописей до конца XIV ст. (Лѣт. Зап., Археограф. Ком., IV, стор. VI, 157, 378).

⁷⁾ Реєстр його розвідок див. в „Опытѣ“ В. С. Іконнікова, т. 2-й, кн. 1-я, стор. 387.

Київі ще до Володимира, мала тут свій архів при церкві св. Іллі і подавала звістки про Русь до Царгороду (це можливе, але не доведено). Гедеонов¹⁾ висловив цікаву думку про те, що автор „Пов'єсти“ був систематик і висловлював не народні легенди, а наукові теорії (про переселення слов'ян з Дунаю, про початок руської держави). Є ще ціла низка розвідок, присвячених різним бокам питання про літопис — про його мову, значення в духовному розвитку народу і т. п. Зазначимо праці над старим літописом і проф. М. С. Грушевського²⁾.

За наших часів, коли здавалося, що все, що можна було сказати про літопис, було вже сказано, з'явилися великого наукового значення розвідки про літописи акад. О. О. Шахматова з новими оригінальними поглядами на них, особливо що-до їх списків, зводів і редакцій. Ми звернемо зараз увагу тільки на погляди О. О. Шахматова на „Пов'єсть временныхъ лѣтъ“. Вони висловлені ним у його передмові до виданої ним „Пов'єсти“³⁾ і в розвідках про давніші літописні зводи⁴⁾. Перша розвідка акад. О. О. Шахматова немов продовжує працю батька історичної критики взагалі, а також і критика початкового літопису, А. Шлецера над відбудуванням первісного тексту цього літопису. О. О. Шахматов дуже високо ставить Шлецера і називає його великим. За працею над відбудуванням тексту далі мусить іти критичне його розроблення. О. О. Шахматов згадує і про праці інших пізніших дослідувачів цього питання, які працювали над аналізом літописного зводу першої чверті XII ст. Джерелом першої руки служили для автора видання літописів Археографічної Комісії і рукописи. Вони також допомагали йому знайомитися і з тими варіантами, які можливо було знайти по рукописах, бо вказівки на ці варіанти робилися в літописах, виданих Археографічною Комісією. О. О. Шахматов простудіював багацько літописних списків і на підставі їх прийшов до нових і цікавих висновків, які сам він формулює так. Він одбудовує дві редакції „Пов'єсти“, які не дійшли до нас у своєму первісному складі: 1) Сильвестрівську редакцію, яка складена 1116 року і найкраще одбилася у Лаврентівському спискові, і 2) редакцію 1118 року, яка відбилася у найповнішому складі в Іпатійському списку і пізніших новгородських зводах. Порівняльне вивчення обох редакцій привело автора до встановлення змісту первісної редакції, яка була доведена до смерти Святополка і

¹⁾ Гедеоновъ, Варяги и Русь. Спб., 1876, V, II, 444-465.

²⁾ Історія України-Руси, I, 1898. 439-459.

³⁾ А. Шахматовъ, Пов'єсть временныхъ лѣтъ. Томъ I. Вводная часть. Текстъ. Примѣчанія. Изд. Имп. Археограф. Ком. Петроградъ, 1916, VIII+LXXX+402.

⁴⁾ Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ сводахъ. Спб., 1908, XX+685.

складена, як це можна думати, Нестором. З „Повѣсти“ О. О. Шахматов здобув старіший од нього звід — початковий, як він його називає, київський звід, що його існування підтримується тими уривками з нього, котрі зберіглися в пізній редакції в списках першого новгородського літопису. Цей початковий звід був, здається, складений у київо-печерському монастирі 1095 року, а доведений до 1093 року. Студіювання початкового зводу привело автора до висновку, що був ще старіший од нього звід, доведений до 1073 року і складений тоді-ж у київо-печерському монастирі. У ньому об'єдналися київо-печерський звід 1073 р. і стародавній новгородський звід, що був доведений до 70-х років XI ст. і реставрується по звістках як початкового зводу, так і пізніших новгородських зводів. Дальше студіювання київо-печерського зводу 1073 року привело О. О. Шахматова до думки, що був ще раніший звід, складений 1039 р. при Київо-Софійському соборі; це й був перший і найдавніший київський літописний звід. Студіювання новгородського зводу 70-х років XI ст. привело автора до висновку, що був ще раніший новгородський звід, складений при Софійському владичньому подвір'ї 1050 року. Завданням праці й було відбудувати текст найстаріших літописних зводів, які були складені раніше од початкового київського зводу, а саме: з одного боку найстарішого 1039 року і продовження його 1073 року, а з другого — стародавнього новгородського зводу 1050 року і його продовження, доведеного до 1079 р. Про звід першої чверті XII в. О. О. Шахматов прийшов шляхом наукового досліду до такого самого висновку, який висловив за давніших часів М. І. Костомаров більш своїм художнім почуттям, ніж аналізом над списками; а саме, що „Повѣсть“ у своїй старій редакції 1039 року вже відбивала незадовго до смерті Ярослава Мудрого, може 1043 роком — останнім походом Русі на греків, бо далі стиль оповідання значно міняється: воно стає історичним, а не таким простим, як було раніше. Виходить, що між висновком Костомарова і Шахматова ріжниця на 4 роки.

Праця О. О. Шахматова поділяється на дві частині: першу частину її становить широка розвідка його, а другу — тексти, ним відтворені, реконструйовані, а саме: 1) текст найстарішого київського зводу 1039 року в редакції 1073 року (стор. 530—610) і 2) новгородський звід 1050 року з продовженням до 1079 року (стор. 611—629). Що до розвідки, то вона поділяється на 20 розділів. Перший автор присвятив на те, щоб довести, що були зводи, раніші од „Повѣсти“, бо в „Повѣсти“ О. О. Шахматов знаходить пізніші вставки; початковий звід автор реставрує, викинувши з „Повѣсти“ всі ті статті, що їх нема в 1-му новгородському літопису молодшого

зводу, і однідаючи дальші ще статті на підставі усіх міркувань. Другий розділ присвячений „Памяти и Похвалѣ“ св. Володимиrowі ченця Якова, в яких є декілька літописних заміток, що не ввійшли до літописних зводів. Той літопис, яким скористувався автор „Памяти“, дуже різнився од тих оповідань, які ми читаємо у тих зводах, що до нас дійшли. Ці висновки зроблено на підставі аналізу „Памяти и Похвалы“, з якого виявилося, що є такі оповідання, яких нема в поч. зводі й „Повѣсти“; деякі її оповідання різняться од відомих нам у цих зводах; хронологія не всюди однакова, і ці оповідання старіші від тих, які маємо у зводах. Третій розділ присвячений аналізові „Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ“; літописне оповідання подібне до житійного („Сказаніе, страсть и похвала св. муч. Бориса и Глѣба“), і перше не запозичене з другого, а навпаки, автор скриптувався початковим київським зводом, а не „Повѣстю“; другим його джерелом було Несторове „Чтеніе о жизни и о погубленіи Бориса и Глѣба“. До такого висновку приводить автора і аналіз про ложного переказу про Бориса та Гліба, до цього приводить і аналіз так званого „парамійного членія о Б. и Гл.“ (тут О. О. Шахматов не згоджується з П. В. Голубовським, хоч і визнає, що й літопис позичив з „парамійного членія“ одну частину його — філософсько-ліричну). Літописне і Несторове оповідання, що подібні одно до одного згідно з аналізом О. О. Шахматова, мали одне спільне джерело — найстарше літописне оповідання, яке було складене раніше од 1081—1088 р., коли Нестор склав своє „Чтеніе“. До такого висновку приводить і порівняння літописного оповідання з Несторовим. Оповідання про Бориса і Гліба було занесено найраніше до найстаршого літописного зводу, що його складено було (як це доводиться далі) у другій четверті XI ст. Це оповідання перенесено було до Несторового оповідання і доповнено ним. Старший звід перенесений був до Новгорода, де був доповнений новгородськими оповіданнями. Обидва зводи — старіший київський і новгородський владичний перейшли в розпорядження складача початкового зводу, складеного наприкінці XI ст. Року 1116 складено було „Повѣсть врем. лѣтъ“; вона теж скриптувала оповіданням про Бориса та Гліба початкового зводу, але доповнила його.

Ми тут дуже коротко виклали зміст перших 3-х розділів праці О. О. Шахматова, не зупинивши навіть над його доказами, що в них усе сила його аргументації, бо це виходить за межі розміру цього нарису. Ми тільки дали його висновки, що всі вони зроблені ним на підставі глибокого аналізу тих пам'яток, які він студіює, на підставі порівняння літописних оповідань з оповіданнями інших

пам'яток тих часів. О. О. Шахматов вивчив геть усі тексти і зробив величезну силу скрупульозних спостережень, порівнюючи їх один з одним і виводячи свої висновки головним чином із цих порівнянь. Таку саму величезну аналітичну працю О. О. Шахматов провадить і в дальших розділах своєї розвідки. Він зупиняється над питанням про вставки до тексту початкового зводу (наприклад, з хронографа) і приходить до висновку, що в найстарішім зводі оповідання про початок руської землі, про Олега, Ігоря і Святослава не мали хронологічних дат.

Далі О. О. Шахматов аналізує літописне оповідання про Володимира та його хрещення; оде останнє було засновано на двох версіях: одна казала про хрещення від грецького проповідника, а друга (корсунська легенда) — про хрещення Володимира у Корсуні. Літопис уявив обидва оповідання і їх об'єднав. Промова філософа і бесіда його Володимиром — це пам'ятка болгарського письменства. Вияснює він і джерела початкового зводу: княжий синодик, текст парамійника, повчення про кари божі, чернігівський запис. Знаходить О. О. Шахматов у початковому зводі і новгородські оповідання, які були позичені з новгородського зводу (цей новгородський звід і склався під впливом старішого київського і був од нього у великій залежності; він, значить, мусів скластися до 1095 року). Сам новгородський звід стояв у залежності од старішого київського, являв з себе його перерібку, доповнену новгородськими подіями. Текст цього новгородського зводу О. О. Шахматов і реставрує на підставі різних даних і міркувань, а саме шляхом порівнюючого вивчення 1-го новгородського літопису, виданого за Синодальним списком, де виявляють себе два автори-літописці — священик новг. церкви Яків Воята (XII ст.) і паламар Тимофій (XIII ст.). Цей літопис систематично вівся одначе при дворі новгородського владики. У XII ст. (1167 р.) з нього утворився звід, зредагований Воятою. Другим джерелом для реставрації першого новгород. зводу XI в. був новгородський звід 1448 р. В основу архієпископського зводу 1167 р. було покладено спископський звід XI ст., складений 1050 року. О. О. Шахматов, хоч і наздогад, але вияснює його зміст на підставі аналізу оповідань загальноруського зводу 1423 р. і ростівської компіляції XV ст., та ще реєстра князів і владик. Далі О. О. Шахматов звертається до розбору житія пр. Антонія і приходить до висновку, що воно належить до найстаріших пам'яток нашого письменства і було джерелом для початкового зводу кінця XI ст. Після цього автор звертається до аналізу оповідань про перших київських князів — Рюрика, Аскольда, Дири й Олега і користується цими оповіданнями

не в „Повѣсти“, а в початковому зводі, який зберігся в 1-му новгородському літопису. Переказ про Кия, Щека і Хорива — київського походження, а про Рюрика — новгородського, і вони так переплелися між собою, що з'явився немов компроміс між ними. Ім'я Русі, на думку автора, це назва дружинного стану, боярства, і Русь, як і варяги, це нормани. Розглядаючи дальші літописні оповідання і звернувшись до Длугоша, О. О. Шахматов приходить до висновку, що старіший київський звід узяв до свого складу епізод про вбивство Ігоря Мистишею Свінельдичем, а початковий звід узяв інше оповідання — про вбивство Олегом деревлянським Мистиши; обидва оповідання були складені на підставі народних пісень; ім'я Мистиши було замінено ім'ям деревлянського князя Мала; згідно з цим і мати Володимира названа Малушею. Далі О. О. Шахматов дас історію текста 1-го новгородського літопису молодшого зводу, де зберігся, на його думку, в уривках текст київського літописного зводу 1095 року. На підставі усього цього автор приходить до своїх остаточних висновків і найперше до розв'язання питання про обсяг реконструйованого ним зводу. О. О. Шахматов спостеріг, що ні в „Повѣсти“, ні в початковому зводі, що на їх підставі з'ясовується зміст найстарішого зводу, нема до 1061 року достатньої по днях хронології (окрім двох вказівок); на підставі цього автор приходить до висновку, що до 1061 р. був один літописець, а після цього другий; на підставі інших міркувань автор приходить до думки, що старіший звід був доведений тільки до 1047 р. або, як остаточно вирішає О. О. Шахматов, тільки до 1039 р., бо два дальші оповідання були, на його погляд, додані пізніше, тобто оповідання про утворення Ярославом митрополії і похвала йому за його просвітню діяльність. І складання найстаршого літописного зводу, очевидно, стоїть у зв'язку з утворенням київської митрополії так самісінько, як і в Новгороді утворення архієпископії визвало появу поширеної редакції тамошнього владичнього зводу. Хронологію утворення найстаршого літописного зводу О. О. Шахматов виводить також з аналізу і порівняння змісту літопису з „Словомъ о законѣ и благодати“, яке, на його думку, скриптувалося літописом і було складене в усякому разі перед смертю Ярослава Мудрого, тобто перед 1054 р. Але цей старіший звід не продовжувався при Софійському соборі, бо на перешкоді цьому стали події після 1039 року, головним чином розбрат з Візантією і вибори на митрополичу катедру Іларіона, що з його ім'ям зв'язано заснування київо-печерського монастиря, діяльність Антонія й Теодосія. Тому і літописання перейшло тоді до печерського монастиря; там то склався і літописний звід біля 1095 року. Але ще раніше, 1073 року

препод. Никоном пічерським було складене, на думку О. О. Шахматова, продовження найстаршого київського зводу. З пічерського монастиря вийшли ті докори й вимови, які ми знаходимо в літопису проти Святополка, Святослава і Всеволода і на яких відбився політичний настрій і відношення до цих князів Антонія й Теодосія, а редакторство Никона доказується тим, що в літопису є достатні звістки про Тмутаракань, де він був заснував свій монастир, а потім повернувся до лаври, де й проживав на початку 70-х років. О. О. Шахматов реставрує ті статті, які увійшли до продовження зводу, складеного Никоном. Нарешті О. О. Шахматов переходить до вирішення питання про зміст найстаршого зводу 1039 року. До його складу увійшли оповідання про найдавніші події руської землі — про початок Київа, про Олега, про Ігоря, Ольгу, Святослава, Володимира, і все це ґрунтуються головним чином на народніх переказах і тільки децю на писаних джерелах (найбільше болгарських). Джерела найстаршого зводу були такі: 1) писані — болгарський літопис про війну Святослава з Болгарією і Візантією, запис про кн. Ольгу, запис про варягів мучеників, запис про кн. Володимира, грамота Володимира Десятинній церкві, запис про Бориса й Гліба; 2) народні перекази — історичні пісні й думи і прозаїчні оповідання — перекази про Кия, Іїка, Хорива і Либедь, про Аскольда й Дира, про захоплення Київа Олегом, про похід його на Царгород, про смерть од змії, про вбивство Ігоря деревлянами, про похід Ольги й Святослава на деревлян, про війни Святослава, про суперечки між Святославичами, про бенкети Володимира; легенди про вбивство Бориса й Гліба і про будування церков (у Василеві і в Київі Десятинної); 3) спомини (про часи Ярослава Мудр.) самого літописця і сучасників самовидців, старожилих людей; 4) міркування самого літописця про варягів-Русь. Останній (19) розділ присвячений знов стародавньому новгородському зводові і ранішому од нього місцевому новгородському літописові; цей звід утворився із з'єднання цього місцевого літопису з текстом найстаршого київського зводу. Новгородський складач спочатку (до Ярослава Мудрого) широко скористувався найстарішим київським зводом, тільки доповнюючи його новгородськими подіями, а потім його скорочуючи. Першим новгородським записом було оповідання про хрещення Новгорода єпископом Йоакимом 6497 року. З особливими подробицями описано події 1015 — 1016 р., бо тоді новгородцям видано було Ярославом установчу грамоту на їх права й вольності, яка занесена була, на думку О. О. Шахматова, до новгородського літопису і звідтіля перенесена була до новгородського зводу XI ст. і зберігалася, як це видно з свідоцтва літопису, в Нов-

городі, як святощі. Року 1017 новгородська влада на чолі з посадником і єпископом Йоакимом вписала Ярославову грамоту, або як її називали Ярославову правду, до літопису; тоді і утворився перший новгородський літопис. Новгородський звід складений 1050 року, коли було збудовано кам'яну церкву св. Софії, бо з цього часу з'являються точні хронологічні сучасні звістки, і перша з них торкається Софійської церкви, бо так з'явився при Софійському соборі її київський звід, який нарешті був зразком для новгородського зводу. О. О. Шахматов з'ясовує доповнення, поправки й замітки, що їх було внесено до тексту найстаршого зводу в Новгороді. Стародавній новгородський звід ліг в основу дальнього новгородського літописання. Сам О. О. Шахматов підживотить висновки свого досліду про хід літописної справи в стародавній Русі в останньому 20-му розділі своєї розвідки. Він підкреслює, що наслідком його розвідки являється висновок про утворення в XI ст. трьох літописних зводів: 1) найстарішого київського, 2) давнього новгородського і 3) першого київо-печерського, що за ним пізніше з'явився ще другий. Але мало вияснено умови, при яких виникали самі літописи, про які взагалі треба сказати, що вони з'явилися раніше од зводів. На думку О. О. Шахматова, місцевого київського літопису до зводу 1039 р. зовсім не було; місцеві записи могли з'явитися з третьої чверті XI ст. Інакше ця справа велася в Новгороді, де з самого початку розвинулася ідея політичної незалежності і були помітні західні впливи; там під впливом грамот Ярослава з'явився новгородський літопис. Що до найстарішого київського зводу 1039 р., то зразком для нього (а не тільки одним з джерел) був болгарський літописний звід. Звістки про ранні часи (Ольгу, Святослава і т. і.) певні, бо складені не пізніше од 1039 р. Головним наслідком своїх студій О. О. Шахматов визнає реставрований ним текст цих трьох найстаріших зводів: А) найстарішого, який увійшов до складу першого київо-печерського 1073 р. (стор. 539—610), В) найстарішого новгородського 1050 р. з продовженням до 1079 р. (611—629 стор.). Що до тексту першого київо-печерського зводу, то у наборі одрізняється та частина його, що входила до найстарішого зводу, од тієї, яка належить до першого київо-печерського. Текст першого київо-печерського зводу реставровано головним чином за текстом Лаврентівського списку, але було взято на увагу і використано ще й інші списки, як Іпатський, Хлебніковський, Радзивилівський, Новгородський перший, Синодальний і інші. Автор покликається для встановлення свого тексту на відповідні §§ своєї розвідки в додаткових примітках до своєї праці. Транскрипція слів подається та, в якій вони трапляються в пам'ятках

XI ст. Увесь здобуток величезної праці автора над реставрацією тексту літописних зводів поміщено в схематичній таблиці, яка надрукована перед його текстами. А реальним здобутком, що до змісту цих зводів, являється реставрований текст їх, уміщений на 539—629 стор. праці. Увесь останній текст розвідки й примітки являються тільки ґрунтом, підставою для них або, краще сказати, на підставі їх вони й вироблені.

Я значну частину свого нарису про стародавні літописи присвятив на те, щоб передати зміст поважної праці акад. Шахматова, бо вона дає найбільші здобутки що до питання про найстарші літописні зводи в наші часи, а ці зводи містять у собі найстаріші оповідання про Русь-Україну київської доби. І треба, щоб ці наукові здобутки увійшли і до загального нарису української історіографії, особливо коли ними у повній мірі не зміг скористуватися акад. В. С. Іконніков у своєму „Опытѣ русской исторіографіи“. Наукова вартість праці О. О. Шахматова дуже велика і з боку методологічного, і з боку його висновків. І навіть трудно сказати, з якого саме боку вона цінніша. Треба було-б зазначити, що методологія О. О. Шахматова стоїть у тісному, органічному зв'язку з його висновками. Так воно буває звичайно, але у праці О. О. Шахматова цей зв'язок, через самий характер теми, є міцніший, ще твердіший. Коли за правильну буде визнано методологію автора, тоді матимуть ціну і його висновки. Наукове дослідження О. О. Шахматова вимагало од нього не простої зводки й систематизації матеріалу, а тонкої ажурної й складної праці над головним питанням його теми про старі літописні зводи. Такі зводи в натурі до нас не дійшли, і О. О. Шахматов *одкрив* їх для науки і це зробив не тільки формально, а й реально, тоб-то не тільки прийшов до висновку про їх існування, але й дав їх зміст і навіть редакцію. Ясно, що, коли так, то обійтися тут без гіпотез було неможливо. Скажемо більше: усі й головні й другорядні висновки автора мають у деякій мірі гіпотетичний характер і більш сталого характеру навіть *не могли мати*, бо старі зводи до наших часів не зберіглися, і їх треба було *реставрувати*. Цю реставрацію й робить автор *lege artis*, користуючися для неї усіма засобами, які тільки можна притягти до вирішення цих питань. Іншого шляху крім того, яким іде О. О. Шахматов, нема. Той шлях, яким він іде, це єдиний, і він використаний ним у повній мірі, з виключною ерудицією, надзвичайною спостережливістю і науковою творчістю, високою інтуїцією, яку ми бачимо на кожній сторінці його праці. Найбільше враження роблять постійні спостереження, які завжди робить автор і які йому найбільше допомагають у його

досліджуваннях і висновках. Він робить ці спостереження й на тих текстах, які були відомі кожному з нас, але не звертали на себе нашої уваги, бо й ми не ставили перед собою тих запитань, які поставив собі шановний автор. О. О. Шахматов для своєї праці скористувався широко усіма літописними списками, й таким чином у його розпорядженню з'явився *узесь* матеріал літописного письменства, який тільки дійшов до наших часів, чи то в друкованих виданнях, чи то в формі рукописів. Цей матеріал, у його повному складі, й послужив для нього головною підставою для наукового аналізу, дослідження й порівняння. Не всі тільки звістки, які зберіглися в найстаріших списках, були разом з тим і найстаріші і навіть найпевніші; деяко старе й певне зберіглося і в новіших списках. Оповідання про старі часи історії південної Русі зберіглися не в київських, а, скажемо, в новгородських літописах, і тому треба було, вишукуючи стародавні оповідання в найстаріших літописних зводах і літописах, користуватися сукупністю звісток у цих списках. Ба що більше, О. О. Шахматов, щоб реставрувати найстаріші літописні зводи, які до нас не дійшли у формі сучасних зводів, мусів починати з аналізу змісту пізніших літописних списків і, знявши з них новіші напластування, очистивши од них, як це казав свого часу Шлецер, пізніші рядки й додатки, дошукатися змісту найстаріших зводів, подібно до того, як Шлецер дошукувався до сущого, справжнього тексту Нестора. О. О. Шахматов пильно й старанно користується усікими найдрібнішими вказівками, які торкалися чи джерела або автора звістки, який був раніше складений, ніж відомий нам звід „Пов'єсть временныхъ лѣтъ“. Йдучи таким методичним шляхом од відомого й пізнішого до старішого й невідомого, О. О. Шахматов на підставі цілої низки глибоких спостережень над текстом і дійшов до думки про існування двох київських літописних зводів, що були старшими од Сильвестрівського. І щоб дійти до такого висновку, він мусів раніше зробити цілу низку підготовчих дослідів про усікі взаємовідносини, притягнувши до цього аналізу та порівняння і південні, і північно-східні (ростово-суздальські), і новгородські списки. За відсутністю прямих вказівок і свідоцтв, автор був примушений користуватися доволі часто й аналогією, яка сама по собі ще не являється певним остаточним доказом, але з конечності мусів він користуватися і нею, як це було, наприклад в порівнянню ролі київської й новгородської Софії в справі літописній. Ясно одначе, що коли траплялося спіратися головним чином на аналогію, тоді й висновок був не досить певний, а тільки *можливий*. Такий характер можливості, а не певності мають багато висновків О. О. Шах-

матова, хоч він сам у цьому не винен: він дав тахітум того, що дають джерела вкupi з його власними авторськими спостереженнями, а іноді дає й самісінькі свої спостереження, тільки ці авторські спостереження й освітлюють нам темні закутки складного питання про старі літописні зводи, які до нас не дійшли. І на це питання й можна було дати тільки імовірне, можливе, а не стало, певне вирішення. Тема автора має найбільше значення з боку історично-літературного, але вона цікава й для історика, бо й для нього має велику важливість питання про зміст найстарших літописних зводів з боку їх критики й історичної певності. А коли яке-небудь оповідання знаходиться у стародавньому зводі, це вже збільшує його цінність з боку його певності навіть тоді, коли воно складене на підставі переказу, бо, скажемо, не однаково, чи заносився цей переказ до зводу першої половини XI ст., чи до „Пов'єсти временнихъ лѣтъ“, яка була зложена на початку XII ст. Для історика особливо цікавий XVIII розділ розвідки О. О. Шахматова, де він обговорює питання про склад і джерела найстаршого зводу (стор. 460—401). Тут О. О. Шахматов продовжує праці М. І. Сухомлінова, К. М. Бестужева-Рюміна й М. І. Костомарова. Цікава його класифікація джерел і вказівка на болгарський літопис, хоч і не показано точно, про який саме літопис йде мова. У розвідці О. О. Шахматова вирішено або принаймні поставлено силу окремих питань, які мають велике значення для історії Русі-України, починаючи з питання про прикликання варягів-Русі.

Акад. О. О. Шахматов присвятив „Пов'єсти временнихъ лѣтъ“ окрему розвідку в передмові до виданого ним тексту „Пов'єсти“¹⁾, і ця розвідка була видана аж 1916 р. — куди пізніше, ніж його праця про літописні зводи. „Пов'єсть“ теж являється літописним зводом, що складений у Київі, охоплює часи до другого десятиріччя XII ст. і являється початком для більшості літописних зводів XIV—XVII в. У старих зводах ми бачимо єдиний його текст, а в пізніших він скорочується, з'єднується з іншими або доповнюється. Заголовок його має різні редакції: 1) „Се пов'єсти временнихъ лѣтъ, откуда есть пошла Русская земля“, 2) у других додається ще „Черноризця Федосьєва монастыря печерськаго“; 3) у третіх додається ще до цього ім'я Нестора. Після аналізу тексту „Пов'єсти“, О. О. Шахматов приходить до таких висновків, доповнюючи і підтримуючи ними висновки свої, висловлені в попередній розвідці: 1) оснівна первісна редакція „Пов'єсти“ складена 1112 року Нестором у київо-печерському мана-

¹⁾ А. А. Шахматовъ, Пов'єсть временнихъ лѣтъ. Томъ I. Вводная часть. Текстъ. Примѣчанія. Петроградъ, 1916; стор. VIII+LXXX+403.

стирі; вона була дуже прихильна до Святополка і тому не була розповсюджена й була перероблена; 2) в Перешиблі або Теребовлі її переписав і скоротив сповідник кн. Василька Ростиславовича, але додав од себе про події 1097—1099 років. З „Пов'єсти“ могли бути зроблені нові списки. Цю первісну редакцію Несторову деякі з галицьких літописних зводів поклали в свою основу; 3) року 1116 її переробив ігумен видубицького монастиря Сильвестр. У цій редакції особу Святополка усунуто геть, а на перше місце виставлено Володимира Мономаха. Для подій 1097—1100 років Сильвестр користувався літописом свяц. Василія; 4) стурбованій перенесенням літописання до видубицького монастиря, київо-печерський монастир доручив скласти новий літописний звід сповідникові кн.-Мстислава, ченцеві свого монастиря; той скористувався Сильвестровою редакцією (бо первісна була страчена), доповнив її звістками про Мономаха і продовжив до 1117 року, вписав наприкінці заповіт Мономаха. Це буде третя редакція, 1118 року. Таким чином, як бачимо, О. О. Шахматов підтримує тут стару думку про Нестора як літописця, як упорядчика літописного зводу „Пов'єсти временныхъ лѣтъ“, не одсовуючи одночасно також і думки про Сильвестра, впорядчика зводу, але трохи пізнішого. „Сознаю, — каже О. О. Шахматов, — что признаніе Нестора составителемъ „Пов'єсти“ можетъ встрѣтить, какъ уже давно и встрѣтило рядъ возраженій. Возраженія эти основываются главнымъ образомъ на противорѣчіяхъ между статьями „Пов'єсти временныхъ лѣтъ“, относящимися къ Кіево-Печерскому монастырю, и между Нестеровымъ житіемъ Феодосія“. Далі О. О. Шахматов, не знищуючи цих протилежностей, робить вказівку, що житіе Теодосія було складено Нестором у 80-роках XI ст., а літопис складено 1111 року, тоб-то 25 років після цього; окрім того, Нестор, складаючи „Пов'єсть“, вставив до неї старший київо-печерський звід, де й були оці саме протилежності, яких він не схотів знищити, бо цього звичайно не робили й інші редактори, як, наприклад, Сильвестр. Обидві редакції — 1116 року (Сильвестрова) і 1118 (київо-печерська) мають, на думку О. О. Шахматова, довгу й складну літературну історію. Іпатський і Хлебніковський списки являють з себе текст київо-печерської редакції, змінений і доповнений за Сильвестрівською редакцією, але має вона теж запозичення й поправки з київо-печерської редакції. Радзивілівський з'єднує обидві редакції. І тільки один Синодальний список 1-го новгородського літопису зберіг одні статі 3-ої редакції без позичок з другої, але він дійшов до нас і без початку, і в зіпсованому вигляді. У Київі літописання продовжувалося, як у видубицькому (в основі його лежала Сильвестрівська ре-

дакція), так і в київо-печерському монастирі (київо-печерська редакція „Пов'єсти“). Першою первісною редакцією „Пов'єсти“ не можна реставрувати, але можна реставрувати другу й третю редакції (Сильвестрівську й київо-печерську). Цю пробу й робить акад. О. О. Шахматов у своєму виданні, розподіляючи також ті частині „Пов'єсти“, які дійшли до нас, між обома цими редакціями. Для другої редакції оснівним списком являється Лаврентівський, але бралися на увагу й інші списки; в основу З-ої редакції принято Іпатський список. Таким чином видання О. О. Шахматова дає зміст початкового зводу. Головне джерело „Пов'єсти“, початковий звід, О. О. Шахматов дає в самому тексті „Пов'єсти“ особливим більшим шрифтом. Ті статі, які не ввійшли до „Пов'єсти“, О. О. Шахматов надрукував у додатках. Усюди О. О. Шахматов робить вказівки на джерела. Друга редакція кінчиться на 332 стор., третя — на 358-й.

Розглянемо тепер нарешті загальний зміст „Пов'єсти временнихъ лѣтъ“ і її джерела. „Пов'єсть“ складається з: а) коротших записів, занесених туди з раніших літописів чи зводів або записаних самовидцями і б) ширших оповідань. І ті і ті об'єднані хронологією, розподілені по роках, що йдуть у послідовному порядку, почиваючи з 6360 (852) і кінчаючи 6625 (1117), тоб-то „Пов'єсть“ охоплює 265 років. Иноді короткий запис про якогось діяча (наприклад, про смерть його) поповнюється його характеристикою. Часто траплюються вставки й ліричні віdstупи. Починається „Пов'єсть“ космографічним уривком, що торкається топографії й етнографії відомого тоді світу й головним джерелом якого являється візантійський хроніст Георгій Амартол (Шахматовъ, „Пов'єсть временнихъ лѣтъ“, стор. 1 — 6). Далі йдуть ще важніші для нас слов'янська топографія й етнографія, серед них і слов'яно-руська, і опис так званого варязького шляху, який зв'язаний з легендою про ап. Андрія, що теж ніби одув підorож по цьому шляху (стор. 5—8). Далі окреме оповідання про початок Київа з топографічною легендою про трьох братів -- Кия, Щека й Хорива, а за ним надзвичайно цінна для нас слов'яно-руська й чудська етнографія (8 — 10). До старої слов'яно-руської етнографії належать і дальші уривки про долю дунайських слов'ян і про місцевості, зайняті слов'яно-руськими племенами (новий Іх реєстр, стор. 11 — 12), і характеристика їх звичаїв, що до неї додано характеристику звичаїв інших поганських народів (12 — 16). Останній уривок теж має етнографічний зміст і торкається відносин полян до хазарів (стор. 16—17). Усі ці уривки об'єднуються тим, що торкаються стародавньої географії й етнографії, починаючи з усесвітньої і кінчаючи слов'яно-руською. Об'єднує їх також і те, що вони зв'язані з київським

початком Русі. Виходить, що існували ті племена, з яких складалася Русь-Україна, й тоді, коли в Київі не було ще варязької скандінавської династії, хоч і були вже зносини з варягами-норманами, як це видно з опису варязького водяного шляху в „Пов'єсти“. Навіть і вставка про візантійського імператора Михаїла теж належить до київської Русі (стор. 17 - 18), і тільки далі вже вставлено оповідання про варязький початок Русі в Київі, яке не зв'язане з київським про трьох братів (17 - 21) і яке далі поповнюється оповіданнями про Аскольда й Дира — їх похід на греків, — про прихід Олега, про те, як убив він Аскольда й Дира — про його князювання й початок утворення ним київської держави (стор. 21 - 24). З приводу проходу угрів повз Київ, літописець оповідає про утворення угорської держави, про відносини ІІ до волохів і слов'ян і про слов'янську грамоту Кирила й Методія (24 - 29). Широке оповідання дає „Пов'єсть“ про похід Олега на греків і про умову його з греками, що ІІ текст наводить вона достатньо (29 - 41). Кінчиться оповідання про Олега легендою про його смерть од коня (стор. 41 - 46). Оповіданню про князювання наступника Олегового, Ігоря присвячено 15 сторінок (46 - 62); найбільшу частину займає тут оповідання про похід на греків і умову з ними. Далі йде оповідання про Ольгу, ІІ помсту над деревлянами, внутрішню діяльність, подорож до Царгороду (62 - 76), про Святослава, його походи взагалі і до дунайської Болгарії і смерть (75 - 88), про його синів — Ярополка, Олега, Володимира (стор. 88 - 95), про самостійне князювання Володимира — про його поганство, походи, прийняття християнства, смерть (стор. 95 - 167); про вбивство Святополком Бориса й Гліба (168 - 177), про князювання Ярослава Мудрого, де є окреме оповідання про початок київо-печерського монастиря (стор. 180 - 205); про князювання Із'яслава в Київі, з оповіданням про Теодосія й київо-печерський монастир (стор. 205 - 256), про князювання в Київі Всеволода, з оповіданням про перенесення молців преп. Теодосія (стор. 158 - 275); про князювання Святополка в Київі, з оповіданням про любецький з'їзд (стор. 278 - 348), про початок князювання в Київі Володимира Мономаха (стор. 348 - 358).

Поруч з широкими оповіданнями ми бачимо усюди тут і короткі замітки про народження й смерть князів, про будування монастирів, церков і міст, про походи на сусідні народи, про небесні з'явища. Багацько звісток у „Пов'єсти“ про печенігів, торків і особливо половців та землю половецьку.

Торкається літопис не самісінької військової й політичної, ба й просвітньої діяльності князів, стану церковного й монастирського.

Широко оповідається за київо-печерський монастир його ченців, особливо ігуменів, перенесення мощів, за боротьбу з поганством. Чимало є звісток про шлюби руських князів з чужоземними царівнами, про відносини київської Русі з її сусідами, особливо з греками й поляками. Цілком занесено до літопису такі юридичні пам'ятки надзвичайної важливи, як умови з Візантією, що являються й актами міжнародного й руського права. Цікаві звістки про княжі з'їзди (лк любецький й витичівський). Багацько є ліричних і релігійних міркувань літописця з приводу усіх подій; оці міркування малюють нам яскраво його релігійний настрій і світогляд. Часто покликається тут літописець на святе письмо й письменників — отців православної церкви. Є вставки з візантійських хронографів. Є і народні перекази, й міркування самого літописця, його топографічні вигадки. Початок літопису зв'язаний із царюванням у Візантії імп. Михаїла IX (842—867). Хронологію літописець веде од Різдва Христового, а рік починає з першого березня, і це залишилося у нас до к. XIV ст., коли було приято вересень, як початок нового року.

Звертаємося нарішті до питання про джерела „Повісті“. О. О. Шахматов обіцяє нам дати розвідку на цю поважну тему, але її торкалися вже й попередні дослідувачі, як, наприклад, М. І. Сухомлінов і К. Н. Бестужев-Рюмін. М. І. Сухомлінов¹⁾ перелічує такі найважніші джерела, з яких скористувався літописець: 1) книги святого письма, що з них звичайно при нагоді беруться тексти як із старого, так і нового заповіту — Мойсея, пророків, притчів Соломона, евангелістів Йоанна й Луки і посланнів апостола Павла; 2) Палея — це старозавітна історія з додатками з апокрифів; з неї узято багато в проповіді грецького проповідника; 3) визнання віри, узяте з визнання Мих. Синкела, який попав і до збірника Святослава 1073 року; 4) паннонські житія Кирила й Методія; 5) житіє Володимира — ченця Якова, письменника XI ст.; в житії читається: „Се же не яко дрезу сущу, но на поруганье бъсу, иже прельщаше ны симъ образомъ“, в літопису це перероблено так: „иже прельщаше симъ образомъ человѣкы“; там, в житії, оповідає сучасник подій, а автор „Повісті“ це вже не був такий сучасник; 6) оповідання про Бориса й Гліба, складене тим-таки ченцем Яковом; 7) повчення препод. Теодосія про карі божі, про напади чужинців (гадають, що написане було воно з приводу нападу половців на Русь 1067 року); 8) оповідання Василя про осліплення Василька; про цього Василя згадується в самому літописі: „Васил-

¹⁾ М. И. Сухомлинъ, О древней русской лѣтописи, какъ памятникъ литературномъ (Ученые Зап. 2-го Отд. Имп. Академіи Наукъ, кн. III, Спб., 1856, стор. 51—116).

жови же сущю Володимири и мнъ ту сущю, присла по мя князь Давыдъ"; 9) хроніка Георгія Амартола (пол. IX в.): з Георгія Амартола с чимало запозичень у „Пов'єсти“; зберігся переклад цієї хроніки на слов'янську мову, що з нього, мабуть, і наводив уривки літописець; 10) Методій Патарський; 11) умови Русі з греками (4).

Довівши, що „Пов'єсть“ це звід, К. Н. Бестужев-Рюмін каже, що його джерела можна виявити, і він присвячує цьому III розділ своєї розвідки ¹⁾. Вставками до літопису з різних джерел він вважає народні перекази про похід Олега на греків, про смерть його, про смерть Ігоря і пімсту Ольги та її хрещення; далі йдуть: оповідання про боротьбу дітей Святослава, житіє Володимира, позичене з Якового житія, оповідання про вбивство Бориса й Гліба, оповідання про київо-печерський монастир, оповідання про волхвів, зв'язані між собою, про осліплення Василька, оповідання Гюляти, про війну Вечислава з Олегом, про появу стовпа і напад половців на печерський монастир 1111 року. Обговорюючи питання про джерела „Пов'єсти“, треба мати на увазі ще народні перекази, що про них спеціяльну розвідку написав, як ми бачили, М. І. Костомаров, і ті пам'ятники, що їх указав О. О. Шахматов, який обіцяє дати спеціяльну розвідку про джерела „Пов'єсти“.

¹⁾ К. Н. Бестужевъ-Рюминъ. О составѣ русскихъ лѣтописей до конца XIV в. стор. 31—69.

Уривки з „Повѣсти временныхъ лѣтъ“.

№ I. Розселення слов'яно-руських племін¹⁾.

... Такоже и ти Словѣне, прешъдъше, сѣдоша по Днѣпру, и нарекошася Поляне, а друзии Древляне, зане сѣдоша въ лѣсѣхъ; а друзии сѣдоша межю Припетию и Двиною, и нарекошася Дръгвичи; ини сѣдоша на Двине, и нарекошася Полочане рѣчкы ради, яже вътекеть въ Двину, именьмъ Полота, отъ сея прозъвашася Полочане; Словѣне же, прешъдъше съ Дуная, сѣдоша около езера Илмеря, и прозъвашася своимъ именьмъ, и съдѣлаша градъ, и нарекоша и Новъгородъ; а друзии сѣдоша по Деснѣ и по Семи и по Сулѣ, и нарекоша Сѣверъ. И тако разидеся Словѣнськии языкъ; тѣмъ же и грамота прозъвася Словѣнськая.

Полямъ же живъшемъ о собѣ, и владѣющемъ роды-своими, иже и до сея братия бяху Поляне, и живяху кѣждо съ своимъ родѣмъ на своихъ мѣстѣхъ, владѣюще кѣждо родѣмъ своимъ. И быша 3 братия, единому имя Кыи, а другому Щекъ, а третиому Хоривъ, а сестра ихъ Лыбедь. И сѣдяше Кыи на горѣ, идже нынѣ увозъ Боричевъ, а Щекъ сѣдяше на горѣ, идже нынѣ зоветься Щековица, а Хоривъ на третиен горѣ, отъ негоже прозъвася Хоривица. И сътвориша градъкъ въ имя брата своего старѣшаго, и нарекоша имя ему Кыевъ. И бяше около града лѣсъ и боръ великъ, и баху ловяще звѣрь; и баху мужи мудри и съмысльни, и нарицахуся Поляне, отъ нихъже суть Поляне Кыевъ и до сего днѣ.

И по сихъ братии держати почаша родъ ихъ княжение въ Поляхъ, а въ Деревляхъ свое; а Дръгвичи

¹⁾ А. А. Шахматовъ, Повѣсть временныхъ лѣтъ. Томъ I. Вводная часть. Текстъ. Примѣчанія. Спб., 1916; стор. 6, 8-9, 10, 11-12.

свое, а Словѣне свое Новѣгородѣ, а другое на Полотѣ, иже и Полочане, отъ нихъже и Кривичи, иже сѣдять на върхѣ Вѣлгы и на върхѣ Двины и на върхѣ Днѣпра, ихъже градъ есть Смолѣньскъ; туда бо сѣдять Кривичи; также Сѣверъ отъ нихъ. А на Бѣлѣозерѣ сѣдять Весь, а на Ростовьстѣмъ озерѣ Меря, а на Клѣщинѣ озерѣ Меря же. А по Оцѣ-рѣцѣ, къде вътекеть въ Вѣлгу, языкъ свои Мурома, и Черемисъ свои языкъ, и Мѣрдва свои языкъ. Се бо тѣкъмо Словѣньскъ языкъ въ Руси: Поляне, Древляне, Новѣгородцы, Полочане, Дрѣгѣвичи, Сѣверъ, Бужане, зане сѣдоша по Бугу, послѣже же Велыняне. А се суть инии языци, иже дань даютъ Руси: Чюдь, Меря, Весь, Мурома, Черемисъ, Мѣрдва, Пѣрмь, Печера, Ямь, Литѣва, Зимѣгола, Кѣрсь, Норома, Либь; си суть свои языкъ имуще, отъ колѣна Афетова, иже живуть на странахъ полунощныхъ.

Полямъ же живущемъ особѣ, якоже рекохомъ, сущемъ отъ рода Словѣньска, и нарекоша Поляне, а Древляне отъ Словѣнъ же, и нарекоша Древляне; Радимичи же и Вятчи отъ Ляховъ. Бяста бо дѣва брата въ Лясѣхъ, Радимъ, а другыи Вятъко; и прешъдѣша, сѣдоста: Радимъ на Сѣжю, и прозвашиася Радимичи, а Вятъко сѣде съ родѣмъ своимъ по Оцѣ, отъ негоже прозвашиася Вятчи. И живаху въ мирѣ Поляне и Древляне и Сѣверъ и Радимичи и Вятчи и Хѣрвати. Дулѣби же живаху по Бѣгу, къде нынѣ Велыняне, а Уличи и Тиверьци сѣдяха по Днѣпру, и присѣдяха къ Дунаеви. И бѣ множество ихъ: сѣдяха бо прежде по Бѣгу и по Днѣпру или до моря, и суть гради ихъ и до сего дѣне, да то ся зъваху отъ Грѣкъ „Великая Скує“.

№ 2. Варязький шлях¹⁾.

Полямъ же живѣшемъ особѣ по горамъ симъ, бѣ путь из Варягъ въ Грѣкы и из Грѣкъ по Днѣпру, и върхъ

¹⁾ Там-само, стор. 6-7.

Дънѣпра волокъ до Ловоти, и по Ловоти вънити въ Илмерь езеро великое, из негоже езера потечеть Вълховъ, и вътечеть въ езеро великое Нево; и того езера вънидеть устие въ море Варяжское; и по тому морю ити доже и до Рима, а отъ Рима прити по тому же морю къ Цѣсарюграду, а отъ Цѣсаряграда прити въ Понтъ море, въ неже вътечеть Дънѣпръ рѣка. Дънѣпръ бо потечеть из Оковьского лѣса, и течеть на польдьне, а Двина ис тогоже лѣса потечеть, а идетъ на полунощие, и вънидеть въ море Варяжское; ис тогоже лѣса потечеть Вълга на вѣстокъ, и вътечеть седмиюдесять жерелъ въ море Хвалиськое. Тѣмь же из Руси можетъ ити по Вълзѣ въ Бѣлгари и въ Хвалисы, и на вѣстокъ доити въ жребии Симовъ, а по Двинѣ въ Варяги, а из Варягъ до Рима, отъ Рима же и до племене Хамова. А Дънѣпръ вътечеть въ Понтъское море трьми жерелы, еже море словеть Русъское, по немуже училъ святыи Андрѣи, братъ Петровъ, якоже рѣша.

№ 3. Звичаї слов'яно-русів¹⁾.

Имѧху бо обычай свои и законъ отъць своихъ и предания, къждо свои нравъ. Поляне бо своихъ отъць обычай имуть кротъкъ и тихъ и стыдѣние къ снѣхамъ своимъ и къ сестрамъ, къ матерымъ и къ родителемъ своимъ, и снѣхи къ свекръвамъ и къ дѣверъмъ велико стыдѣние имуща; и брачныи обычай имѧху: не хожаше зять по невѣсту, нѣ привожаху вечеръ, а заутра приношаху по неи, чьто въдадуче. А Древляне живяху звѣринъскъмъ образъмъ, живуще скотъски, и убиваху другъ друга, ядуще все нечисто, и брака у нихъ не бываше, нѣ умыкаху уводы дѣвица. А Радимичи и Вятичи и Сѣверъ одинъ обычай имѧху: живяху въ лѣсѣ, якоже всякии звѣрь, ядуще все нечисто, и срамословие въ нихъ предъ отьци и предъ снѣхами, и браци не бываху

¹⁾ там-таки, стор. 12-13.

въ нихъ, нъ игрища межю селы, и съхожахуся на игрища, на плясания и на въся бѣсовьскыя пѣсни, и ту умыкаху жены собѣ, съ неюже къто съвѣщавъся; имѣяху же по дѣвѣ и по три жены. И аще къто умъряше, творяху тризну надъ нимъ, и посемь сътворяху краду велику, и възложаху на краду мъртвьца, и съжъжаху, и посемь, събравъше кости, въложаху въ судину малу, и поставляху на стѣлпѣ на путьхъ, еже творять Вятичи и нынѣ. Сиже творяху обычая и Кривичи и прочии погани, не вѣдуще закона Божия, нъ творяще сами собѣ законъ.

№ 4. Зразки короткихъ звістокъ¹⁾.

Въ лѣто 6506. Въ лѣто 6507.

Въ лѣто 6508. Преставися Малѣфридъ. Въ сеже лѣто преставися и Рогънѣдь, мати Ярославля.

Въ лѣто 6509. Преставися Изяславъ, отъць Брячиславъ, сынъ Володимеръ.

Въ лѣто 6510.

Въ лѣто 6511. Преставися Въсеславъ, сынъ Изяславъ вънукъ Володимеръ.

Въ лѣто 6512. Въ лѣто 6513. Въ лѣто 6514.

Въ лѣто 6515. Пренесени си въ святую Богородицу.

Въ лѣто 6516. Въ лѣто 6517. Въ лѣто 6518.

Въ лѣто 6519. Преставися цѣсарица Володимеря Анна.

Въ лѣто 6520. Въ лѣто 6521.

№ 5. Смерть Володимира²⁾.

... Володимеру же разболѣвъшюся, въ сеже время бяше у него Борисъ. И Печенѣгомъ идущемъ на Русь, посыла противу имъ Бориса, а самъ боляше вельми, въ неиже болести и съконъчася мѣсяца иуля въ 15 днь. Умъре же на Берестовѣмъ. И потаиша и, бѣ бо Святопѣлкъ

¹⁾ там-само, стор. 163-164.

²⁾ там-само, стор. 164-165.

Киевъ. И нощю межю клѣтъми проимавъше помостъ, въ ковъръ обытвъше и, ужи съвѣсиша и на землю, и възложъше и на сани, везъше, поставиша и въ святѣи Богородици, юже бѣ създаль самъ. Се же увѣдѣвъше людие, бес числа сънидошася, и плакашася по немъ, боляре акы заступника ихъ земли, убозии акы заступника и кърмителя. И въложиша и въ кърсту мраморяну, и съхраниша тѣло его съ плачъмъ, блаженаго князя.

№ 6. Про руських бранців, як їх ведуть у половецький полон¹⁾.

... И воеваша мъного, и възвратиша къ Тѣрчъскому, и изнемогоша людие въ градѣ гладъмъ, и предашася ратьнымъ. Половцы же, приимъше градъ, запалиша и огньмъ, и люди раздѣлиша, и ведоша въ вежѣ къ сирдобольмъ своимъ и съродъникомъ своимъ мъного роду християнска: стражюще, печальни, мучими, зимою оцѣпляеми, въ алъчи и въ жажи и въ бѣдѣ, опусьнѣвъше лица, почѣрнѣвъше телесы, незнамою страною, языкъмъ испаленъмъ, нази ходяще и боси, ногы имуще събодены тѣрниемъ; съ слзами отъвѣщеваху другъ къ другу, глаголюще: „азъ бѣхъ сего города“, и други: „а азъ сея вѣси“; и тако съвѣпрашахутсѧ съ слзами, родъ свои повѣдающе и въздышюще, очи възводяще на небо къ Вышнemu, съвѣдущему таиная.

№ 7. Любецький зїзд²⁾.

... Въ лѣто 6605. Придоша Святопѣлкъ и Володимеръ и Давыдъ Игоревичъ и Василько Ростиславичъ и Давыдъ Святославичъ и братъ его Ольгъ, и съняшася Любячи на устроение мира, и глаголаша къ собѣ, рекуще: „почто губимъ Русскую землю, сами на ся которую дѣюще? а Половцы землю нашю несутъ розно и ради суть, оже

¹⁾ там-само, стор. 283-284.

²⁾ там-само, стор. 299-300.

межю нами рати; да нынѣ, отъселъ имѣмъся въ едино сърдьце, и блюдѣмъ Русьскыѣ землѣ; къждо да держить отчину свою: Святопѣлкъ Кыевъ Изяславль; Володимеръ Высеволоже, Давыдъ и Ольгъ и Ярославъ Святославле; а имъже раздаялъ Высеволодъ города: Давиду Володимеръ, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теребовль Василькови¹⁾. И на томъ цѣловаша крѣсть: „да аще къто отъселъ на кого вѣстанеть, то на того будемъ вѣси и крѣсть чѣстьныи“. И цѣловавшеся, поиша въ свояси...

№ 8. Снем на Долобському¹⁾.

Въ лѣто 6611. Богъ вѣложи въ сърдьце кыняземъ Русьскимъ мысль благу, Святопѣлку и Володимеру, и сънястася думати на Долобьскѣ; и сѣде Святопѣлкъ съ своею дружиною, а Володимеръ съ своею въ единомъ шатель. И почаша думати, и начаша глаголати дружина Святопѣлча, яко „не веремя нынѣ веснѣ ити, хочемъ наша смырды погубити и ролию имъ“. И рече Володимеръ: „дивъно ми, дружино, оже лошади жалуете, ею же тѣ ореть; а сего чѣму не промыслите, оже начьнеть орати смырдъ, и приѣхавъ Половьчинъ, ударить смырда стрѣлою, а лошадь его поиметь, а въ село его ъхавъ, иметь жену его и дѣти его и вѣсе его имѣни? То лошади его жаль, а самого не жаль ли?“ И не могоша отъвѣщати дружина Святопѣлча. И рече Святопѣлкъ: „брате, се язъ готовъ уже“. И вѣста Святопѣлкъ, и рече ему Володимеръ: „тоти, брате, велико добро сътвориши земли Русьстѣи“. И посъласта къ Давыдови и къ Ольгови, глаголюща: „поидѣта на Половьцѣ, да любо будемъ живи, любо мъртви“. И послуша ею Давыдъ, а Ольгъ не вѣсхотѣ сего, вину река: „не създравлю“. Володимеръ же, цѣловавъ брата своего, поиде Переяславлю, а Святопѣлкъ по

¹⁾ там-само, стор. 323-324.

немъ и Давыдъ Святославичъ и Давыдъ Въсеславичъ и Мъстиславъ, Игоревъ вънукъ, Вячеславъ Яропълчичъ, Яропълкъ Володимеричъ.

№ 9. Зразки коротких звісток¹⁾.

... Въ лѣто 6612. Ведена бысть дъщи Володарева за цѣсаревичъ за Олексиничъ Цѣсарюграду, мѣсяца иулия въ 20 днь. Томъже лѣтъ ведена Передѣслава, дъщи Святопѣлча, въ Угъры, за королевичъ, мѣсяца августа въ 21 днь. Томъже лѣтъ приде митрополитъ Никифоръ въ Русь, мѣсяца декабря въ 6 днь. Того же мѣсяца преставися Вячеславъ Яропълчичъ въ 13 днь. Того же мѣсяца въ 18 днь Никофоръ митрополитъ на столѣ посаженъ. Се же съкажемъ... Сего же лѣта исходяща, посыла Святопѣлкъ Путятиу на Мѣньскъ, а Володимеръ сына своего Яропѣлка, а Ольгъ самъ иде на Глѣба, поимъше Давыда Въсеславича. И не успѣша ничтоже, и възвратиша опять. И родися у Святопѣлка сынъ, и нарекоша имя ему Брячиславъ. Въ сеже лѣто бысть знамение: стояше сълнѣце въ кruzѣ, а посредѣ круга крѣсть, а посредѣ крѣста сълнѣце; а вънѣ круга обаполы дѣвѣ сълнѣци, а надъ сълнѣцьмъ кромѣ круга дуга, рогома на сѣверъ; также знамение и въ лунѣ тѣмъже образъмъ, мѣсяца февраля въ 4 и 5 и 6 днь; въ днѣ по 3 дни, а въ нощи въ лунѣ по три нощи.

---

¹⁾ там-само, стор. 326-327.

Розділ IV.

Обласні літописи з часів київської й галицько-волинської держави.

Обласні літописи. Київський літопис це звід і вказати джерела його можна. Автори зводу. Головні окремі оповідання київського зводу. Щорічні короткі записи. Поділ київського зводу на частини. Про що оповідає київський звід? Думка про нього проф. М. С. Грушевського. Зміст київського зводу. Мова цього літопису. Галицько-волинський звід. Його відношення до київського. Погляд на цей літопис проф. М. С. Грушевського, та його розвідки про хронологію цього літопису. Питання про авторів і їхнє відношення до князів і освіти. Літературна форма й мова галицько-волинського літопису. Уривки з інших обласних українських літописів—переяславського і чернигово-сіверського.

До обласних русько-українських літописів належить головним чином київський і галицько-волинський¹⁾. Вони являються обласними через те, що, хоч не виключно, та все-таки найбільш оповідають за події київської чи галицько-волинської землі. Перший присвячений історії київської землі на протязі усього XII ст., і хоч спињається він іноді і на подіях інших земель, князівств, то це через те, що Київ ще й тоді зберіг немало свого колишнього центрального політичного значіння й не міг перетворитися на область з обмеженими обласними, місцевими інтересами. Окрім того, він, як і колись, являвся релігійним і культурним центром України і мав широкі стосунки з сусідніми українськими областями. Другий, ще типовіший обласний літопис—це галицько-волинський, який охоплює ввесь XIII вік і оповідає майже виключно за події галицько-волинської держави. Велись обласні літописи ще й по інших україно-руських областях, як, наприклад, у чернигово-сіверській, та до нас у своєму місцевому складі вони не дійшли.

Звертаємося найперше до огляду київського літопису. „Пов'ять“ в Іпатському списку дуже близько торкається київських подій, бо і перші зводи, старіші од „Пов'ести“, та й сама „Пов'ять“, складалися, як це ми бачили вже, у Київі. Ясно, що й у XII в. в п'ому не могло перерватися літописання: продовжувалося воно геть на протязі усього

¹⁾ Обидва ці літописи вміщені в Іпатському спискові слідом за „Пов'естю временныхъ лѣтъ“, якою починається і цей список. У виданні 1871 року (другому) Археографічної Комісії (Літописъ по Ипатскому списку. Изд. Археогр. Ком. Спб., 1871 року, IX. 616, 33, 28, 12) київський обласний літопис починається з 191-ої стор. з 1211 року, а кінчиться 479-ою стор. (1200 роком); волинсько-галицький починається з 479-ої стор., — з 1201 року, а кінчиться 616-ою — 1292 роком.

XII віку. І справді, „Пов'єсть“ скінчилася оповіданням про князювання у Київі Святополка, і оповідання це продовжується й у кіївському літописі: під 1111 роком, що ним розпочинається кіївський літопис, оповідається, наприклад, про снем у Долобському, де вирішувалася справа про похід на половців, і у цьому снemі брав участь Святополк, Володимир і інші князі. Кіївський звід, як і „Пов'єсть“, складається з щорічних коротких записів і ширших, просторіших, окремих оповідань, що нагадують нам з боку літературної форми оповідання „Пов'єсти“. Цо кіївський літопис існував і окремо, незалежно од галицько-волинського, довести це можна тим, що такий список мав колись у своїому розпорядженню В. Н. Татіщев (так званий Голіцинський список). Під назвою кіївського він був відомий і пізніше (на початку XV ст.). До такого висновку про цей літопис приходить і О. О. Шахматов¹⁾.

Присвячено літопис головним чином кіївським подіям, та ще почасти й узагалі українно-руським. Не дивниця, що й джерела його теж кіївського й українського походження. Найбільша частина їх належить до Київа, а потім і до південної Русі, бо літописні звістки його записані були здебільша в Київі, а потім і по інших місцях Русі-України. Кіївські записи за першу половину XII в. (до 1146 року) здебільша торкаються Володимира Мономаха, його дітей і усіх кіївських монастирів. К. Н. Бестужев-Рюмін називає через те цей звід південно-руським, хоч і додає, що тут є чимало оповідань, записаних, очевидчаки, в ростово-суздальській землі, як і навпаки. Список цього зводу він односесть до XIV ст., і літопис цей, на думку його, — це такий самий звід, як і „Пов'єсть“; джерела його можна виявити, бо він був складений на їх підставі. Зливаються тут до купи ріжні редакції оповідань. Робляться тут і такі вставки, що розбивають оповідання на дві частини. Приклад цього ми бачимо під 6521 роком: „В се же літо поя Володимеръ за сына своего Романа Володаревну, мъсяца семтября въ 1 надесять день. В се же літо Мстиславъ заложи церковь камяну святаго Николы, на княжъ дворъ, у Торговища Новъгородъ. Того же літа посади сына своего Ярополка в Переяславль²⁾. Середню отую звістку за закладення церкви вставлено, і вона розбила одно оповідання за Володимира Мономаха на 2 частині і внесла навіть непорозуміння в це оповідання: з тексту, через оцю вставку, виходить, ніби Мстислав посадив свого сина Ярополка в Переяславлі, а в дійсності Ярополк був син Мономахів і слово «своего» відносилося

¹⁾ Иконниковъ, Опытъ... т. 2., кн. 1. стор. 440.

²⁾ Лѣт. по Ии. списку. Спб., 1871, стор. 199.

не до Мстислава, а до Володимира: а коли цю одну фразу через механічно зроблену вставку розділено надвое, тоді їй вийшло згадане непорозуміння. Упорядчик зводу остільки невміло й механічно робив вставки, що навіть нівечив свій текст. Вставку цю взяв він очевидчкі з новгородського джерела. Під двома ріжними роками (6643 і 6644) автор вміщує оповідання про одну і ту саму подію, не здавши звести до купи в одно дві редакції цієї події, які він знайшов, мабуть, у ріжних джерелах. Під 6643 роком читаемо: ...*мирися Ярополкъ съ Всеволодомъ; и даша Переяславль Андрьеви брату своему, а Володимеръ Изяславу Мстиславичю. Въ лето 6644. Приведъ Ярополкъ брата своего Андрья изъ Володимеря и да ему Переяславль, а Изяславу, сыновьцу своему, Володимеръ*¹⁾). Отаке приточування ріжних редакцій однієї події, позичених з ріжних джерел, ми знаходимо й на інших сторінках київського зводу. Двічі оповідається за смерть унука Мономахового, Василька Леоновича, що другий раз називається вже Маричичем. Під двома роками оповідається за те, як Всеvolod видав свою дочку заміж за Болеслава польського, при чому другий раз називається її ім'я (Звенислава) та імення польського короля (Болеслав). Дуже ясні вставки в оповідання про Із'яслава Мстиславича. Ці вставки порушують загальний тон оповідання і могли належати тільки чернігівцеві, а тимчасом ціле оповідання в основі своїй київське. Такі самі вставки К. Н. Бестужев-Рюмін бачить і в оповіданні про вбивство Андрія Боголюбського та про те, що діялося після його смерті. На підставі цього К. Н. Бестужев-Рюмін приходить до висновку, що не треба шукати авторів - літописців у Київі і гадати про те, скільки їх було на протязі од 1111 до 1199 року — чи два чи три (як думали М. П. Погодін і М. І. Костомаров), а краще висловити думку, що були літописи не в самісінькому Київі, ба й по інших місцях і з цих місцевих літописів деякі звістки перейшли до київського зводу навіть із вказівками персонального характеру. Треба одкинути думку, що київський звід написаний тими авторами, які залишили про себе вказівки, бо там, де бачимо ці персональні вказівки ніби-то на авторів, там саме її трапляються широкі оповідання, які їм не належать, і тому не можна поділяти київський літопис на 3 частини: 1) до 1130 або 1140 року, 2) од 40-х років і 3) до 1199 року. Автор, що зробив про себе вказівку, являється, без сумніву, тільки автором обмеженої частини літопису, де зроблена ця вказівка.

¹⁾ Ibidem, стор. 214.

Які-ж будуть головні окремі оповідання кіївського зводу?

1. Оповідання про шкляні очі, які ніби-то падали з неба в Ладозі. Автор його робить за себе таку вказівку: сказавши, що в цьому 1114 році було закладено кам'яну кріпость Ладогу, він до цього додає „*Пришедши ми в Ладогу, повѣдаша ми Ладожсане*” (далі йде оповідання про шкляні очі), і далі — „*Сему же ми ся дивлящю, рекоша ми; се не дивно; и суть и еще мужи старии ходили за Югру и за Самодъ*” (і далі йде оповідання про тамошні хмари); і далі знов автор додає: „*Сему же ми есть послухъ посадникъ Павель Ладожский и вси Ладожсане. Аще ли кто сему вѣры не иметь, да почтеть фронографа*”¹⁾). Та автор цього оповідання не був автором іншим оповідань літопису до 1130 року; це тільки вставка, яка нагадує нам оповідання Гуряти Роговича.

2) Окреме оповідання про Із'яслава Мстиславича (з 1146 по 1154 р.), написане його сучасником, прихильником і, мабуть, дружинником, бо за себе автор його каже: *и рече (князь) слово то, ако же и переже слышахомъ: „не идеть мѣсто къ головѣ, но голова к мѣсту”*²⁾. Але до цього оповідання додано багато вставок, як це докладно з'ясував К. Н. Бестужев-Рюмін³⁾; він, оджидаючи ці вставки, реставрує оснівний текст літопису. Тут с такі звістки, котрі складено було прихильником не Із'яслава, а Ігоря і взагалі Ольговичів. Другі події, навпаки, немов записані у таборі Із'яслава його дружинником; є й похвала Із'яславові — це все ніби уривки з його біографії. Є персональна вказівка автора на себе: оповівши за тії подарунки, які Святослав надіслав половцям, автор додає — „*ихъ же мы преди написахомъ*” — а в дійсності раніше про них нічого не написано. Коли пише автор-киянин, то він достотно передає промови киян, послів Із'яславових; а за Ігоря було складено віби житіє про страстотерпство, як про Із'яслава широке окреме оповідання. Звід кіївський і ростово-суздальський дають нерідко ріжні редакції і ріжні освітлення тих самих подій. Доказом того, що про Із'яслава було складено окрему повість, являються такі сторінки літопису, як, наприклад, оповідання про снем Із'яслава з братом його Ростиславом, про походи його в суздальську землю; але й тут трапляються суздальські звістки, як, наприклад, про січу під Луцьком Андрія Юр'євича, якому висловлено високу похвалу.

3) Оповідання про вбивство Андрія Боголюбського⁴⁾. Воно має навіть у літописі окремий заголовок — „*Убѣженіе великаго князя Ан-*

¹⁾ Ibidem, стор. 199—200.

²⁾ Ibidem, стор. 305—306.

³⁾ О составѣ . стор. 79—105.

⁴⁾ Лѣт. по Ип. списку. Спб., 1871, стор. 394—403.

дръя Юрьевича Володимерьскаго“ (під 1175 роком), і похвала йому кінчиться словом „аминъ“ (стор. 403). Починається воно, як житіє, похвалою йому за збудування кам’яного міста Боголюбова і соборної церкви в ньому, яку їй описується. Що автор оповідання був киянин, це видно з того, що він для пояснення, як далеко знаходився Боголюбов од Володимира, покликається на Вишгород і Київ, кажучи: „Создалъ же бѧшеть собѣ городъ каменъ, именемъ Боголюбый, толь далече яко же Вышегородъ отъ Кыева, такоже и Богълюбый отъ Володимъря“ (стор. 394—395). У плачі володимирців, де вони висловлювали свій жаль зприводу його наглої смерті, вставлена зновтаки фраза про Київ: „уже ли Киеву поїха, господине, в ту церковь, тъми Золотыми вороты, ихъ же дѣлатъ послалъ бляше той церкви на велицъмъ дворъ на Ярославль, а река: «хочю создати церковь таку же, ака же ворота си Золота, да будеть память всему отечеству моему?“ (402—403). Це типовий зразок стародавнього плачу, і в ньому на першому місці піклування Андрія про Київ. І на це повинен був звернути увагу киянин, прихильний до Андрія Юрьевича, бо кияне могли й мусіли найперше нагадати собі про те, як з наказу Андрія зруйновано було Київ, і не могли добрим словом пом’януть вони князя, що знищив Київ, його церкви й монастирі гірше, ніж половці. Оповідання дає стільки яскравих подробиць, що його міг скласти хіба самовідець. І на такого самовідця є вказівка в самому оповіданню — це вказівка на киянина Кузьмище. „И тече на място (після вбивства князя) Кузмище Киянинъ, или нѣтуть князя, (идѣже) убъенъ(бысть); и почаша прошати Кузмище: «кдѣ есть убитъ господинъ?» И рекоша: «лежитъ ты выволовченъ в огородъ; ꙗо не мози имати его, тако ты молвяты вси. хочемы и выверчи псомъ; оже ся кто прииметъ по ны, тотъ нашъ есть ворожьбитъ, а и того убъемъ». И нача плакати надъ нимъ Кузмище“ (далі йде плач Кузьми, стор. 400—403). Мабуть оцей киянин Кузьмище і склав це оповідання (чи в усній, чи в писаній формі невідомо, скріше в усній, бо така усна мова, здається, відбилася й на формі оповідання — цей увесь епізод записаний із слів Кузьми). Ці думки підтримує ще й те, що київський звід дає про це вбивство більше подробиць, ніж суздальський, хоч повинно було-би вийти навпаки, бо справа торкалася суздальсько-володимирського князя, а не київського.

4) Оповідання про боротьбу братів кн. Андрія суздальського з їх небіжами (боротьба Володимира з Ростовом). Воно — володимирського походження, як це видно з виразів літописця: „мы же да подивимся чюду новому и великому и прославному Матере Божья,

како заступи градъ свой отъ великихъ бѣдъ, и гражданы своя укрѣпляеть". Негативне відношення до Ростова й Суздаля і навпаки прихильне до Володимира виявляється з такого вислову: „*здѣь городъ старый Ростовъ и Суждалъ, и вси боляре, хотѧще свою правду поставить, не хотѧху створити правды Божиѣ, но како намъ любо*», рекоша «*такоже створимъ, Володимеръ есть пригородъ нашъ*», *противлящеся Богу и Святѣй Богородицѣ и правдѣ Божиѣ, слушающе злыхъ человѣкъ развратниковъ, не хотѧщихъ намъ добра*». Тут-таки, з приводу цієї боротьби, наводить літописець класичну справку про віча головних і менших міст. Літописець надає цій боротьбі релігійного характеру і оповідає навіть про чудо-зnamення Божої Матері: „*Всеволоду же бывши за Суждалемъ, узрѣша чудную Матерь Божию Володимерскую, и весь градъ и до основанья аки на вздусъ стоящъ... князю позорующю и всему полку, вси же зряче таксаго чуда, глаголаху: «княже! правъ еси, пойди противу ему».* (П. С. Р. Л., I, 160 — 1). Київський літописець позичив це оповідання у сузальського, де воно просторіше, але й у київському трапляються иноді такі подробиці, яких нема у сузальському. Треба додати, що це оповідання не відокремлене од інших звісток, що їх чимало подано поруч з ним, і тому його відокремлене існування більш сумнівне, ніж інших.

5) Похід Ігоря Святославича, кн. новгород-сіверського на половців 1185 року¹⁾. Це окреме оповідання, яке не зв'язане навіть з попереднім походом на половців Святослава, що на його він закликав і Ігоря; і той дуже хтів йти, але не встиг цього зробити (стор. 429 — 430); починається це оповідання, як окреме, бо Ігор називається тут унуком Ольговим; зазначається тут, що князі вийшли у вівторок 23 квітня, називаються на імення всі князі Ольговичі, котрі вийшли в похід, і навіть *Ольстин Олекан*, що його прислав на поміч Ярослав, називається Прохоровим унуком. Подробиці оповідання дуже цікаві і теж вказують на сучасника і самовидця: тут ми знайдемо вказівку на гладких, ситих коней, і на небесне знамення, і на сторожів, що їх посылали розглянути степ, і на ті річки, котрі треба було переходити у брід, і на те, коли вперше стрінулися русичі з половцями (у п'ятницю в обідню пору), як Ігор ушикував свої полки (6 полків; у передньому були стрільці од усіх останніх), і з якими промовами він звертався до своєї братії, і як перемогли половці Русь, перебили дружину й узяли в полон Ігоря, і як він проживав у половецькій землі і втік звідтіля й повернувся до свого князівства, а потім одвідав Святослава у Київі. Через увесь фактичний зміст оповідання

¹⁾ Лѣт. по Ип. списку. Спб., 1871, стор. 430 — 438.

проходить одна думка (яка їй надає йому живучості) про те, що „*сe Богъ казня ны, гръхъ ради нашихъ, наведе на ны поганыя, не аки милуя ихъ, но насъ казня и обращая ны к покаянью*“ (стор. 437). Але крім цього релігійного мотиву, висловлюється ще й Святославова політична думка про необхідність згоди поміж князями. Тут немає догани й образи молодому і гарячому Ігореві, а є тільки великий жаль зприводу його нещастя: довідавшися про полон Ігоря, Святослав витер сльози й промовив; „*о люба моя братъя и сыновъ и мужъ земли Рускої! дал(ъ) ми(бы) Богъ притомити поганыя; но не воздержавше уности отвориша ворота на Русьскую землю. Воля Господня да будетъ о всемъ; да како жаль ми бляшеть на Игоря, тако нынъ жалую болии по Игоръ братъ моемъ*“ (стор. 435). Тут є їдея, думка, турбота про руську землю, і під нею треба розуміти передовсім русько-українські південні князівства, які, як це відомо, найбільше терпіли однайздів половецьких. Автор доходить до високого ліризму, не виходячи з ґрунту фактів, коли описує, як половці знищили Надсеймщину: „*то бо слышавше возмѧтошася городи Посемьеские, и бысть скорбъ и туга люты, якоже николиже не бывала во всемъ Посемьи, и в Новъгородъ Съверскомъ, и повсей волости Черниговской, князи изымани и друзина изымана, избита; и мятахутъся аки в мотви, городи составахутъ и немило бляшеть тогда комуждо свое ближнее, но мнозъ тогда отръкахуся душъ своихъ, экалующе по князихъ своихъ*“ (стор. 435). Цікава вказівка на прихильне відношення людності до князів Ольговичів — це риторика, бо, справді, людність чернигово-сіверської землі підтримувала завжди своїх князів Ольговичів. Нарешті є тут ще один ліричний мотив, що скидається на мотив народної української думи про Олексія Поповича. Князь Ігор, після того, як військо його побили половці на р. Каїлі, висловлює думку, що це нещастя викликано було його гріхами і особливо отим тяжким його гріхом, коли він узяв на щит м. Глібов під Переяславлем і не мав милосердя до тамошніх християн — „*тогда бо не мало зло подълаша безвиннии хрестьани, отлучаеми отець отъ рожений своихъ, братъ отъ брата, другъ отъ друга своего, и жены отъ подружий своихъ, и дщери отъ материй своихъ, и подруга отъ подругы своея, и все смятоно плномъ и скорбью тогда бывшию, живии мертвымъ заеидять, а мертвии радовахуся, аки мученици святыи огнемъ отъ жизни сея искушение приемши, старцъ поръвахутъся, уноты же лютыя и немилостивыя раны подъяша, мужи же пресъкаеми и разскакаеми бывають, жены же осквирняеми; и та вся створиша азъ — рече Игорь, — недостойно ми бляшеть жити; и се нынъ вижю отмъстье*

отъ Господа Бога моего" (стор. 433 — 434). Тут мотив високоморальний — про зруйнування людності князем, який повинен обороняти її. В думі про Олексія Поповича — теж пімста божа за гріх Олексія, який згадав, що коли він з Пирятином виїздив, „*отрошення з пан отцем і з пані маткою не брав, і на свого старшого брата великий гнів покладав, і близьких сусідів хліба й соли безневинно збавляв, діти малі, вдови старі стремням у руди товкав, безпечно по вулицях конем гуляв, против церкви, дому божого, проїжджав, шапки з себе не знімав, хреста на себе не клав. За те я, панове, великий гріх маю, тепер погибаю*“ (Антонович і Драгоманов, Истор. п'єсни малорус. нар. I). Треба сказати, що гріх Ігоря безмірно більший і реальніший, ніж Олексія Поповича. Літопис яскраво має нам картину м. Глібова, взятого на щит Ігорем. Гріх Олексія Поповича складніший і менш реальний, і його найбільша вина, що він не пошанував батька-матери, і тому-то його не могла врятувати вже батькова й материна молитва; далі він не пошанував божої церкви, а нарешті топтав конем, як і Ігор з дружиною, малих дітей і старих удовиць.

Є їй інакша редакція цього оповідання в Лаврентівському спискові літопису, яка одрізняється від кіївської. А крім того, цей сюжет оброблений був і автором „Слова о полку Ігоревѣ“; та ні літописне оповідання не було джерелом для „Слова“, ні навпаки.

6) Останнє окреме оповідання кіївського літопису — це оповідання про збудування кн. Рюриком Ростиславичем кам'яної стіни в кіївському Михайлівському видубицькому монастирі (стор. 475 — 479). Та в цьому оповіданні більше релігійних міркуваннів, ніж фактичних вказівок; та є серед них одно дуже поважне — це вказівка на того архітектора, що збудував цю стіну. Стіна була закладена під церквою св. Михаїла над Дніпром на Видубичах. За 116 років ніхто з кіївських князів не одважився збудувати цю стіну, а зробив це п'ятий князь — Рюрик: „*изообрѣте бо подобна дѣлу и ходожника и во своихъ си приятелехъ, имене(мъ) Милонъгъ, Петръ же по крещению*“ (стор. 476).

Звертаючися до щорічних записів, можна про них висловитися, що вони були записані не в одному Київі; чи краще сказати, що до кіївського літопису було занесено багато звісток не кіївського походження: деякі з них записувалися по ріжних місцях щорічно, деякі могли бути складені і в місцеві зводи, на зразок кіївського. До 1146 року головними щорічними записами були кіївські джерела, які торкалися найбільше Володимира Мономаха, його роду й ріжних кіївських монастирів. Прихильність до Володимира яскраво вияв-

ляється у цілій низці фактів і похвалі йому, де автор пише: „*Преставися благовѣрный князь, христолюбивый и великий князь всеѧ Руси, Володи́меръ Мономахъ, иже просвѣти Рускую землю, ако солнце луча пущая; его же слухъ проишиде по всимъ странамъ, наипаче же бѣ страшенъ поганымъ, братолюбецъ, и нишелюбецъ, и добрый страдалецъ за Рускую землю. .... весь народъ и вси людие по немъ плакахуся, яко же дѣти по отцу или по матери*“ (стор. 208). Прихильнє відношення було в літописця і до сина Мономахового, Ярополка (стор. 216). Що літописець був на стороні Мономаховичів це видно з того, що рать Ярополка він називає „нашою силою“ (стор. 214). Але трапляються доволі часто й некиївські записи: і з Українських земель — чернігівські, і новгород-сіверські, Переяславські, волинські, галицькі; з неукраїнських — суздальські (особливо про Андрія суздальського і його діяльність в м. Володимири), полоцькі, новгородські, смоленські¹⁾. Деякі звістки про русько-українські події ми знаходимо й у Длугоша, і вони здебільша галицького походження.

М. І. Костомаров поділяє київський літопис на дві частині: до 1146 і після 1146 року. Перша частина — це збірник ріжноманітних, ріжнорічних оповідань і коротких звісток. Друга частина повніша і подрібніша. Літописці згадують про себе персонально. Оповідаючи про перевезення тіла Володимира Андрієвича, літописець додає, що справу цю будо доручено ігуменові печерського монастиря Полікарпові та св. Андрію — Семенові, а той, хто описує це, пише про себе: „*поидохомъ съ Володимиромъ изъ Вышегорода*“; а що за Полікарпа говориться у 3-ї особі, то виходить, що автором був ігумен Семен. І в дальших частинах літопису М. І. Костомаров бачить ріжних літописців — і з-поміж ченців і з-поміж військових. Але поділяти київський літопис на такі частини не можна. І тут треба приняти погляд К. Н. Бестужева-Рюміна; він визнає ці оповідання за запозичені з ріжних джерел. Треба одзначити і в київському зводі монастирські записи, — очевидячки, вони продовжувалися і в XII ст. О. О. Шахматов в Іпатському спискові зазначив досить звісток, які торкаються київо-печерського монастиря до 1182 року; сюди, наприклад, треба однести звістку про смерть новгородського єпископа Ніфонті, що прийшов до Київа зустрінути царгородського митрополита Костянтина, і був похований у печері Теодосія, „*бѣ бо имъя велику любовъ къ святой Богородици и къ отцу Федосью*“; далі оповідається з його слів про його видіння; літописець називає його „*поборникомъ*“

¹⁾ Вказівки, з мотивами, про місцеві записи зроблені П. М. Бестужевим-Рюміним, стор. 115 — 151.

всєї Рускої земли“ (стор. 332). Увійшли до київського зводу і записи інших київських монастирів, наприклад, Андріївського монастиря св. Симеона на Копиревому кінці, чернігівських князів, видубицького монастиря, Михайлівського монастиря, Софійського собора і Десятинної церкви; там велися записи про народини і похорони князів, яких ховали при церквах, про їхні шлюби. Звідтіля виходили звістки про київську митрополію та єпархію, про посадження на катедри єпископів, про їхню смерть і похорон, про будування і освячення церков, про ріжні знамення й чудеса. У Вишгороді велися записи чудес над труною Бориса й Гліба. Цікаві звістки про чужоземні події. Така, наприклад, звістка під 1187 роком про знамення, яке літописець зв'язує з одібраним сарацинами од хрестоносців Єрусалима: „*въ той бо день, каке він, того мъсяца взять бысть Ерусалимъ безбожными Срацины*“ (стор. 441); під 1190 знову роком оповідається про хрестовий похід німців: „*В то же лѣто иде царь Немъцкий, со всею своею землѣю, битися за гробъ Господень, проявилъ бо бласть ему Господь ангеломъ, веля ему ити. И пришедши имъ и бьющимся крѣпко съ богостудными тыми Агаряны, Богу же тако попустившу гнѣвъ свой на весь миръ, зане исполнился злобъ нашихъ вся земля, и си вся наведе на ны (Господь) грѣхъ ради нашихъ, воистину судъ створи и правы судбы его, и преда мъсто святыня своея иньмъ иноплеменникомъ: сии же Нѣмци яко мученици святыи прольяша кровь свою за Христа, со цари своими*“ (стор. 449). Тут дуже цінна солідарність літописця з німцями, яких він навіть визнає за святих мучеників. Тут мова іде за третій хрестовий похід імп. Фридриха I, який закінчився дуже сумно: Фридрих потонув, а більшість війська загинула, і повернулося дуже мало. Німці проходили через Візантію, яка цікавила Русь. У Київі перебували німці, латиняни й греки (літопис і „Слово о полку Ігоревѣ“¹). Цікавлючіся чужоземними подіями, літописець не міг не звернути уваги на події по ріжних князівствах Русі, бо Русь-Україна була зв'язана з ними ріжноманітними інтересами, були й такі князі, що переходили дуже часто з одного князівства до другого, а іноді й утікали до угрів або половців. Київський літопис захоплює таким чином, окрім осередка — Київщини, й інші українські землі — Чернігів, Переяслав, Волинь, і неукраїнські — Галич, Смоленськ, Полоцьк, Сузdal, Рязань, Новгород Великий, з західніх держав — Польщу, Угорщину, Чехію, а особливу увагу звертає на своїх

¹⁾ Про відношення „Повѣсти“ і київського зводу до західніх подій див. Szaraniewicz. Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte. Lemberg, 1872, стор. 1 — 98.

південно-східніх сусідів — половців і половецьку землю; є звістки за походи Юрія Долгорукого, Андрія Боголюбського та Всеволода на камську Болгарію у 1120, 1173, 1182 р. (стор. 205, 385, 422—423). Не дивниця, що київський звід через його зміст визнають за найцінніший після „Пов'єсти“. „Хоч цей літопис, каже акад. В. С. Іконников, звертає особливу увагу на усобиці князів, на походи проти зовнішніх ворогів і про їхні напади, і літописець переказує численні подробиці про війни, але не менш яскраво має він риси вічового життя і мійського побуту тих часів; він з любовю описує устрій і розпорядок війська, обставини походів і військову техніку. Його цікавлять військові ігрища, забави, подарунки кіньми і зброяю, озброєння й убрання, бенкети й гулянки, музика й пісні. Він охоче оповідає про риси персональної відваги і хоробрости. Він згадує текстуально промови князів до війська і взагалі його захоплюють військові сюжети. Під впливом релігійних мотивів, що од них, на його погляд, залежать усі історичні події, він покликається теж і на поганську мітологію (стор. 200) і на поганський рахунок часу. Ось, наприклад, що ми читаемо під 6682 (1174) роком: „*Володимъру бысть болѣзнь крѣпка, ет же скончася мѣсяця майя въ 30, прѣставися русальноѣ недѣль в недѣлю*“ (стор. 386). І складачеві київського зводу відомі були й хронографи Малали, з якого він бере звістки про єгипетських богів і називає двох з них слов'яно-руськими йменнями Сварога і Дажбога (стор. 200).

Висловив свої думки про Іпатський список взагалі і київський звід з'окрема і проф. М. С. Грушевський. На його погляд, він був утворений, очевидно, на Волині в останній четвертині XIII в., „Основою київської літописи, каже він, послужили київські записи, що з першими змінами увійшли в склад і суздальської літописи: в останній слід їх губиться в середині XII ст. В київській літописі вони теж не заховалися в чистій формі — тут вони злучені з іншими київськими й чужими записками, як то видно з відмін записок суздальської літописи і з подвійних звісток та з інших слідів сполучення в самій київській. Середину київської літописи (від 1146 р.) виповнює простора повість про князювання в Київі Ізяслава Мстиславича, писана якимсь прихильником і товаришем його походів, але й вона поперебивана іншими звістками; в значній частині ці звістки йдуть з якогось джерела неприхильного Ізяславові, писаного, бодай в часті, десь за Дніпром, мабуть в Чернігівщині. Зі вставок годиться піднести оповідання про убійство Ігоря, злучене з двох повістей про нього, як згадував я вище. В третій четвертині видко нову руку — якоїсь духовної особи, спеціально прихильної до

династії Ростислава, що мабуть вела київську літопись в сій частині; але пізніший редактор завів і сюди серію записок і осібних повістей українських і суздальських. Так за осібні сказания, до первісної літописи не приналежні, можна уважати оповідання про нахід половців на „десятинний город“ Богородиці під 1172 р., про вибір пічерською братиєю ігуменом Василия під 1182 р., про похід Ігоря на половців під 1185 р.; суздальське джерело виразно видко в оповіданнях про єпископа Федорця (під 1172 р.), про похід Андрія на Новгород (1172 р.), про смерть Андрія й дальші замішання в Суздальщині (1174). Серія галицьких звісток, почавши від року 1173, мабуть, також не належить до первісної літописи, а взята з якогось західно-українського джерела, так само і легенда про третій хрестоносний похід під 1190 р. Нарешті замикає київську літопись звістна вже нам похвала Рюрику з нагоди поставлення стіни в Видубицькім монастирі, виголошена 1199 року; її автор, мабуть, чи не був і останнім редактором київської літописи¹⁾.

Тут М. Грушевський розходиться з думкою інших дослідувачів про вбивство кн. Андрія: він це оповідання вважає суздальське, а тимчасом інші згадують тут про киянина Кузьмища. Хронологія київського зводу розходитья іноді з хронологією Лаврентівського літопису: ріжниця між ними бувас на рік, два, а не то й три. В Лаврентівському літописі трапляються такі звістки про Русь-Україну, яких нема в Іпатському спискові; деякі з них подій, які торкаються Русі-України, описані простіше і просторіше в Лаврентівському, ніж в Іпатському спискові; це, наприклад, треба сказати про смерть Володимира Мономаха і плач про нього; про деякі події суздальський літописець знов краще, ніж київський. З цього робиться висновок, що перший мав у своєму розпорядженню список київського зводу, повніший од того, який дійшов до нас у Іпатському спискові. Київський літописець користувався галицько-волинським літописом (найкращі його оповідання завів він до свого складу), новгородським, суздальським і іншими літописами. І навпаки відомості про київські події знаходяться і в новгородському і в воскресенському літописі. Київським літописом користувалися Длугош і Стрийковський. Густинський літопис являє з себе у відповідній частині скорочений київський звід Іпатського списку²⁾.

Ми вже торкалися були трохи питання про зміст київського зводу, але робили це випадково, а тепер ми зробимо систематичні, хоч і короткі, на це вказівки.

¹⁾ Історія України - Русі, т. III, вид. друге. Львів, 1905 стор. 487—488.

²⁾ Иконниковъ. Опытъ русской исторіографіи. т. II. стор. 438 -- 456. Там і бібліографія (стор. 456 — 457).

Починається київський літопис з року 1111 снемом князів на Долобеському в справі походу на половців, де рішучу роль відігравав Володимир Мономах, хоч київський стіл займав Святополк. В оповіданні про похід цікаві вказівки на Шарукань і Сукров у половецькій землі (стор. 191 — 193). У 1113 році вмер Святополк, і кияни послали за Володимиром Мономахом, який і зробився великим князем київським. Літописець оповідає про часи його князювання до смерти у 1126 році (стор. 198 — 208) — тут с тільки одно широке оповідання про перенесення мощів Бориса й Гліба в Вишгороді, — останні звістки короткі й дрібні. Далі описується коротке князювання в Київі старшого сина Мономахового Мстислава (стор. 208 — 212), другого сина його Ярополка (стор. 212 — 217), Вячеслава і Всеволода Ольговича у 1140 році (стор. 217 — 222); тут оповідається і про внутрішні відношення між Всеволодом і його родичами, і про боротьбу з Володимирком галицьким. Всеволод помер року 1146, а після смерті його починається боротьба за Київ між Мономаховичами (Ізяславом) і Ольговичами (Ігорем і Святославом), що в ній значну роль одігравала київська людність: чорні клобуки й інші підтримували Ізяслава (стор. 229 — 232). Про князювання Ізяслава у Київі оповідається досить широко (стор. 233 — 332); тут головним чином йде мова про боротьбу його з Ольговичами, з цікавими вказівками на багацтво чернигово-сіверських князів, цікава звістка про поставлення на митрополита Клима Смолятича собором руських єпископів, про вбивство Ігоря, про війни й походи, про боротьбу Ізяслава з його дядьком Юрієм Долгоруким, що на якийсь час захопив був Київ, про відносини його до дядька Вячеслава, про допомогу угрів, про відношення до Ярослава галицького. Далі оповідається про князювання в Київі Ростислава, якого посадили кияни року 1154 (стор. 324 — 329), Юрія (329 — 336), Ізяслава Давидовича (336 — 345); тут є звістки і про галицькі події (Ярослава і Івана Берладника), Ростислава Мстиславовича (345 — 364); тут є цікава звістка про повінь у Галичині (стор. 358); року 1169 у Київі сів Мстислав Ізяславич (стор. 366 — 373). Тут, як і в інших місцях, цікаві вказівки на значення княжих мужів-радників (князь, не погодившися з боярами, звертається до молодшої дружини — дітських і каже: „*a se будуть мои бояре*“), на нараду з приводу походу на половців, де згадується про Грецький, Соляний і Залозний шляхи, і згадується про половецькі вежі над р. Углою, Снопородом і Осколом, оповідається про взяття й руйнування Київа раттю Андрія Боголюбського року 1171 (за хронологією Іпатського списку). У Київі на якийсь час посадили були Гліба Юріевича — тоді на суд до київського митрополита надіслали

сузdal'ського владику Федорця, що йому врізали язика, осліпили й одрубали руку; при цьому велику увагу звертали на половців, що з ними велася боротьба і утворювалися схеми. Між іншим, літописець згадує про перепетівське поле, яке нагадує нам відому за наших часів могилу Перепятиху; цікава таа велика роль, яку відігравали у цій справі берендеї: вони не допустили князя виступити проти половців і сказали так: „не п'здите ви напередъ, вы есте нашъ городъ, ать мы поидемъ напередъ“; тут звертає на себе нашу увагу слово „город“ в значенню кріпости, військового табору (373 — 384). Після цього літопис оповідає про короткі часи князювання у Київі Володимира, Романа Ростиславича, а далі описує події за князювання Ярослава Ізяславича (стор. 384 — 429); тут уперше згадується про Москву (стор. 407). Року 1180 до Київа вступив Святослав, що його князювання й описує літописець (420 — 457); найбільше уваги звертається тут на боротьбу з половцями (тут є цікава зказівка на одного половчанина, у якого був живий вогонь), далі, цікаво теж, що Переяславське князівство зветься Україною; цікава характеристика галицьких князів Ярослава (стор. 441 — 442) і Володимира (444). Цікаво, що територію біля Київа літописець називає руською землею, виділяючи з неї Галич (стор. 446); цікаво, що Ростислав йде „по українѣ Галичъкой“ (стор. 447); цікаві звістки про тій насильства, що їх чинили в Галичині угри (446 — 448); цікава вказівка на лови, на які виїхали на човнах князі, утихомиривши половців, на гирло р. Тясмин, де „обловишася множествомъ звѣрѣй“ (стор. 449); варта уваги вказівка й на те, що чорні клобуки випустили за викуп узятого в полон половецького хана Кобана, по заповіту кн. Ростислава (стор. 452). Зауважу з приводу ханового імення, що київський звід дає дуже багатко прізвищ половецьких ханів, і вони являються матеріалом для половецького словника. Цікава звістка про те, як постригли й посадовили на коня сина Всеволодового Ярослава (стор. 453) і про два ймення для новонародженого князя — князівське і христіянське (стор. 454). Наступником його був Рюрик (457 — 479); князювання його розпочалося з великих обідів, які давав він і які давали йому. Київське князівство називається „Рускою областю“ (стор. 459). Цікаві подробиці суперечок з-за волостей, що за них можна було дати одстуцного кунами; у вирішенню цих суперечок брав участь митрополит (стор. 460); йшла справа про старшинство в усьому племені Мономаховому (стор. 461); старший князь був замість батька для молодшого, а той ніби сином для його (стор. 462). Рюрик з родичами своїми вимагав од Ольговичів, нехай вони не домагаються Київа, а володіють хай тим, що йм залишив ще Ярослав — тобто по Дніпро. Але вони йому одповіли

так: ми не домагатимемось Київа під тобою, а коли ти вимагаеш їд нас, щоб ми зовсім одмовилися од нього, то це для нас річ не можлива, бо „*мы есмы не Угре, ни Ляхове, но единого дѣда есмы внуци; при вашемъ животѣ не ищемъ его, а жъ по васъ, кому (и) Богъ дастъ*“ (стор. 462 — 463). Останнє оповідання київського зводу, як ми знаємо вже, торкається збудування стіни в видубицькому Михайлівському монастирі.

Як ми бачимо з цього змісту київського зводу, то в ньому, справді, викладається історія великого князівства київського, при чому виклад йде в порядку князювання київських князів, і цей порядок витримано од початку до року 1201, тобто на протязі майже усього XII ст., виключаючи хіба перші десять років XII в., які одійшли до „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. Але ці київські князі не князювали над усією руською землею і навіть над усією Україною-Руссю; їх влада охоплювала самісіньку київську землю, або, як вона називається і в літописі, київську область і не поширювалася ні на сіверсько-чернігівську, ні на Переяславську, ні на волинську, ні на галицьку. Та проте у XII ще ст., особливо перед тим, як знищили його війська Андрія Боголюбського (у 1169 р.), мав Київ і центральне значіння і перебував у політичних й економічних зносинах з усіма іншими землями і князівствами, а землі ці об'єднували одну з одною княжий рід, православна віра, церковна єпархія, економічні інтереси, боротьба проти спільніх ворогів. Не дивниця, що при таких обставинах, у київському зводі ми знаходимо багацько звісток про інші князівства, найбільше про ті, які увіходили до складу Русі-України XII ст. Наприкінці XII ст. київський звід звертає особливу увагу на галицько-волинські події і являється для цих часів обласним галицько-волинським літописом; звістки про них київський літописець чи не позичив у автора галицько-волинського літопису, що міг починатися раніше, ніж з початку XIII ст. Через внесення галицько-волинських подій київський літопис переходить наприкінці ніби в галицько-волинський.

Що-до мови київського зводу, то тут звичайно треба спиратися на розвідки філологічні. За старих часів М. П. Погодін у VII томі своїх відомих „Изслѣдований, замѣчаній и лекцій“ (М., 1856)¹⁾ звів до купи спостереження про мову київського літопису тодішніх філологів (П. Лавровського, Ізм. Срезневського) і додав до цього власні висновки; на підставі їх і склалася його відома власна гіпотеза (Погодінська), яка не задовольнила й таких дослідників старого часу,

¹⁾ Стор. 410 — 442, т. XIII, стор. 238 — 275.

як М. О. Максимович; не задовольнила вона в отому своїому новому вигляді, якого їй надав акад. О. І. Соболевський, і сьогодніших українських учених.

Спеціяльно розбирає мову київського зводу проф. М. А. Колосов у своїому „Очеркѣ исторіи звуковъ и формъ русскаго языка“; тут він торкається усіх трьох літописів, уміщених в Іпатському спискові, і з'окрема зупиняється на київському зводі. Далі спеціальну розвідку про мову усіх трьох літописів Іпатського списку одночасно дає і А. Нікольський — „О языке Ипатской летописи“¹⁾. Для своєї розвідки він користувався палеографічним виданням „Повѣсти“ і другим виданням Іпатського списку Археографічної Комісії (1871 р.). Торкалися мови Іпатського списку й акад. О. О. Шахматов, О. І. Соболевський та О. П. Потебня.

Загальний висновок Нікольського про мову Іпатського списку зводиться до того, що він написаний під великим впливом церковнослов'янської мови, але поруч з цим у ньому дуже помітно й народню стихію, як українську, так і великоруську. Про оригінал літопису можна з певністю заявити, що він південно-руського походження; це особливо треба сказати про третій галицько-волинський літопис. Оцей південно-русський оригінал був декільки разів переписаний у північній Русі, і через те до нього попало дуже багато елементів північно-східнього великоруського наріччя, бо вносили його великоруські писарі. Може навіть вони де-в-чому і переробили мову цього пам'ятника, надавши йому риторичності. Далі автор виділяє церковнослов'янські елементи в мові Іпатського списку (уживання *a* замість народнього *o* — *pamagati*, замість *pomogati, ъ і ь і т. и.*); у морфології — в відміні, в часуванні, в синтаксисі. Що до живої народної мови (української і великоруської), то А. Нікольський наводить приклади і для одноті і для другої в царині фонетики. До галицько-волинської говірки треба однести змішування *ы* і *и* (*св.тымы, ратнымы*); змішання *у* та *в* (*оу бок*) — знов риса південних говірок; *иц* (у слові *виича*) це українізм, як і клічний відмінок; уживання *ъ* це риса галицько-волинських говірок, і воно вживається в нашому пам'ятникові; але часто, замість нього, в одних і тих самих словах *e* пишеться замість *ъ*, і це вже зроблено північним переписувачем, який у XV ст. не почував ріжниці між *ъ* і *e* у вимові цих звуків. Змішування *ч* і *ц* свідчить, що Іпатський літопис був переписаний на півночі, бо це є особливість новгородських говірок. До своєї розвідки А. Нікольський склав словничок важніших слів Іпатського літопису. Там звертають на себе налуу увагу такі слова, котрі

¹⁾ Рус. Фил. Вѣсти., т. XLI, стор. 238 — 275.

вживаються в сьогоднішній українській мові, як батогъ, вабить, величъ, день, водохрещи, возъ, вязити, въсхопитися, гребля, гугнивый, доволъ, изминутися (розминутися), казати (учити), коожюхъ, коли, лаяти, лука, могила, николи, опочивати, отомкнути, очевисто, полонянинъ, пополошитися, притомити, прияти, расваритися, растинати, ролья, свита, сивый, словутъный, сокира, сопъли, сорочька, стягъ, сумныи, тулитися, укропъ, хапатися, черевыи.

Другий, чисто обласний літопис — це галицько-волинський літопис. Не дивно, що Волинь і Галич мали свій обласний літопис, бо у XIII—XIV ст., коли Київ підупав і втратив своє політичне значіння, осередком політичного державного незалежного життя зробилося галицько-волинське князівство. Літопис цей охоплює часи од 1209 по 1294-й рік, але в окремій редакції (без київського зводу і „Повѣсти“) чи не починається він раніше. Можлива річ, що галицько-волинське літописання почалося ще у XI ст., бо взагалі треба сказати, що письменство на Волині ї у Галичині, як це відомо, процвітало, і ми маємо цілу низку пам'ятників письменства, що їх акад. О.І. Соболевський односить до галицько-волинської землі, хоч деякі з них акад. Ягіч вважає за київські. Володимир Василькович дуже любив письменство; в один з монастирів він дав евангелію, списану його власною рукою, та ще збірник свого батька. За уривок галицько-волинського літопису визнають оповідання Василя, внесене до „Повѣсти“, про осліплення Василька, бо склад його більше нагадує галицько-волинський літопис, ніж „Повѣсть“. Василь був волинець і проживав у Володимири-Волинському. Ізм. Ів. Срезневський висловив був гадку, що літопис вівся на Волині з-давніх-давен і що до нього належать такі звістки, які ми читаемо в „Повѣсти“: про Свинельда в землі уличів, про Мистишу. До цього літопису могли належати й звістки про Ростиславів поход на ляхів. Що до київського зводу, то гадають, що туди увійшло багацько звісток, записаних на Волині і в Галичині (як, наприклад, про Романа, про Івана Берладника, Володимира, то що). Вказують також на деякі звістки у Длугоша, яких нема у відомих нам списках літопису і які Длугош міг позичити з оцих старих галицько-волинських записів (події після смерті Ростиславичів, за Романа). Що початок галицько-волинського літопису в усякому разі загублено, це видно з того, що починається він отаким заголовком: „Въ лѣто 6709. Начало княжения великаго князя Романа, самодержца бывша всей Руской земли, князя Галичкого“. А зараз-таки за цим заголовком читаємо: „По смерти же великого

¹⁾ Очерки изъ истории русского языка. Часть 1-я. К., 1884, стор. 1—58.

князя Романа" і далі йде складена похвала йому, якою, звичайно, кінчиться оновідання за кожного князя. Про смерть Романову немає звістки в галицько-волинському літописі, а є вона в Лаврентівському спискові, куди, мабуть, перейшла з галицько-волинського літопису. Є й інакші ще познаки, що свідчать про неповноту чи про пропуски в галицько-волинському літописі. В Іпатському спискові представлена роки, а в інших списках (Хлебніковському, Погодінському та Єрмолаєвському) їх немає: виходить, що роки були розставлені пізніше, розставив їх мабуть той, хто з'єднав галицько-волинський літопис із київським зводом, або знайшов його вже з'єднаним з ним, нема там і таких висловів, як „бысть тишина“, „не бысть ничтоже“. Але є й протилежний погляд на це питання; це погляд М. С. Грушевського. На його думку галицько-волинський літопис дійшов до нас у своїй ціlosti, не стративши свого початку. „З того, що ми маємо кодекси, де галицько-волинська літопись злучена з київською, а хронольогії не має, видко, що хронольогізував її ані той, хто прилучав її до київської літописи, ані остатній редактор галицько-волинської літописи. Ані той, ані другий, знаючи, що галицько-волинська літопись була зовсім осібною цілістю від київської й не стояла з нею в ніякім звязку, не впав-би був на гадку вести хронольогію київської літописи безпосередно через галицьку, почавши від року 1201. Підношу се з огляду на те, що в літературі висловлювалися гадки, ніби хронольогізував галицько-волинську літопись той, хто «пришив» її до київської, напр., Бестужевъ-Рюминъ, О составѣ рус. лѣтописей, с. 153.

В звязку з сим пришиваннем стоїть часто повторювана гадка, ніби галицько-волинську літопись ми маємо без початку. Деякотрі дослідники (Соловьев, Костомаров) бачать навіть у волинських звістках київської літописи з XII в. останки «першої половини» галицько-волинської літописи. Але на се нема ніякої підстави. Ніщо невказує на те, аби галицько-волинська літопись що-небудь стратила на своїм початку. Страшений період («по смерти же великаго князя Романа» аж до «срѣтоша и (Рюрика) бояре галичкыи и володимерьстии»), розширений ріжними вставками... служить вповні природним (як на стиль літописи) вступом до галицької літописи, і всякі припущення про якісь утрачені вступні частини зовсім довільні,— на них у літописи не знаходимо ніяких вказівок. З рештою се її зовсім раціональна вихідна точка для літописця, що заберався описати історию Данила— почати від смерти його батька й тих замішань, які з того виникли. Нічого, що вказувало-б на галицьку літопись, з її характерним риторичним стилем, ми не знаходимо в київській літо-

писи¹). Треба зауважити, що обидва погляди (старих дослідувачів і М. С. Грушевського) ґрунтуються не на фактичних даних, бо їх немас, а на спостереженнях; а спостереження ці не настільки рішучі, щоб не залишали сумніву. А аргумент думка про можливість місцевого галицько-волинського літописання до початку XIII ст. досить імовірна, і коли визнавати існування чернигово-сіверських місцевих записів, то з таким самим, як навіть ще не з більшим, правом можна припустити її існування галицько-волинського літопису до 1203 року; в усякому разі, початок галицько-волинського літопису про князювання Романа, очевидччики, загублений.

Далі про галицько-волинський звід проф. М. С. Грушевський висловлює ще такі думки: „Більше одноцільний характер (в порівнянню з кіївським зводом) має галицько-волинська літопись. Її вступна частина—оповідання про «великий мятеж» по смерті Романа, була написана в формі прагматичного оповідання, без років, якоюсь близькою Данилови особою, правдоподібно з Галичини, не скорше десь як в 40-х роках XIII в. Де що змінена при дальших редакціях, вона, однаке, заховала більше-меньш свою початкову форму; тільки в оповіданнях середини XIII в. помічаемо деякі посторонні звістки, внесені, очевидно, пізнійшим редактором — пинські звістки, в звязку з якими могли стояти й богаті відомості про події вел. кн. Литовського та русько-литовську боротьбу, що виступають в середніх десятоліях літописи (особливо в 50-х — 70-х роках). Можливо, що маємо тут останки якоєсь літописи з північної Волині, з єусідства Пинщини і вел. кн. Литовського; серед них сліди вступної повісти зникають на 1250-х роках. 70 і 80 роки літописи виповнені знову інакшим матеріалом: се волинський двірський літописець, близький до двору кн. Володимира Васильковича і його наступника Мстислава. Його оповідання, здається, кінчиться з роком 1289, і кінцеві записи літописи, мабуть, вийшли з під іншого пера; пинські звістки під кінцевими роками знову могли б вказувати на північну Волинь. Сі дальші верстви літописи, за прикладом її початку, зроблені були також без років, аж до самого кінця; очевидно, волинський літописець продовжав уже готову галицьку літопись. Роки поставлені, зовсім довільно і хибно, якимсь хронологізатором уже по злученню цілої галицько-волинської літописи з найдавнішою і кіївською, і то тільки в однім з кодексів. І тепер маємо хронологію лише в Іпатськім кодексі, а в інших її нема²).

¹⁾ М. Грушевський. Хронологія подій галицько-волинської літописи—в Зап. Наук. Тов. 1901, т. XLI, стор. 2, прим. 2.

²⁾ М. С. Грушевський, Історія України-Русі, т. III, друге видання, Львів, 1905, төр. 488—489.

Щоб вияснити питання про роки галицько-волинського літопису, проф. Грушевський присвятив для цього спеціальну розвідку¹⁾. Це дуже цінна розвідка, і вона, оскільки це було можливо, вичерпуюче вирішує питання, якого раніше торкалися Н. М. Карамзін, Д. Зубрицький²⁾, Шараневич³⁾ і Н. П. Дашкевич⁴⁾. Усі вони вважають хронологію галицько-волинського зводу за сумнівну і навіть помилкову, і поправляють її на підставі інших джерел і спостережень; особливо це треба сказати про Зубрицького, Шараневича і Дашкевича. Проф. Грушевський незалежно од них на підставі власних дослідів зробив детальний умотивований хронологічний аналіз галицько-волинського літопису (стор. 7 — 60), розглянувши геть усі хронологічні дати, розбивши його для цього на частини і присвятивши кожному епізодові окремий критичний екскурс. А на підставі цього хронологічного аналізу він склав „Хронологічну таблицю подій галицько-волинської літописи“ (стор. 61 — 72). В питанні про хронологію літопису проф. Грушевський приходить до дуже негативного висновку. Галицький літописець, каже він, писав без років і сподіався розставити роки аж закінчивши працю, але обіцянки цієї не виконав, і його літопис так і зістався без років; його наступники теж не проставили років, і весь галицько-волинський літопис, з незначними виїмками, зіставався без років; аж потім, як його було прилучено до літопису київського, якийсь книжник поділив його на роки (стор. 1 — 2). Аналіз хронології приводить його до висновку, що хронологію Іпатську треба ігнорувати і дату кожної події комбінувати окремо. „В виводі дат, — каже М. С. Грушевський, — старався я довести датовання до можливої докладності, але подекуди се було неможливе, я приходиться обмежитися тільки приблизним означенням, з ваганнями до одного року“ (стор. 6 — 7). У своїх датах проф. Грушевський спирається на тексти інших літописних списків і всяких інших джерел, а також на комбінаціях, виведених з тексту літопису; ці останні він сам не визнає за остаточні і певні. В літописі є вказівки на авторство оповідачів: під 1226 роком, наприклад, літописець каже про себе — *насъ* (стор. 500), під 1280 р. — *яко же передъ писахомъ* (стор. 582), під 1255 роком каже він про засіку у ятвягів, яку зруйнував Данило: „*еже и донынъ пусто стоить*“ (стор. 549), під 1287 роком літописець каже про себе — *ихъ же (городів) не псахъ* (стор. 596), під 1283 р. знов — „*о немъ же передъ сказахомъ*“ (стор. 587). Одні ви-

¹⁾ Хронологія подій галицько-волинської літописи (Зап. Наук. Т-ва, 1901, III, стор. 1 — 72).

²⁾ Исторія Галичско-русского княжества, III.

³⁾ Die Hypatios - Chronik... 1872.

⁴⁾ Княженіє Даніла Галицкаго. К. 1873.

знають двох літописців, що писали в ріжніх місцях і в ріжні часи, другі гадають, що це є звід, складений на підставі звісток декількох літописців; треті автором зводу називають того самовидця, що описав найновіші події. Галицько-волинський літопис складений не духовною особою, а світською; а звістки про церковні справи взято чи не з церковних і монастирських записів. Була, що правда, висловлена гадка (Лашнюковим), що й цей літопис міг бути складений духовною особою, бо духовництво брало тоді велику участь і в громадських справах (с думка, що як духовництво і брало участь в складанню літопису, то біле), але більшість дослідників (М. І. Костомаров, Вс. Ф. Міллер), схиляються до думки, що автор чи редактор цього зводу був людина світська, досить освічений і розумний. Автор чи складач літопису згадує про тій пісні, які складалися на славу князям за їхні перемоги, Данилові і Василькові за їх перемоги над ятвягами; під 1241 роком згадується навіть про славутнього співця Митусу, що „древле за гордость не восхотивши служити князю Данилу“ (стор. 528); а духовництво, особливо ченці, як знаємо, не дуже то були прихильні до світських співців і музик. Той, хто складав галицько-волинський літопис, чи ті, що його складали, стояли близько до князів і добре знали, що робиться при княжому дворі: кидається в вічі, що дуже точно описуються звичаї, характер князів, пригоди з ними; нагадаймо собі, наприклад, з якими реальними подробицями описано хворобу кн. Володимира Васильковича, якою він хворів 4 роки; описові цієї хвороби він присвячує окремий заголовок, кажучи „болезнь же его сице скажемъ“ (стор. 601, 602, 603); або знов -- Мстислав подарував Данилові свого борзого коня -- і літопис додає, що він був сивий (стор. 491); другий раз борзий кінь Мстиславів називається актазом (стор. 498); третій раз оповідається, що під Данилом було вбито його гнідого коня (стор. 515). Близький до князів і їх канцелярії, літописець міг користуватися і офіційними актами, і частину з них він заніс до літопису. Літописець бачив шлюбну умову — „обѣтъ“ Романа Даниловича з дочкою австрійського герцога Гертрудою, і за обіт цей під 1245 р. каже: „его же за множество весь не списахомъ“ (стор. 545), та, на жаль, з нього нічого не вписано; він згадує про грамоти Батия. Літописець заніс до літопису заповіт Володимира Васильковича; під роком 1287 він оповідає: „Володимеръ же повелъ писциу своему Федорцу писать грамоты“ (і далі йде „князя Володимеря рукописаніе“); хтів був він записати таку-ж саму грамоту і своєї княгині (стор. 594). Мстислав Данилович установив ловче на мешканців Берестя за їхню „коромолу“, і цей запис занесено до літопису (стор. 613). Один з дослідників галицько-волинського літопису,

взявши на увагу вказівки на тих писарів, що складали княжі грамоти, висловлює думку, що вони вели і самий літопис, і що мав він більш офіційний характер, ніж інші обласні літописи. А як воно ї не так, то треба все-таки сказати, що офіційних документальних звісток у галицько-волинському літописі чимало. Ми маємо в ньому реєстри вбитих дружинників, імення послів, татарських кагальників, тих осіб, котрі брали участь у переговорах й умовах. Галицько-волинський літопис поділяється на дві частини: перша — з 1201 по 1261 рік (стор. 479 — 561); друга — з 1261 р. до кінця, до 1292 року включно (стор. 561 — 616). Перша частина, кажучи взагалі, присвячена головним чином галицьким подіям, добі Данила Романовича і, власне, йому самому. Під роком 1227 навіть читаемо такий заголовок: „*Начнемъ же сказать бесчисленыя рати, и великия труды, и частыя войны, и многия крамолы, и частая восстания, и многия мятежи, изъ)млада бо не бы има покоя*“ (стор. 501), під роком 1229 знову читається заголовок: „*посемь скажемъ многий мятежъ, великия листи бешиленыя рати*“ (стор. 508). І, справді, тес становище, в якому опинилися діти Романові — Данило і Василько, було скрутненьке. Літопис дуже прихильний до кн. Данила, який, на погляд літописця, перебуває під опікою небесних сил, і господь йому допоміг захистити Галич од угорського короля Бели; бог таки послав архангела Михаїла „*отворити хляби небесныя*“ (проти угрів), ангел Іх побивав і „*Данилъ же, Божью волею, одержа градъ свой Галичъ*“ (стор. 507 — 508). Холмчане дуже любили князя Данила — „*любяхуть же и граждане;...!«се есть, казали вони, держатель нашъ, Богомъ даний»* — і пустішася яко дѣти ко отчю, яко пчелы к матиць, яко жажающи воды ко источнику“ (стор. 517 — 518). До боярів літопис відноситься як до ворогів кн. Данила і коромольників, дає їм неприємні епітети: під роком 1230: „*крамолъ же бывши во безбожныхъ боярехъ Галичыхъ*“ (стор. 508); вони сиділи в думі і хтіли запалити вогонь чвар і заколоту; соцький Микула нагадує Данилові прислів'я, застосовуючи його до бояр: „*Господине! не погнетши пчелъ меду не тьдать*“ (стор. 509); галицьких бояр літописець називає „*льстивыми*“ (стор. 499). Перша частина це немов суцільне оповідання, яке іноді переривається відомими нам словами: „*тишина бысть*“, або інакшими вставками. Друга частина не має такої суцільності і одности; присвячена вона головним чином волинським подіям і писана мабуть у Володимири Волинському і дуже прихильна до волинських князів — брата Данилового Василька Романовича і сина його Володимира, що за його-то, як думають, і складено було звід, можлива річ, що його двірським історіографом, як гадає Петрушевич.

Складач галицько-волинського літопису це була людина досить освічена і начитана у пам'ятниках письменства. В першій частині він покликається на св. письмо, кажучи про полонення міст, коли „бо чинъ боярина плънише, смердъ смерда, градъ града, якоже не оставишся ни единой оси не плъненъ“, він додає: „еже притъчею глаголють Книги: не оставлешюся камень на камени“ (стор. 494); під роком 1226 автор літопису скористувався висловом св. письма про Каїна, щоб на підставі його скласти прокляття „льстивому“ бояринові Жирославові. І вийшло дуже картиною і яскраво: „Князю же (Мстиславу) обличивши Жирослава, изгна и отъ себе. Якоже изгна Богъ Каина отъ лица своего, рекы: проклять ты буди, стона и трясишся на земли, якоже раздвиже земля уста своя прияти кровь брата твоего; якоже и Жирославъ разъдвиже уста своя на господина своего: да не будетъ ему пристанъка во всихъ земляхъ, въ Рускихъ и во Угорскихъ, и ни въ кихъ же странахъ, да ходить шатаяся во странахъ, желание брашна да будетъ ему, вина же и олу поскуду да будетъ му, и да будетъ дворъ его пустъ, и въ селъ его не будетъ живущаго“ (стор. 499); в оповіданню про співця Митусу, що через гордощі не хтів служити кн. Данилові, автор од себе додає: яко же рече Приточникъ будеть дому твоего скрушишъся, бобръ и волкъ и язвъць снѣдяться“ (стор. 528); в оповіданню про перемогу галицьких князів над гордими ятвягами автор додає: „якоже пишеть во Книгахъ: нѣсть въ силъ брань, но въ Бозъ стоить побѣда“ (стор. 552). Виходить, що літописець користується, і дуже вміло, текстами св. письма, з літературною метою. Автор знову хронограф І. Малали в болгарському перекладі, зробленому свящ. Григорієм за царя Симеона. Малала оповідає, що од поводі річки Скирти була затоплена Едеса і що там потім знайдено було камінь з отаким написом: Σκύρτος ποταμὸς σκύρτισει κάκα σκύρτηματο πολέταις. Наш літописець скористувався цим епізодом, оповідаючи за боротьбу Данила Романовича з угорським королем Белою, який хтів захопити Галич, і через посла передавав, нехай, мовляв, не уповає ваш Данило на господа; дружинники Бели, одступаючи від Галича, падали в річку Дністер: до цього літописець додає: „Скиртъ рѣка злу игру сыгра гражаномъ, тако и Днѣстръ злу игру сыгра Угромъ“ (стор. 507 — 508). Перша половина фрази це переклад наведеної вище фрази І. Малали. Під роком 1254 автор покликається, на хронографи взагалі і на Євсеєвія, що склав „Уроціхъ хауфъ“, де викладаються події з часів Авраама (стор. 544); під роком 1233 він покликається ще на Гомера, кажучи про лесть: „о лесть зла есть! якоже Омиръ пишеть, до обличенъя сладка есть, обличъна же зла есть, кто въ нъй ходить, конъцъ

золь прииметъ; о злье зла зло есть“ (стор. 513). Таких слів нема ні в Іліяді, ні в Одисеї, але імення Гомерове згадується в пам'ятниках староруського письменства. В другій частині літопису автор покликається тільки на святе письмо; оповідаючи про заснування єн. Володимиром міста Каменця, літописець каже, що князь задумав поставити нове місто за Берестем, взяв книги пророцькі, одкрив сторінку в них і прочитав там пророцтво Ісаєве: „Духъ Господень на мнъ, его же ради помаза мя, благовѣстить нищимъ послы мя и цѣлити скрученымъ сердцемъ, проповѣдати полоненикомъ отпущение и слѣпымъ прозрѣние, призывати лѣто Господне приятьно... и созиждуть пустыня вѣчная, запустѣвшая prezje, воздвигнуты городы пусты, запустѣвшая отъ рода“ (стор. 577 — 578). Перша частина більш оброблена, ніж друга, з боку ІІ редакції; у ній ми помічаємо навіть нахил до свого особливого прагматизму; так, в оповідання про боротьбу Данила з Мендовгом вставлено таку примітку: „хроно-графу же нужна есть писати все и вся бывшая, овогда же писати в передняя, овогда же во(з)ступати в задняя: чѣты мудрый разумѣть“ (стор. 544), тоб-то і забігати вперед, іщоб закінчити оповідання про якусь подію, одетупаючи од звичайної літописної хронології, якої однаке раніше у галицько-волинському зводі й не було. Під роком 1257 з приводу цього читаемо: „Яко же сказахомъ о ратехъ многихъ, си же написахомъ о Романъ: древле бо бъ писати си, нынъ же эдѣ вписано бысть в послѣдняя“ (стор. 554). Під роком 1254 літописець оповів про шлюб Романа Даниловича з удовою австрійського герцога Гертрудою (стор. 545); тепер знов він вертається до цієї справи, визнаючи, що він цим самим порушив хронологію (треба було писати про це раніше, а воно вписано тут). В половині XIII в. вставлено пінські записи і є чимало звісток про русько-литовські відносини; такі самі записи бачимо ми і наприкінці літопису.

З боку літературного галицько-волинський літопис видається серед інших. Автор чи автори його не мало попрацювали над його викладом, над його літературною формою, над його мовою. Вони визволилися од впливу візантійських хронік, який помітно відбився на „Побѣсти“, і завели свою власну літературну манеру, яка витворилася до того часу в галицько-волинському письменстві. Замість сухого ділового стилю північно-русських літописів, ми бачимо тут прикрашений стиль, який іноді являється красномовним, а ще частіше переходить у риторику, іноді доволі заплутану, бо, очевидчаки, авторові доводилося вести уперту боротьбу з труднощами літературної, досить складної мови. Квітчаста мова галицько-волинського літопису наближує його іноді до „Слова о полку Игоревѣ“. Мові Іпатського

списка взагалі і галицько-волинського зводу зокрема присвячена спеціальна монографія А. Нікольського. Не торкаючися спеціальних питань про фонетику, морфологію і синтаксис мови, ми звернемо тільки увагу на його спостереження й висновки про стиль галицько-волинського літопису. Стиль цього літопису Нікольський ставить дуже високо, наближаючи до стиля пам'ятників народної поезії і до „Слова о полку Игоревѣ“. Тут,каже він, чудовою поетичною мовою написано, дуже гарне своєю простотою й драматизмом, оповідання про події суміжних галицького й волинського князівств. Що ж надає мові цього літопису поетичного складу? Це звичайні засоби поетичної творчости. Це передовсім епітети — боровъ велицъи, Филя гордый, соколомъ стрѣльцеи; далі тавтологія: множество много, въ силъ тяжъи, многомъ множество и силы своей, мосты мостите, клятвою клятися, игру сыгра, одождить дождь; порівняння: устремилбося бяше (Роман) на поганыя яко и левъ, сердитъ же бысть яко и рись, и губяше яко и коркодиль, и перехожаше землю ихъ яко и орелъ, храборъ бо бъ яко и туръ; Скомондъ... борзъ же бъ яко и звѣрь; Данилъ... изоострился на поганыя, яко левъ; идущу же камению со забралъ, яко дожду силу; пустившася яко дѣти ко отчю, яко пчелы к матцю, яко жажющи воды ко источнику; онъ же, яко свѣрпий звѣрь, не пощади юности его; мечущимъ же праща мъ и стрѣльамъ яко дожду идущу на градъ ихъ; копьем же изломавши мѧ, яко отъ грома трѣсновение бысть; ляхомъ же крѣпко борюще, и сулицами мечюще и головнями, яко молния идяху, и каменье яко дождь с небеси идяше; щитъ же ихъ яко зоря бъ, шоломъ же ихъ яко солнцю восходящю, копилем же ихъ дръжашимъ в рукахъ яко трѣсти мнози; вежа ублена яко сыръ; медъ отъ огня яко смола ползущъ; нѣкто отъ ляховъ... защишився отчаяньемъ аки твердымъ щитомъ; друзии падаху с мостка в ровъ, аки сноповье; ляховъ пущахуть на ня каменье, аки градъ сильный; уособлювання: персоніфікація місяця і зір як знамення для людини; алгоричні вислови: солнце наше зайде ны (=змінуло наше щастя), утеръ пота (=заспокоївся), показаша ему путь (=прогнали його), вземъ на ся вѣнчъ побѣдный; стрѣлы омрачиша сѣть побѣженымъ, отряси сонъ (=проснись), посла богъ на насъ мъчъ свой; взяша градъ Рязань копьемъ.

Трапляються прислів'я та притчі: не погнетши пчель, меду не пдатъ. Є й ліричні і патетичні місця, як ось-таке, наприклад, — О злѣ зла честь татарская! Данилови Романовичю князю бывшу велику, обладавшу рускою землею, Кыевомъ и Володимеромъ и Галичемъ, со братомъ си, инъми странами — нынъ спдить на колъну

и холопомъ называется, и дани хотять, живота не чаеть и грозы приходять. О злая честь татарьская! Або знов отакі поетичні вислови: „*бѣ бо дерзъ и храборъ, отъ главы и до ногу его не бѣ на немъ порока; Володимеръ Мономахъ тиль золотомъ шоломомъ Донъ; костью лечи* *). Проте рівночасно з отакими високо поетичними висловами дуже часто зустрічаються в цьому літописові і вислови штучні, витіеваті, на зразок церковно-слов'янських хитросплетінь.

Нарешті познайомимось, хай і коротко, та систематично, із змістом галицько-волинського літопису, тай перелічимо окремі його оповідання.

Починається літопис характеристикою князя Романа галицького, що літописець називає його „*самодержьцемъ вселя Руси*“. Воєнними своїми успіхами нагадував Роман діда свого, Мономаха. З цієї нагоди літописець подає нам тарну, чудову легенду з боротьби Мономаха із половцями; а саме про отого гудця (співця) Ора, що половецькими піснями своїми та тим, що дав ханові Отрокові понюхати евшан-зілля, нагадав ханові, що його Мономах прогнав був до Обезів за залізні ворота, за його рідну землю: кранце — сказав хан — на своїй рідній землі свої кості скласти, ніж бути славним у чужому краї, і повернувшись в землю половецьку, а од його народився славний у літописах половецьких хан Кончак, „*иже снесе Сулу*“. Далі йде широке оповідання про тулу колотнечу, що почалася за малолітства двох синів Романовичів: Данила та Василька (старшенькому було тоді 4 роки, а молодшому — 2); яке скрутне було Іхне становище, видно з того, що вони разом з матір'ю своєю мусіли втекти з Володимира до поляків, причому Данило втік із своїм дядьком, а Василька схопив піп укупі з нянькою його і проніс його через діру у міській стіні; тоді Данила виправили до угорського короля і цей узяв його під свою опіку (стор. 480 — 482). Боротьба була завзята і всі хапалися жорстоких засобів, щоб заволодіти галицько-волинською землею: сіверські князі Ігоревичі, приміром, убили 500 галицьких бояр, — та бояри одомстилися і повісили трьох Ігоревичів; вони вигнали з Галича й Данилову матір (стор. 484 — 486). Бояри вже настільки були вбилися в силу, що на великому княжому столі посадили одного із своїх — боярина Володислава і його за це потім заточили (487 — 488). З подробицями оповідається за відносини до всіх сусідів — угрів, поляків, половців і литовців, й за боротьбу з ними. Трапляються і такі випадкові, та дуже важливі, звістки, як, наприклад, вказівка на

*) А. Никольский, О языке Ипатской летописи — Р. Ф. В., т. XLII, стор. 96 — 99.
(= 1899, кн. 3 — 4).

те, що „*придоша людъя из Олешья, и припхаша в нихъ на Днѣстръ, и насытишася рыбъ и вина*“ (стор. 491).

У першій частині літопису знаходимо ми двоє окремих широких оповідань — про січу над Калкою та про Батиїв напад, а в другій — одно: про смерть Володимира Васильковича. Перше оповідання мас навіть окремий заголовок: „*Алецкое побоище*“ (стор. 495 — 497). Автор його був сучасник і самовидець походу на р. Калку, бо каже він за себе: „*вся намъ по суху же Днѣпръ перешедши мъ*“ і точно визначує дні переходів. К. Н. Бестужев-Рюмін висловив був гадку, що це міг бути волинець чи галичанин, бо запобігає він ласки у Данила: оповівши за Данилову хоробрість у січі, де його було й поранено, літописець додає: „*бъ бо дерзъ и храборъ, отъ главы и до ногу его не бѣ на немъ порока*“ (стор. 497). Още оповідання увійшло і до інших літописів, до інших списків. З 1227-го року починаються звістки за війни, походи, про тій важкі часи, які довелося переживати Даниловій Василькові; з 1230 року оповідає літописець „*многий мятејсь, великия лѣсти, бецисленныя рати*“ (стор. 508 — 518). Оповідання про напад Батиїв має теж окремий заголовок — „*Побоище Батыево*“, оповідається тут і за зруйнування Київа у 1240 році (стор. 518 — 521, 522 — 523) і галицько-волинської землі (523 — 524). А боярство галицьке, як і раніш, не корилося князеві Данилові, вони називали його князем; а всю землю держали сами. „*Доброслав(ъ) же воиня-жилъся бѣ и Судиць, поповъ внукъ, и грабяше всю землю, и въшедъ во Бакоту все Понизье прия, безъ князя повеления; Григорья же Васильевичъ собѣ горную страну Перемышльскую мышляше одержати; и бысть мятејсь великий в землѣ и грабејсь отъ 'нихъ'*“ (стор. 525). Цікаві звістки про боротьбу Данила з болоховськими князями, бо там перелічуються їхні міста: „*Деревичъ, Губинъ и Кобудъ, Кудинъ, Городецъ, Бозъский, Дядковъ*“ (стор. 526); коротко оповідається за смерть князя Михайла чернігівського, замученого в орді од татар (стор. 528 — 529). Частенько трапляються звістки про походи на Литву та про відносини до Литви (стор. 530 — 531), про боротьбу з ляхами (стор. 531 — 535); особливо цікаве оповідання про похід на ятвяльку землю під р. 1256 (стор. 551 — 554) тай інші. Є цікаве оповідання про мандрівку князя Данила до орди до Батия (стор. 535 — 537), цікаве й оповідання, як папа прислав Данилові корону, вінцл та скіпетра (стор. 548 — 549), цікава згадка про лови Данилові (рогатиною убив він трьох кабанів — стор. 550), далі згадка про тій данини, які давали ятвяги (чорні куни й біле срібло), та про литовських богів (стор. 554 — 556), згадка про татарський напад Куремси (стор. 557 — 558), напад Бурундая (стор. 560 — 561, 562 — 565), про вбивство

литовського князя Мендовга і Войшелка (стор. 567 — 569). За смерть князя Данила оповідається під 1264-м роком; тут-таки подано й коротку характеристику його, де порівняно його з Соломоном („сей же *Данило бяшеть вторый по Соломонъ*“ — стор. 570). Отут і кінчиться перша (галицька) частина літопису. У другій частині оповідання торкається головним чином волинських подій. Тут знову на перше місце виступають польсько-українсько-литовські відносини. Під роком 1272-м наводить літописець звістку, що в Володимирі по смерти Василька, почав князювати син його Володимир, „правдо любе и святая ко всей своей братии, и к бояромъ и ко простымъ людемъ“ (стор. 574), а Лев почав князювати в Галичі і в Холмі після брата свого Шварна (стор. 574). Найбільше уваги присвячує тепер літописець Володимирові волинському, а там знову багато звісток про відносини до Литви, до Польщі та до татарів; цікаве оповідання про Ногаїв та Телебугів похід на угрів і ляхів (ст. 575 — 589). Цікаві подробиці про хворобу Володимира та його умову з Мстиславом та відносини його з поляками (стор. 591 — 599) і взагалі подробиці про його вдачу, то що (стор. 599 — 610). З року 1289-го починається оповідання про князювання в Володимирі Володимирового брата Мстислава; оповідання це має навіть окремий заголовок — „Начало кнѧжения в Володимеръ Мстислава великаго князя“ (стор. 610); відношення літописця до нього теж досить прихильне — і йому вміщено тут (стор. 613) похвалу; всього в літописі присвячено йому $6\frac{1}{4}$ сторінок; є оповідання про похід князя Льва Даниловича до Польщі на підмогу Болеславові (стор. 615 — 616). Кінчиться літопис двома звістками про смерть пінського князя Юрія Володимировича та степанського князя Івана Глібовича (стор. 616).

Інших окремих українсько-руських літописів не заховалося. Та є вказівки, що вони були, ба навіть уривки з них дійшли до нас і в Іпатському спискові і по інших зводах і збірниках. Велися літописні записи в Переяславі — вониувійшли потім до Іпатського списку. Такого, наприклад, місцевого походження будуть записи про будівничу діяльність у Переяславі м. Єфрема, про прихід до Переяслава, до Володимира Мономаха половецьких послів, про Святополкового післанця Славяту, далі — коротенькі записи про діяльність Мономаха в Переяславі та про події за його часів; оповідаючи за боротьбу Всеволода Ольговича з Андрієм переяславським, літописець каже, що Андрієвичам бог допоміг. Під 1187 роком вмістив літописець похвалу переяславському князеві Володимирові Глібовичеві, що кінчиться словами: „о немже Украина много постона“ (стор. 439).

Такі невеличкі дійшли до нас уривки із переяславських записів, що колись може становили й окремий місцевий літопис.

Ще більше, ніж за переяславську, зберіглося звісток і в Іпатському та й по інших списках за землю чернигово-сіверську. Уривки ції свідчать за те, що і в Чернігові і в Новгород-Сіверську велися місцеві записи. Чернигово-сіверська земля славилася своєю освітою: там була ціла низка видатних письменників, починаючи із князів — Святослава (йому присвячено було збірник), Володимира Мономаха, Миколи Святоші, — і кінчаючи ігуменом Данилом (паломником), автором „Слова о полку Ігоревѣ“ та автором „Слова о князѣхъ“, що вони, як зараз гадають, родом були мабуть із чернигово-сіверської землі. Не дивниця, що тут міг вестися і місцевий чернігівський літопис. Акад. В. С. Іконніков, на підставі і своїх власних спостереженнів і дослідів інших учених (Бестужева-Рюміна, Костомарова, Шахматова) зібрав цілу низку вказівок на всеї тії записи, що повинні були повстати на Чернігівщині і потім увійшли до Іпатського списку: і до першої частини його (до „Повѣсти“) і до другої — до кіївського зводу. Почалися вони ще за Метислава Володимировича — як збудував він Спасопреображенський собор. До звісток цих належать записи про будування місцевих церков і монастирів, про народження, смерть і похорони місцевих князів і єпископів, про зайняття столів по чернигово-сіверській землі, про взаємовідносини поміж чернигово-сіверськими князями та їхніми сусідами; про вбивство Ігоря Ольговича в 1147 році є ціле оповідання, в якому сказано, що був він „добрий поборникъ отечества своего“ (стор. 249); є запис про перевезення мощів Ігоревих до Чернігова; в оповіданні про боротьбу Ізяслава з Святославом Ольговичем деякі звістки взято з місцевих чернігівських записів; є чимало й інакших записів з того-таки джерела — всі їх перелічено в акад. В. С. Іконнікова¹⁾. З цого-таки джерела — з місцевого літопису — взяли деякі звістки, що торкаються чернигово-сіверської землі, і інші літописні списки та зводи. Гадають, що чернигово-сіверський літопис вівся і в XIII в., і звідтіля, наприклад, узято було оповідання про осаду Батиєм Чернігова й Козельська та про смерть чернігівського князя Михайла, замученого в орді татарами. Останнє оповідання з чернигово-сіверських записів, яке попало до ріжних зводів, — це було оповідання за курське князівство 1283 — 1284 р.р.

---

¹⁾ Опытъ..., т. II, кн. I, стор. 494-496.

Уривки з київського зводу.

№ 1. Похід на половців 1111 року ¹⁾.

В лѣто 6619. Вложи Богъ Володимеру въ сердце, и нача глаголати брату своему Святополку, понужая его на поганыя, на весну. Святополкъ же повѣда дружини своей рѣчъ Володімерю; они же рекоша: «не веремя нынѣ погубити смерды отъ роли». И послал Святополкъ к Володимеру, глаголя: «да быхови ся сняла и о томъ подумалі быхомъ съ дружиною». Посланий же приидоша къ Володимеру и повѣдаша всю рѣчъ Святополчу; и прииде Володимеръ, и срѣтостася на Долобъскѣ, и сѣдоша въ единомъ шатрѣ, Святополкъ съ своею дружиною, а Володимеръ съ своею. И бывшу молчанью, и рече Володимеръ: «брате! ты еси старѣй; почни глаголати, како быхъмъ промыслили о Русьской земли». И рече Володимеръ: «како я хочу молвiti, а на мя хотять молвiti твоя дружина и моя, рекуще: хощеть погубити смерды и ролью смердомъ? но се дивно ми брате, оже смердовъ жалуете и ихъ коний, а сего не помышляюще, оже на весну начнетъ смердъ тотъ орати лошадью тою, и приѣхавъ Половчинъ ударить смерда стрѣлою и поиметь лошадь ту, и жену его и дѣти его, и гумно его зажжеть; то о сѣмъ чему не мыслите?» И рекоша вся дружина: «право воистину тако есть». И рече Святополкъ: «се язъ, брате, готовъ есмъ с тобою»; и посласта ко Давыдови Святославичю, велячи ему съ собою. И вѣста Володимеръ и Святополкъ, и цѣловастася, и поидоста на Половцѣ, Святополкъ съ сыномъ, Ярославъ и Володимеръ съ сынми, и Давыдъ со сыномъ, и поидоша

¹⁾ Лѣтопись по Ипатскому списку. Издавіе Археографической Комиссіи. Спб., 1871, стор. 191—193.

возложивше надежю на Бога и на пречистую Матерь его и на святыя ангелы его; и поидаша въ 2 недѣлю поста, а в пятокъ быша на Сулѣ; в суботу поидаша и быша на Хоролѣ, и ту и сани пометаша; а в недѣлю поидаша, в ню же хрестъ цѣлують, и приидаша на Песль и оттуди сташа на рѣцѣ Голтѣ, ту пождаша и вои, и оттудо идоша Вѣрьскла, ту же завѣтра, въ среду, хрестъ цѣловаша и възложиша всю свою надежю на хрестъ, со многими слезами; и оттудѣ преидоша многи рѣки, въ 6 недѣлю поста, и поидаша к Донови во вторникъ. И обличиша во бронѣ, и полки изрядиша, и поидаша ко граду Шаруканю; и князь Володимеръ пристави попы своя, єдучи предъ полкомъ, пѣти тропари и коньдакы хреста честнаго и канунъ святой Богородици. Поѣхаша ко граду, вечеру сущю, и в недѣлю выидаша из города, и поклониша княземъ Рускымъ, и вынесоша рыбы и вино; и перележаша нощь ту. И завѣтра, въ среду поидаша къ Сугрову, и пришедшe зажыгаша и, а в четвергъ поидаша с Дона, а в пятницю, завѣтра, мѣсяца марта въ 24 день, собирашася Половци, изрядиша Половци полки своя и поидаша к боеви. Князи же наши възложише надежю свою на Бога, и рекоша: «убо смерть намъ здѣ, да станемъ крѣпко!» и цѣловаша другъ друга, възведше очи свои на небо, призываху Бога вышняго. И бывшю же соступу и брани крѣпцѣ, Богъ вышний возвѣ на иноплеменники со гнѣвомъ, падаху предъ хрестьяны; и тако побѣжени быша иноплеменьницы, и падоша мнози врази наши супостати предъ Рускими князи и вои на потоце Дегтя, и поможе Богъ Рускимъ княземъ. И въздаша хвалу Богу въ тъ день, и заутра, суботѣ наставшѣ, празноваша Лазарево въскресенye и Благовѣщенья день, и похвалившe Бога, проводиша суботу, и в недѣлю приидаша. Наставшю же понедѣлнику страстная недѣли, паки иноплеменницы собираша полки своя многое множество, и выступиша яко борове вели-

ции, и тмами тмы и оступиша полки Рускии. И посла Господь Богъ ангела в помошь Русьскимъ княземъ; и поидоша Половецьстии полъци и полъцъ Русьстѣи, и сразиша первое с полкомъ, и трѣсну аки громъ сразившимася челома, и брань бысть люта межи ими, и падаху обои. И поступи Володимеръ с полки своими, и Давыдъ, и возрѣвше Половци вдаша плещи свои на бѣгъ; и падаху Половци предъ полкомъ Володимеровомъ, невидимо бьеми ангеломъ, яко се видяху мнози человѣци, и главы летяху невидимо стинаемы на землю. И побиша я в понедѣлникъ страстный, мѣсяца марта въ 27 день, избѣни быша иноплеменницъ многое множество на рѣцѣ Салницѣ, и спасе Богъ люди своя. Святополкъ же, и Володимеръ, и Давыдъ прославиша Бога, давшаго имъ побѣду таку на поганыя, и взяша половна много, и скоты и кони и овцѣ, и колодниковъ много изоимаша рукама. И въпросиша колодникъ, глаголюще: «како вაсь толика сила и многое множество, не могосте ся противити, но воскорѣ побѣгосте?» Си же отвѣщеваху, глаголюще: «како можемъ бїтися с вами? а друзии ъздяху верху васть въ оружъи свѣтлѣ и страшни, иже помогаху вамъ?»

№ 2. Характеристика Володимира Мономаха¹⁾.

В лѣто 6634. Преставися благовѣрный князь, христо-любивый и великий князь всея Руси, Володимеръ Мономахъ, иже просвѣти Русскую землю, аки солнце луча пущая; его же слухъ произиде по всимъ странамъ, наипаче же бѣ страшенъ поганымъ, братолюбецъ, и нищелюбецъ, и добрый страдалецъ за Русскую землю. Сего преставление бысть майя въ девятыйнадесять: и спрятавше тѣло его, положиша у святѣй Софьѣ, въ (о)тъца Всеволода, пѣвше обычныя пѣсни надъ нимъ. Святитель же жалящеси плакахуся по святому и до-

¹⁾ Ibidem, стор. 208.

бромъ князи, весь народъ и вси людие по немъ плакахуся, якоже дѣти по отцу или по матери, плакахуся по немъ вси людие, и сынове его Мъстиславъ, Ярополкъ, Вячъславъ, Георгий, Андрѣй, и внуци его; и тако разидоша вси людие с жалостью великою, также и сынове его разидошася кождо въ свою волость, с плачемъ великому, идѣже бяше комуждо ихъ раздаялъ волости.

№ 3. Як війська Андрія Боголюбського знищили Київ¹⁾.

.... Сняшася братъя Вышегородъ, и пришедшее сташа на Дорогожичи подъ святымъ Куриломъ, Щеодоровы недѣли, и второѣ недѣли оступиша въсъ градъ Киевъ. Мъстиславу затворившия въ Киевѣ, бяхуться из города, и бысть брань крѣпка отвсюду; Мъстиславу изнемагающю въ градѣ, Берендици же и Торци льстяху подъ Мъстиславомъ. И стояша 3 дни у города, и сидоша всихъ князий дружина Серховицею, и ринушася к нимъ доловъ, у задъ Мъстиславу начаша стрѣляти. Мъстиславу же начаша дружина молвити: «что, княже, стоиши? поѣди из города; намъ ихъ неперемочи». И поможе Богъ Андрѣевичю Мъстиславу съ братъю, и взяша Киевъ. Мъстиславъ же Изяславичъ бѣжа ис Києва на Василевъ; и постигше и Бастьєва чадъ, начаша стрѣляти въ плечи ему, и много изоимаша дружины около его: яша Дмитра Хороброго и Олексу дворьского, Сбыслава Жирославича и Иванка Творимирича, Рода тивуна его, и ины многы; съ братомъ же Ярославомъ сняся за Уновью, и тако идоста Володимирю. Взять же бысть Киевъ мѣсяца марта въ 8, въ второѣ недѣли поста въ середу, и грабиша за 2 дни весь градъ, Подолье и Гору, и монастыри, и Софью, и Десятинную Богородицю, и не бысть помилованія никому же ниоткуду же, церквамъ горящимъ, крестьяномъ убиваемомъ, другымъ вяжемымъ, жены ведоми быша въ плѣнъ, разлучаеми

¹⁾ Ibidem, стор. 372—373.

нужею отъ мужий своихъ, младенци рыдаху зряще материй своихъ; и взяша имѣнья множество, и церкви обнажиша иконами и книгами и ризами, и колоколы изнесоша всѣ, Смолняне и Суждалци и Черниговци, и Олгова дружина, и вся святыни взята бысть; зажьже(нъ) бысть и монастырь Печерскій святыя Богородица отъ поганыхъ, но Богъ молитвами святыя Богородица съблюде и отъ таковыя нужа; и бысть въ Киевѣ на всихъ человѣцехъ стенание и туга, и скорбь неутѣшимая, и слезы непрѣстаныя. Си же вся сдѣляшася грѣхъ ради нашихъ.

Уривки з галицько-волинського зводу.

№ 1. Як збудовано місто Холм¹⁾.

Холмъ бо городъ сице бысть созданъ: Божиимъ веленьемъ, Данилови бо княжащу во Володимърѣ, созда градъ Угорескъ и постави во немъ пискупа. Яздящу же ему по полю и ловы дѣющу, и видѣ мѣсто красно и лѣсно на горѣ, обхояща округъ его полю, и вопраша тоземѣць: «како именується мѣсто се?» Они же рекоша: «Холмъ ему имя есть». И возлюбивъ мѣсто то и помысли, да сожижеть на немъ градець малъ; обѣщася Богу и святому Ивану Златоусту, да створить во имя его церковь. И створи градѣць малъ, и видѣвъ же яко Богъ помощникъ ему и Іоанъ спѣшникъ ему есть, и созда градъ иный, его же Татарове не возмогоша прияти, сгда Батый всю землю Русскую поима; тогда и церковь святой Троицы зажжена бысть, и пакы создана бысть. Видивъ же се князь Данило, яко Богу поспѣвающу мѣсту тому, нача призывати прихожаѣ Нѣмцѣ и Русь, иноязычники и Ляхи; идяху день и во день, и уноты и мастерѣ всяции бѣжаху ис Татаръ, сѣдѣлници, и лучници, и тулници, и кузницѣ желѣзу и мѣди и сребру; и бѣ жизнь, и наполниша дворы, окрестъ града поле и села. Созда же церковь святого Ивана, красну и лѣпу: зданье же еї сице бысть: комары 4, с каждого угла преводъ, и стоянне ихъ на четырехъ головахъ человѣцкихъ изваяно отъ нѣкоего хитрѣца; окна 3 украшена стеклы Римскими; входящи во олтарь стояста два столпа отъ цѣла камени, и на нею комара, и выспрѣ же вѣрхъ украшенъ звѣздами златыми на лазурѣ; внутрь-

¹⁾ Ibidem, стор. 558—560.

нии же еи помостъ бѣ слитъ отъ мѣди и отъ олова чиста, яко блещатися яко зерцалу; двѣри же еи двоя укращены каменемъ Галичкымъ бѣлымъ и зеленымъ Холмѣскимъ, тесанымъ, изрыты некимъ хытрѣцемъ Авдьемъ, прилѣпы отъ всѣхъ шаровъ и зата, на преди ихъже бѣ издѣланъ Спасъ, а на полунощныхъ святый Иванъ, якоже всимъ зрячимъ дивитися бѣ; украси же иконы, еже принесе ис Кыева, каменемъ- драгымъ и бисеромъ златымъ: Спаса и пречистое Богородицѣ, иже ему сестра Федора вда, из монастыря Федора иконы же принесе, изо Уручего Устрѣтенье, отъ отца его, диву подобны, яже погорѣша во церкви святаго Ивана, одинъ Михайлъ остался чудныхъ тѣхъ иконъ; и колоколы принесе ис Кыева, другия ту солье: то все огнь попали. Вежа же средѣ города высока, якоже бити с нея окрестъ града, подсдана каменемъ въ высоту 15 лакотъ, создана же сама древомъ тесанымъ и убѣлена яко сыръ, свѣтящися на всеи стороны; стюденѣцъ, рекомый кладязь, близъ ея бѣ, сажений имущи 35; храмъ прекраснii и медъ отъ огня яко смола ползущъ: посади же садъ красенъ, и созда церковь святыма Безмѣздникома Кузмѣ и Деміана во честь, имать 4 столпы отъ цѣла камени истесанаго держаща вѣрхъ, с тѣхъ же другыи, и в олтарь пресвятого Дмитрея стоить же ти предъ бочными двѣрми красенъ, принесенъ издалеча; стоить же столпъ поприще отъ города каменъ, а на немъ орель каменъ изваянъ, высота же камени десяти лакотъ, с головами же и с подножьками 12 лакотъ. Увидивъ же сицию пагубу граду, вшедъ во церковь и видѣ пагубу и сжалиси велми, помолився Богу, паки обнови и церковь освяти, пискупомъ Иваномъ и паки помолився Богу и созда и твържьша и высша; вежъ же такое невозможе создати: бѣ бо грады иныя зиждай, противу безбожнымъ Татаромъ, за то не созда ея.

Въ лѣто 6768. Созда же церковь привелику во градѣ Холмѣ, во имя пресвятыя Приснодѣвныя Мария, величе-

ствомъ и красотою не мене сущихъ древнихъ, и украси ю пречудными иконами; принесе же чашю отъ земля Угорьскыя мрамора багряна, изваянну мудростю чудну, и змьевы главы бѣша округъ ея, и постави ю пре(дъ) двѣрми церковьными, нарѣзаемыми царскыми; створи же в ней крестилницю крестити воду на святое Богоявление; створи же в ней блаженый пискупъ Иванъ отъ древа красна точень и позлащенъ днѣ и внѣ, дивлению подобенъ.

№ 2. «Князя Володимеря рукописаніе»¹⁾.

Во имя Отца и Сына и Святаго Духа. Молитвами святыя Богородица и Приснодѣвица Марья и святыхъ ангель. Се язъ князь Володимеръ, сынъ Василковъ, внукъ Романовъ, даю землю свою всю и города, по своемъ животъ, брату своему Мъстиславу, и столный свой городъ Володимеръ; другую же грамоту напсахъ брату своему такую же; хочю и еще и княгинѣ своей пстати грамоту такую же.

Въ имя Отца и Сына и святаго Духа. Молитвами святыя Богородица и Приснодѣвица Марья, святыхъ ангель. Се язъ князь Володимѣръ, сынъ Василковъ, внукъ Романовъ, пишу грамоту: даль есмь княгинѣ своей, по своемъ животъ, городъ свой Кобрынь, и с людми и з *данью, како при мнѣ даяли, тако и по мнѣ ать даютъ княгинѣ моей. Иже даль есмь ей село свое Городель, и с мытомъ, а людье како то на мя страдалѣ, тако и на княгиню мою по моемъ животъ; аже будеть князю городъ рубити, и ни к городу, а поборомъ и Тотарьциною ко князю. А Садовое и Сомино же даль есмь княгинѣ свое(ї), и монастырь свой Апостолы же создахъ и своею силою. А село есмь купилъ Березовичъ у (Ю)рьевича у Давыдовича Фодорка, а даль есмь на немъ 50 гривенъ кунъ, 5 локотъ скорлата да бронѣ

¹⁾ Ibidem, стор. 594—595.

дощатые: а тое село-далъ есь ко Апостоломъ же. А княгини моа, по моемъ животѣ, оже восхочеть в черницѣ пойти, пойдеть; аже не восхочеть ити, а како ей любо, мнѣ не воставши смотрить, что кто иметь чинити по моемъ животѣ.

№ 3. Хвороба Володимира Васильковича¹⁾.

Князю же Володимеру Васильковичю великому лежащу в болести своей полно 4 лѣта, болезнь же его сице скажемъ: Нача ему гнити исподняя устна, первого лѣта мало, на другое и на третье болма нача гнити. И еще же ему не вельми болну, но ходяшеть и ъздяшеть на конѣ, и розда убогымъ имѣние свое все: золото и серебро, и камение дорогое, и поясы золотыи отца своего и серебряные, и свое, иже бяше по отци своемъ стяжалъ, все розда; и блюда великаа сребрянаа, и кубъки золотые и серебряные, самъ передъ своима очима поби и полья в гривны, и мониста великая золотая бабы своей и матери своей все полья, и розъсла милостыню по всей земли; и стада роздая убогымъ людемъ, у кого то коний нѣтуть и тѣмъ, ижѣ кто погибли в Телебузину рать.

№ 4. Характеристика Володимира Васильковича²⁾.

Княгини же его беспрестани плакашеся, предстоящи у гроба, слезы отъ себе изливающи аки воду, сице вопиюще, глаголюще: «царю мой благый, кроткий, смиренный, правдивый! воистину наречено бысть тобъ имя во крещенъи Иванъ, всею добродѣтелью подобенъ есь ему: многыа досады приимъ отъ своихъ сродникъ, не видѣхъ тя, господине мой, николиже противу ихъ злу никоторого же зла воздающа, но на Бозѣ вся покладывая провожаше». Наипаче же плакахуся по немъ лѣпшии мужи Володимерстии, рекуче: «добро бы ны, гос-

¹⁾ Ibidem, стор. 601.

²⁾ Ibidem, стор. 604—605.

подине, с тобою умрети, створшему толикую свободу, якоже и дѣдъ твой Романъ свободилъ бяшеть отъ всихъ обидъ; ты же бяше, господине, сему поревновалъ и наслѣдилъ путь дѣда своего; нынѣ же, господине, уже ктому не можемъ тебе зрести, уже бо солнце наше зайде ны и во обидъ всѣмъ оставомъ²⁾; и тако плакавшеся надъ нимъ все множество Володимерцевъ, мужи и жены и дѣти, Нѣмци, и Сурожьцѣ, и Новгородци, и Жидове плакахуся аки и во взяте Иерусалиму, егда ведяхуть я во полонъ Вавилоњский, и нищии и убозии, и черноризци и черници: бѣ бо милостивъ на вся нищая. Сий же благовѣрный князь Володимѣръ возрастомъ бѣ высокъ, плечима великъ, лицемъ красенъ, волосы имѣя желты кудрявы, бороду стригый, руки же имѣя красны и ногы; рѣчъ же бяшеть в немъ тольста и устна исподняя дебела, глаголаше ясно отъ книгъ, зане бысть философъ великъ, и ловецъ хитръ, хороборъ, кротокъ, смиренъ, незлобивъ, правдивъ, не мъздоимѣцъ, не лживъ, татьбы ненавидяше, питья же не пи отъ возраста своего. Любовь же имѣяше ко всимъ, паче же и ко братыи своей, во христыномъ же целованыи стояше со всею правдою истинною, нелицемѣрною; страха же Божия наполненъ, паче же милостыни прилежаше, монастыръ набдя, черньцѣ утѣшаа и вси игуменъ любовью приемая, и монастыръ многи созда, на вѣсъ церковный чиѣ и на церковники отверзлъ ему бяшеть Богъ сердце и очи; иже не помрачи своего ума пьяньствомъ, кормитель бо бяшеть черньцемъ и черницамъ и убогимъ, и всякому чину яко возлюбленый отецъ бяшеть, паче милостынею бяше милостивъ.

№ 5. Будівничі -діяльність Володимира Васильковича^{2).}

Князь же Володимѣръ, въ княженіи своеемъ, многи города зруби, по отци своемъ: зруби Берестій и за

²⁾ Ibidem, стор. 609—610.

Берестіемъ зруби городъ на пустомъ мѣстѣ, нарицаємъ Льстнѣ, и нарече имя ему Каменець, зане бысть камена земля. Създа же въ немъ столпъ камень, высо-тою 17 сажней, подобенъ удивленію всѣмъ зрящимъ на нь; и церковъ постави Благовѣщеніа святыя Богородица, и украси ю иконами златыми, и съсуды скова служебныа сребрены, і еуангеліе опракосъ оковано сребромъ, апостолъ опакосъ, и парамъя, и съборникъ отца своего туто жъ положи, и крестъ въздвизалный положи. Такоже и у Бѣлску поустрои церковъ иконами и книгами. У Володимири же списка Святаго Дмитреа всего, и съсуды служебные сребряные скова, и икону пречистыя Богородица скова сребромъ с каменiemъ дорогымъ, и завѣсы золотомъ шиты, а другие оксамитные съ дробницею, и всѣми узорочіи украсі ю. У епиокопъи же у Святоа Богородица образъ Спаса великаго скова сребромъ да Святой Богородици, и апостолъ списка опракосъ, Святой Богородици да, и съсуды служебные жъженого золота с каменiemъ драгымъ Богородици же да, образъ Спасовъ сковавъ золотомъ съ драгымъ каменiemъ постави у Святоа Богородица, въ память събѣ. Въ мана-стырь въ свой Апостолы да еуангеліе опракосъ, и апо-столъ самъ списавъ, и съборникъ великий отца своего тутоже положи, и крестъ въздвизалный и молитвенникъ да. Въ епископью Перемышльскую да еуангеліе опра-косъ, сковано сребромъ с женчугомъ, самъ же съпи-салъ бяше; а до Чернѣгова пославъ въ епископью еуан-геліе опракосъ золотомъ писано, а сковано сребромъ съ женчугомъ, и среди его Спаса с финиптомъ; въ Луцкую епископью да крестъ великий скованъ позло-тисть, съ честнымъ древомъ. Созда же и церкви многы: в Любомли же постави церковъ каменну святого и ве-ликого мученика Христова Георгіа, украсі ю иконами коваными, и съсуды служебные сребряны скова, и платци ксамитны шиты золотомъ съ женчугомъ, херувимъ и

серафимъ, и иньдитья золотомъ шита вся, а другаа паволокы бѣлчатое, а в малою олтару обѣ иньдити бѣлчатое же паволокы; еуангеліе списка опракось, окова е все золотомъ и каменіемъ дорогымъ съ женчюгомъ, и десусъ на немъ скованъ отъ злата, цяты велики съ финиптомъ, чудно видѣніемъ, а другое еуангеліе опракость же волочено оловиромъ, и цяту възложи на не с финиптомъ, а на ней святаа мученика Глѣбъ и Борисъ, апостоль опракось, прологи списка 12 мѣсяца, изложено житіа святыхъ отецъ и дѣяніа святыхъ мученикъ, како вѣнчашася своею кръвію за Христа, и мѣней 12 списка, и тріоди, и охтай, и ермолой, списка же и служебникъ святому Георгію, и молитвы вечерніи и утрьніи списка, особъ молитвеника; молитвенникъ же купилъ въ протопопиное и да на немъ 8 гривенъ кунъ, и да святому Георгію; кадилници двѣ; одна сребrena, а другаа мѣденаа, и крестъ въздвизалный да святому Георгію; икону же списка на золотѣ намѣстную святого Георгія, и гривну златую възложи на нь съ женчюгомъ; и святую Богородицю списка на золотѣ же намѣстную, и възложи на ню монисто золото с каменіемъ дорогымъ; и двери соліа мѣдяные; почаль же бяше писати ю и списка всѣ три олтарѣ, и шія вся съписана бысть, но не скончана, зайде бо и болѣсть; поліа же и колоколы дивны слышаніемъ, такихъ же не бысть въ всей земли. В Берестіи же създа стльпь камень, высою яко и Каменецкий; постави же и церковъ святого Петра, и еуангеліе да опракось оковано сребромъ, и служебные съсуды скованы сребрены, и кадилница сребrena, и крестъ въздвизалный тuto положи; и инаа многаа добродѣяніа съдѣа въ животѣ своемъ, яже словуть по всѣмъ землямъ. Тuto же положимъ конецъ Вълодимерову княженню.

№ 6. Встановлення ловчого для м. Берестя¹⁾.

Мъстиславъ же пребывъ мало дний в Берестыи, и
ѣха до Каменца и до Бѣльска, и ради быша ему все
людье; утвердивъ людий, засаду посади в Бѣльски и в
Каменци, и приѣха в Берестий и рече бояромъ своимъ:
«есть ли ловчии здѣ?» Они же рекоша: «нетуть, господине,
изъвѣка». Мъстиславъ же рече: «язъ пакъ устанавливаю на
нѣ ловчее, за ихъ коромолу, абы ми не зрести на ихъ
кровь»; и повелъ писцю своему писати грамоту: Се азъ
князь Мъстиславъ, сынъ королевъ, внукъ Романовъ,
уставляю ловчее на Берестыаны и в вѣкы, за ихъ коро-
молу: со ста по двѣ лукнѣ меду, а по двѣ овцѣ, а по
пятинадесять десяткѣвъ лну, а по сту хлѣбовъ, а по
пяти цебровъ овса, а по пяти цебровъ ржи; а по 20
куръ; а потолку со всякого ста; а на горожанахъ 4
гривны кунъ; а хто мое слово порушить, а станетъ со
мною передъ Богомъ. А вопсалъ есмь въ лѣтописѣць
коромолу ихъ.

---

¹⁾ Ibidem, стор. 613.

Розділ V.

Західно-руські або литовські літописи.

Литовська доба в історії Русі-України і літописи з цих часів. Київський літопис або рукопис Супрасльський. Густинський літопис. Литовські літописи. Їх редакції: короткі, середні, повні. Зміст короткої редакції. Зміст повної редакції і її характеристика у Тіхомірова та в Антоновича. Баркулабівський літопис.

Як настала в історії України нова доба — литовська (приблизно у половині XIV в.), то з'явилися й нові, так звані *литовські або західно-руські літописи*. Та, на превеликий жаль, вони не дають уже широких звісток про ці часи, бо зберіглася, здається, з них невеличка тільки частина; через те-то XIV і XV віки їх становлять значну прогалину в історії України. Нищилися пам'ятки старовини і через татарські напади, і через пожежі, і через домашні міжусобиці, і через релігійні переслідування; иноді їх нищили навмисне, бо вважали їх шкідливими для себе чи для своєї справи. А літописи, хай і коротенькі, велися тоді, здається, навіть по маленьких князівствах; за деякі з них, хоч до нас вони окремо не дійшли, ми знаємо, проте, що вони були, бо ввійшли вони до складу пізніших літописів. Польський історик XV в. Длуг'ош ($\dagger$ 1480 р.) мав, наприклад, більше джерел для історії України та Білорусі, ніж ми їх маємо тепер — показано це у додатах до розвідки К. Н. Бестужева-Рюміна „О составѣ древне-русскихъ лѣтописей“. Ще в XVI в. литовсько-руськими літописами користувався для своєї хроніки (Chronika polska, litewska, żmodska i wszystkiej Rusi) польський компілятор Стрийковський.

Про те, як нищилися літописи на Вкраїні, може свідчити той цікавий факт, що найповажніші й найвидатніші пам'ятки українського письменства передмонгольської доби (Ізборники Святослава, Слово о полку Ігоревѣ, галицько-волинський літопис, то що) знайдено було на Великорушичині. Навіть пізніші українські таї білоруські літописи — київський супрасльський, литовський виданий Даниловичем, літопис Авраамки, знаходимо в збірниках укуші з літописами північної Русі.

Завважити треба, що літописи цього часу взагалі короткі, сухі і цілком не нагадують галицько-волинського, наприклад, літопису,

з його яскравістю, живучістю, поетичністю. Але літописання широко було розповсюджене в литовській державі; до того, підкреслити треба, що літописи велися не литовською мовою, а тодішньою українською літературною (західно-руською) мовою. Це свідчить за високе становище української культури в литовській державі.

Звернемося тепер до короткого огляду самих літописів. Київський літопис зветься супрасльський од імення супрасльського монастиря в білостоцькому повіті на Гродненщині. Видав його кн. Оболенський, слов'янськими літерами, під таким заголовком: „Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные лѣтописи” (М. 1836, XXIV, 172, 32). Спершу оповідається тут за руських князів з IX — XVI в., до 1516 року (од 127 до 156 сторінки). Події XIV-XV в. — це тогочасні записи про київську землю, про Волинь і про Литву. Оповідання правдиві; скрізь позначено роки, місяці ба й дні, коли відбувалася подія. Що автор був сучасником описаних київських подій, це видно, наприклад, з отакої його звістки під 1495 роком за пошестъ у литовській і ляській землі та на Волині: „нас же Господь Богъ избавил (од пошести), ради молитвъ Пречистое его Матере” (стор. 141). Але разом з цим ми бачимо тут і сучасника волинських подій. Бо згадавши за кн. Костянтина Івановича Острозького, він далі каже: „гетману его (короля Жигімонта), вдатномоу князю Костянтиноу Ивановичу Острожскому дай, Боже, здоровье и щастье вперед лѣпшее; как нынъ побил силу великою Московскою, абы так побивал сильною рать татарскою, проливаючи кровъ их бессурменьскою” (стор. 154).

Цікаві оповідання літопису про напади татарські. Під 1491 роком читаемо: „Приходиша Татарове Завольскии на Волыньскую землю десят тысячи, много зла сътвориша оу Волынской земли и в Лядской; Володимери церкви Божіи пожгли и великою церковь Пречистое мурованою и мъсто, а людей по мъстом и по селом и по дорогам без числа поsekли и в полон побрали. И събрашася Волынци з Ляхи, Божію помощю и Пречистое его Матере оугониша их недалече от Жеславля и побиша поганых и полон отполониша, мало нечто стекло их, и тыя от зимы измроша, не дошедших своих влоусовъ” (ст. 139). Року знов 1496-го сини перекопського хана Менгиря приходили і сплюндрували волинську землю: „и церковь и монастырь святого Николы в Жидычине съжгоша, и полону безчислено взяша, а ины поеекоша, и обогнаша князя Семена Юрьевича и пана Васilia Хрептовича, намъстника Володимерского, и князя Костянтина Острозкаго и всъх Волынцов зъ градъ Ровном” (стор. 142). І ще раз прийшов і сплюндрував волинську землю

Менглігиреїв брат, солтан Єпончак (стор. 143 та пор. -ще звістки на стор. 144 — 145). Під 1482 роком теж читаємо: „царь Перекопский Минъ Кгирей, аж Кгиреевъ сынъ, славный великий град Киевъ, матеря градовомъ, добыль и жъэсогъ и воеводоу Киевъского пана Ивана Ходковича въ Ърдоу звелъ (стор. 147).

Розділюється літопис на дві частині: першу — новгородську і другу — київську. До другої частини занесено уривки із смоленського літопису, що до нас не дійшов, а частиною увійшов до воскресенського списку. Автор користувався, як джерелом, тим західно-руським літописом з 1377 року, що його потому видав Данилович¹⁾. Ю. Тиховський²⁾ ділить літопис на 4 частини: перша кінчиться 1500 роком, друга частина — це уривки з литовського літопису, третя — це окреме оповідання про січу під Оршею (перемогу Литви над Москвою) та похвала кн. Острозькому. Написано воно чи не духовною особою, але з поетичними прикрасами, що нагадують Слово о полку Ігоревѣ тай українські народні думи. Й саме воно ніби віршом писане.

*И тых збитых плоти —
Звѣри и птицы ядять,
По земли кости волочачи,
А стопленых водами
Рыбы клюютъ (стор. 152).*

Або знов кінцева похвала:

*Великославномоу государю
Королю Жигимонтоу Казицировичоу
Буди честь и слава на вѣкы:
Побѣдившемоу недроуга своего
Великого князя
Василіа Московскаго.
А гетману его вдатномоу
Князю Константиноу Ивановичоу Острозскому
Дай, Боже, здоровье и щастъе вперед
Лѣпшее, какъ нынѣ побил
Силоу великою Московскою,
Абы такъ побивал
Сильною рать татарскою,
Проливаючи кровъ их
Бессуурменьскою (стор. 154).*

¹⁾ Iz. Szaraniewicz, O latopisach XVI — XVII wieku. Kraków, 1882; В. С. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи. Т. 2, кн. 2. К., 1908, стор. 1492 — 1495.

²⁾ Ю. Тиховський, Такъ называемая краткая Кіевская лѣтопись — К. С., 1893, IX.

Четверта частина літопису — це монастирський супрасльський запис.

Що-до автора цього літопису, то це, здається, був чернець, бо покликається він звичайно при всіх подіях на святе письмо. Зредаговано цілий літопис, на думку Ю. Тиховського, не в Київі, не на Волині, тай узагалі не на Вкраїні, як гадав був видавець цього літопису, кн.. Оболенський, а мабуть, у Смоленську. Мова літопису має білоруські особливості.

Густинський літопис названий так од імення густинського монастиря, що й нині ще є на Полтавщині, недалечко від Прилук. Рукопис цього літопису належить московському Обществу Исторіи и Древностей Россійскихъ. Цереписав його, 1670 року, еромонах Мих. Павл. Лосицький, за благословенням ігумена Авксентія Якимовича, що стояв на чолі густинського монастиря од 1665 до 1696 року. Надруковано було його в додатку до Іпатського списку, виданого Археографічною Комісією (П. С. Р. Л., т. П, стор. 231 — 373). Міститься цей літопис у збірникові, де знаходимо: Лѣтописець о нашемъ Россійскомъ народѣ, літопис про початок густинського монастиря, документи на нерухоме майно монастиря, видані йому кн. Вишневецьким, тестаменти ігуменів цього монастиря, листи Ісаї Копинського, послання Лазаря Барановича, оповідання за Михайлівський монастир, про події в густинському монастирі, то що. Літопису цього є декілька списків. Один, як ми вже згадували, заготовлений був для густинського монастиря (це найпоправніший список). Другий список належить мгарському лубенському монастиреві (вміщений він у збірнику, де є статті із старого літопису та оповідання про Бориса й Гліба), а один ще є в Московскомъ Главномъ Архивѣ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ. Обидва ці списки використані в друкованому виданні як варіянти головного густинського списку, і обидва вони належать до половини XVII віку. Самий оригінал складений був, мабуть, раніше, бо найпізніші звістки його належать до кінця XVI віку, і тільки реєстр московських патріярхів захоплює часи Нікона та його наступника Іоасафа; та реєстр цей міг бути дописаний пізніше.

Літопис має просторенький заголовок, що починається так: *Кройника, которая начинается отъ потопу первого міра... также и о початку Славенского Россійского народу... и о великомъ княжениі Киевскомъ... Списася сія кройника въ Малой Россіи, въ монастырю святой Живоначальной Троицы... Густынскомъ, Прилукомъ, за благословенiemъ... отца Авксентія Іоакимовича, ігумена тої же святой обители, року 1670, мъсяця августа 2 дня*. Далі

йде „Предмова до чителника“, написана Лосицьким, де ми читаемо: „...авторове Кройники сей Россійское любо были людми смертными и знали запівне, же смертю закрохти мусять, прироженою милостю противко отчизны своеи зняты будучи, прагнулы того, абы и по ихъ зеистю последнему роду не были прошлые рѣчи, а мѧновите народови Россійскому скрытые: що описали и свѣту ясне выразили...“, а далі „...каждому чоловѣкови читанье гисторий есть барзо потребно: бо кгды бы не описано и свѣту не подано, зараз бы зъ тьломъ безъ вѣсти все сходило въ землю, и люде бы якъ у тмъ будучи не вѣдали, що ся прошлыхъ вѣковъ дѣяло. Которую Кройнику прочитавши, можешъ подати до увѣдомленя и прочимъ потребуючимъ юнѣйшимъ...“

Починається густинський літопис оповіданням про Київ, про будування Київа, про варягів і хазарів, про Рюрика, що од нього літопис починає історію великого князівства руського. Далі йде огляд історії Русі й Київа за порядком князюваннів. Оповідаючи за часи Володимира старого, автор згадує за 5 хрещеннів Русі. Та особливого набуває значіння густинський літопис з половини XIII в. (з 1243 року), бо перелічує він київських князів за цих часів і взагалі зупиняється на подіях південної Русі та її сусідів. За XIV-й вік називає літопис отаких князів: Станислава, Скиргайла, Івана Борисовича (стор. 348—352). Знаходимо ми тут і київські, волинські тай подільські записи за XV вік (про Свидригайла, Симеона Олельковича, то що — стор. 353-362). Цікаво, що оповідаючи за утворення вел. кн. московського, літописець каже: „паки начать въ Киевѣ княжити Іоанъ Даниловичъ Калита, внукъ Ярослава“ (стор. 348). Оповівши за смерть вел. кн. московського Івана III, автор подає докладні подробиці (що їх не подає ні один старий літопис) про теє ганебне й болюче самопониження, з яким великий князь мусів зустрічати ханових послів. Великий князь мусів виходити на зустріч послові цілу милю пішки і піднести йому шклянку кумису. А бува часом кумис пролеться на вбрання хановому послові, то великий князь мусів його вилизати сам (стор. 364). Та Іван III занехав цей звичай за намовою жінки своєї Анни (а не Софії) Палеолог. Цікаве оповідання про реставрацію київо-печерської лаври кн. Симеоном Олельковичем (стор. 358). Густинський літопис подає цікаві звістки про події цих часів на Україні, в Литві, Польщі, про їхні внутрішні заколоти і напади зовнішніх ворогів: татарів, волохів, далі про суперечки в церковній епархії у зв'язку з поширенням унії. Користуючися західніми джерелами, автор літопису оповідає й за події в західній Європі (про пап, про Гуса, про Лютера). Цікава його звістка

за погромом жидів у Кракові, де він сам виступає проти цього варварства, кажучи: „*а въ то времѧ, безъ короля, въ Краковѣ закрамо-лиша сѧ злыи человѣци на Жидовѣ и полушиша ихъ*” (стор. 362). Без жаднісінької критики автор приймає найнеможливіші і найнеімовірніші оповідання про всякі вигадки й байки, зв'язані з усякими знаменнями, нагадуючи цим старого київського літописця. Так, наприклад, під 1494 роком літописець пише: „*Въ сie лѣто въ Краковѣ роди жена мертвое дѣтище, иже бѣ ему въ хребтѣ змій живый, кусая тѣло сего дѣтища; тамо же подъ Краковомъ, въ селѣ Чорномъ, породи жена дитя и зъ шieю залчею и уши ма*” (стор. 360-361).

В основу густинського літопису покладено „Повѣсть временнихъ лѣтъ“ та її продовження — галицько-волинський звід до кінця ХІІІ в. Текст євого оригіналу автор густинського літопису вкорочує і користується, здається, більше отим текстом, що дійшов до нас у Хлебніковському та Погодінському списку, ніж текстом списку Іпатського. Можлива річ, що користувався він і такими літописами, котрі до нас не дійшли, та списком Воскресенським й західно-руськими літописами. Взагалі кажучи, густинський літопис — це компіляція, а не самостійний літопис, і автор користувався, ще й окрім руських джерел, хроніками візантійськими: Зонари, Кедрина, Флавія, Баронія, та ще польськими хроністами й істориками: Длугошем, Кромером, Більським, Гваныні, Стрийковським. На них він покликається в самому тексті свого літопису, як у тексті покликається він і на угорських літописців, і на Палінодію Зах. Копистенського, на пічерський Патерик, на Пролог. Та польські звістки брав він не з Длугоша, а з пізніших істориків: Кромера, Більського, Гваныні і взагалі давав він перевагу просторішому, нехай і пізнішому, оповіданню перед короткими, хоч і ранішими. Покликання на свої джерела він робить звичайно з боку тексту свого. Компіляція ця сидить на навіть на історичну працю, бо автор її, oprіч того, що покликається на джерела, наводить ріжні погляди на якусь подію, а тоді висловлює і свій власний погляд. Так, приміром, в оповіданні про ап. Андрія на Русі наводить він погляди Тертуліяна, Баронія, церковного історика Сократа (стор. 251); в оновіданні знов про хрещення болгарів він покликається на Куропалата і Баронія, то що (стор. 251 — 252). Він виріщає питання про походження слов'ян і Русі, присвячуячи цьому окремий екскурс під заголовком: „*Чесо ради нашъ народъ Русю наречеся*“ (стор. 236).

Кінчиться густинський літопис 1597 роком. Самостійна його частина, що найбільше має значення для історії України за литов-

ської доби, охоплює всього 25 сторінок (од 1300-го до 1597 року: стор. 348 — 373). Наприкінці літопису вміщено окремі оповідання; 1) „*О началѣ козаковъ*” — під роком 1516 (стор. 367 — 368); 2) „*О премъненіи нового календаря*” — під 1582 роком (стор. 368 — 369) і 3) „*О унії, како почася въ Руской земль*” (стор. 369 — 373). Джерелами цими можна користуватися для історії, але з великою обережністю і критикою, тай узагалі сказати треба, що густинський літопис потрібне великої перевірки.

Та литовські, чи західно-руські літописи у властивому розумінні цього слова це будуть тіє літописи, що видані в XVII томі Полнаго Собрания Русскихъ Лѣтописей (Спб., 1907, вид. Археограф. Комісії). Декотрі з них надруковані були її раніше окремо: Даниловичем, Нарбутом та Поповим та їй іншими, і цими виданнями доводилося користуватися для наукових потреб, аж доки з'явилось суто-наукове згадане видання Археографічної Петербурзької Комісії. Потреба отакого збірного видання пекуче відчувалася вже дуже давно, і через те великої подяки заслуговує Археографічна Комісія, її особливо тіє редактори, що під доглядом їхнім літописи ці друкувалися. Їхні імення (А. С. Пташицький і акад. О. О. Шахматов, особливо другого) гарантують вповні високий науковий характер цього видання.

Археографічна Комісія у цьому виданні не дала зведеного тексту. „Хоч дослідження західно-руських літописів — кажуть редактори видання — значно посунулося наперед, завдяки працям С. Смольки, А. Прохаски й особливо Ів. Тіхомірова, проте не настав ще час для зведеного їхнього видання. Відношення коротких літописних зводів (Супр., Нікіфор., Увар., Акад., друга частина Крас., перший і третій уривок Патр.) до складніших, що мають спочатку казкові перекази, які ведуть литовську історію з часів імп. Нерона (перша частина Крас., Рум., Арх., другий і четвертий уривок Патр., Рач., Євр., Ольш.), а тоді до повного зводу литовських літописів (Бих.) з'ясовано нє досить докладно. Оце спонукало Археографічну Комісію видати окремо всі, котрі дійшли до нас, типи західно-руських літописів, додавши до них і такі уривки, котрі виходять до тих типів чи списків, що до нас не дійшли” (стор. ХІІІ). І видала вона геть-чисто-всі списки, які тільки вона могла зібрати; а зібрала вона їх дуже багацько, і як може знайдутися ще коли якісь нові, то навряд щоб могли вони щось істотного додати. Таким чином, од-нині XVII том може вважатися за повний збірник західно-руських літописів.

До цього XVII тому ввійшли списки усіх трьох типів: і короткі, і складніші чи середні, і повні. До коротких належать:

- 1) Супрасльський список із варіантами з Нікіфоровського списка;
- 2) Уварівський (у примітках до нього подано головні одміни Супр. і Нікіф.); 3) Академічний; 4) список гр. Красінського (друга частина списку) з варіантами із I-го та IV-го уривка Патріяршого списку і з додатком кінця I-го уривка Патр.

Супрасльський список названий так од того, що той збірник, де знайдено цей список, належав супрасльському монастиреві. Написаний цей рукопис 1519 року. Список поділяється на дві частині; перша, більша, має заголовок: „Издание лѣтописания Ізложено въкратце“, а друга частина — „Лѣтописець великихъ кн[я]зей литовъскихъ“. Перша частина — це компіляція з літописних зводів і торкається загально-руських подій, але її має додатки західно-руського походження. Кінчиться ця частина 1440-м роком. Друга частина — це уривок із оригінальної литовсько-руської хроніки. Починається цей уривок реєстром усіх синів Гедимінових і кінчиться оповіданням про Ритовтову угоду з Ягайлом. Написав цей список якийсь Григорій Іванович для кн. Одинцевича. Давніше вже супрасльський список видавався двічі в латинській транскрипції проф. Даниловичем (під заголовком: *Latopisiec Litwy i Kronika Ruska* спочатку в *Dziennik-y Wileńsk-*ому за 1823 і 1824 р. р., а 1827 року її окремою відбиткою).

Уварівський список — із рукописів гр. А. С. Уварова. Описаний був він А. Н. Поповим (Уч. Зап. II Отд. Имп. Ак. Наукъ, 1854, кн. I, отд. III) і арх. Леонідом (Систем. опис. сл.-рос. рукоп. собр. гр. А. С. Уварова). Написаний рукопис у XV в. Він розпадається на дві частині, та йдуть вони в відворотному порядку: спершу йде „лѣтописець“, а тоді вже компілятивна частина. Першу частину його надрукував був Попов при згаданому вище свому описі рукопису, а другу — надрукував арх. Леонід при своєму описі.

Нікіфоровський список написаний у XV в. Він мало не цілком збігається із Супрасльським. Видав його С. А. Белокуров у своєму виданні „Русскія лѣтописи“ (М., 1897, стор. 19-72 — Членія въ Имп. О-вѣ Ист. и Древн. Рос.).

Академічний список майже цілком одинаковий із Нікіфоровським. Знайдено в рукописі, що належить Рос. Академії Наук.

Віленський список належить Віленській Публичній Бібліотеці і являє собою частину так званого літопису Авраамки. Однаковий із попередніми.

Друга частина списку гр. Красінського нагадує попередні, а друга й третя частина Патріяршого списку нагадують собою список Крас. Румянцівський.

До середніх реакцій належать знов отакі списки: перша частина списка гр. Красінського, Румянцівський; список Археологіческого Общества, другий та четвертий уривок Патріяршого списка, список Рачинського, Євреїнова й Ольшевського.

Перша частина списка гр. Красінського нагадує першу частину Румянцівського. Румянцівський список надрукований був уже раніше Б. А. Вахевичем (у XXIV томі Записокъ Имп. Од. О-ва ист. и дрэви.). Список Археологіческого Общества теж нагадує першу частину Румянцівського.

Повна редакція зберіглася в одному тільки спискові — у списку Біховця. Початок рукопису утрачено і видано його за Стрийковським. Де зараз перебуває рукопис цього списку, — не відомо. Писаний він латинськими буквами і був уже раз виданий Нарбутом у Вільні під заголовком *Kronika litewska z ruskiego языка на polski przetłumaczona*. Починається цей список добою імп. Тиверія і кінчиться — 1506 роком.

Та не всі вчені приймають отакий поділ на три редакції. Декотрі поділяють їх не на три, а на дві редакції, прилучаючи списки середньої редакції (Познанський, Красінського) до короткої редакції (Тихоміров — Ж. М. П. Пр., 1901, III, стор. 2). Вахевич знов поділяє всі списки, залежно од складу руської й литовської іхньої частини, на три редакції: давню (Супр., Увар.), 2-у (Авр., Крас., Рум., Позн.) і 3-ю (Біховця).

Розвідок, присвячених литовсько-руським літописам, не так уже й багато, та проте в них поставлено, а иноді й вирішено, всі оснівні питання про литовсько-руське літописання. Із старих праць нагадати треба розвідки польського вченого Даниловича, що видав одну з редакцій литовського літопису, а незалежно од того надрукував ще статтю в Журнал-і Министерства Народного Просвіщення за 1840-й рік. Та безмірно більше значення мають нові розвідки російського дослідника Г. А. Тихомірова¹⁾, українського Із. Шараневича²⁾ і польських учених Ст. Смольки³⁾ та Ант. Прохаски⁴⁾.

¹⁾ И. А. Тихомировъ, О составѣ западнорусскихъ, такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей — Ж. М. Н. Пр., 1901, III, стор. 1 — 36 і V, стор. 70 — 119; йоготаки: Два польскихъ труда о западнорусскихъ лѣтописяхъ — Ж. М. Н. Пр., 1891, II, стор. 397 — 412; його-знов-таки рецензії на: Ant. Prochaska, *Latopis litewski. Rozbiór krytyczny*. Lwów, 1890 — Ж. М. Н. Пр., 1893, V, стор. 253 — 266.

²⁾ O latopisach i kronikach raskich XV i XVI wieku, a zwlaszcza o Latopisie wielkiego kniaztwa litowskoho i zomoitskoho (=Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń historyczno-filozoficznego Akademii Umiejetnosci, t. XV, Kraków, 1882, str. 351 — 413).

³⁾ Najdawniejsze powniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego. Rozbiór krytyczny (= Pamiętniki Akad. Umiejetn., t. VIII, Kraków, 1890, str. 1 — 55).

⁴⁾ *Latopis litewski. Rozbiór krytyczny*. Lwów, 1890.

Особливо це треба сказати за Тіхомірова; хоч, на превеликий жаль, ми маємо од нього самісіньку журнальну статтю та рецензії на розвідки Шараневича, Смольки й Прохаски, а не широку студію, яку він складав і готовував до друку і до якої був він підготований так, як ніхто інший, бо був з нього великий ерудит у питаннях, що торкаються літовських літописів. Розвідка Тіхомірова, вкраплена з його рецензіями, показує нам яскраво становище питання про літовські літописи у сьогоднішній науці. До цього додати треба ще декілька праць, у котрих автори торкаються окремих питань, з'язаних з літовськими літописами. Так, наприклад, проф. М. Грушевський надрукував спеціальну статтю, присвячену розборові так званої „Похвали Витовту“¹⁾. Акад. Іконніков знов зробив загальну зводку геть-усієї літератури про літовські літописи і дав на підставі їх загальний огляд літовських літописів²⁾. Розглядав критично літовські літописи й акад. Дашкевич³⁾.

Звертаємося тепер до питання про коротку редакцію західно-руських літописів. Перше питання, яке стає перед нами, це — коли складено цієї списки? На це ми маємо деякі вказівки в самих літописах. Не міг літопис бути написаний раніше од 1377 року, бо оповідаючи про дружбу Ольгерда з Кейстутом, літопис додає: „такоже били и до жицьства своего в тои правде“ (стор. 72). Перелічуючи знов дітей Гедимінових, літописець називає Ольгерда батьком короля, а Кейстута батьком великого князя Витовта; виходить, що міг він писати аж тоді, як Ягайло зробився польським королем, тоб-то після 1386 року, і як oddілив уже він своєму братові-в-первих, Витовтові, Литву, а це сталося аж 1392 року. Оповідаючи знов за смерть Скиргайловою († 1394 р.), літописець додає про себе: „азъ же того не свѣмъ занже бѣхъ тогда млад“ (стор. 80). Кінчиться оповідання 1446-м роком — мабуть, отоді, у половині XV віку і складений був цей літопис і літописець жив, виходить, між 1385-м і 1450-м роком.

Данилович уважав був цей літопис за твір одного автора, що описав події од 1380 до 1446 року. Попов, навпаки, висловлював думку, що літопис цей не первооригінал і складач його скористувався коли не найстарішими, то іншими скороченими літописами, тоб-то, на думку Попова, виходить, що літопис цей де звід і його джерела можна собі з'ясувати. Тіхоміров і з'ясовує цієї джерела.

¹⁾ М. Грушевський, Похвала вел. кн. Витовту. Кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи — ЗапНТімШ, т. VIII (= 1895, IV), стор. 1 — 16.

²⁾ Опытъ..., т. II, кн. II, стор. 1496 — 1520, та ще — т. II, кн. I, стор. 523 — 527.

³⁾ Замѣтка по исторії литовско-русского государства — київські Університетські Ізвѣстія, 1882 (її окремою оббиткою — К., 1885).

Польські історики (Смолька і Прохаска) поділяють литовські літописи короткої редакції на дві частині, що їх одну од одної відділює „Похвала Витовту“: та Прохаска односить цю похвалу більш до першої частини, бо й справді вона більше з'язана з першою частиною, ніж із другою. Спершу короткий звід перелічує дітей Гедимінових, причому, як уже за це згадано в нас, Ольгерда названо королевим батьком, тоб-то батьком Ягайла. Далі оповідається за те, як скинуто було Евнутія і як Ольгерд зайняв Вільну, а тоді говориться за боротьбу Кейстута з Ягайлом, про те, як убито Кейстута і як Витовт утік до німців. Це ніби окреме оповідання, записане самовидцем, прихильником Кейстутовим і Витовтовим. Одим окремим оповіданням скористувався і Длуг'ош, позичивши його з литовського літопису (за його часів воно, очевидчаки, ходило як окреме оповідання). Це оповідання про Витовтову боротьбу з Ягайлом перекладено було на латинську мову під заголовком: „*Origo regis Jageylo et Wytholdi ducum Lithuaniae*“ — його знайшов Прохаска у литовській метриці в Москві. Далі, за цим оповіданням, іде в літописі низка звісток про охрещення Ягайла, про те, як одружився він з Ядвигою, про напади смоленського князя Святослава на Литву; подробиці цих нападів записано в таборі литовському з великим обуренням проти смольнян, що називаються тут „*свърипие зесьрие*“ (стор. 78). Далі знову іде оповідання про Витовта та про його боротьбу із Скиргайлом (воно теж складене Витовтовим прихильником), далі про шлюб дочки Витовтової з великим князем московським Василієм Дмитровичем, та й про інші події з життя Витовтого. Про січу над рікою Ворсклом маємо окреме оповідання. Дальші короткі звістки, що торкаються південно-західної Русі та Смоленська, мабуть складач позичив з якихось інакших джерел — вони, здається, йому самому не належать. Це звістки: про Тохтаміша, про Витовтові напади на Смоленськ, про поставлення Григорія Цамблака митрополитом (звістки ці є й по інших літописах та літописних збірниках). Далі іде знову окреме оповідання про Поділля¹⁾, написане вже після Витовтової смерти. Таким самим відокремленим оповіданням вважати треба і оповідання про луцький, з їзд та „Похвалу Витовту“. Автор похвали каже за себе: „*хочю вамъ поведати о великомъ кнѧзи Александрѣ зовеномъ Витовъти... хощю вамъ азъ поведати о славномъ томъ государи*“ (стор.

¹⁾ За таке окреме оповідання вважає його Смолька, та Прохаска з цією думкою не погоджується; він вказує на те, що в цьому оповіданні точна хронологія та ще на те, що в Познанському спискові звістки про Поділля злиті з першою частиною літопису і не oddілені від неї вставками. На думку Тіхомірова ці аргументи не переконуючі.

64—65). Прохаска висловив думку, що похвалу цю складено на зразок житія Дмитра Донського, вміщеного в Воскресенському спискові літопису, та подібності поміж ними нема жадної. І треба визнати — каже Тіхоміров, — що похвала це твір самостійний. Не погоджується Тіхоміров з Прохаскою і в тому, що склав цю похвалу автор першої частини литовських літописів, і склав її далеко після смерті митр. Герасима. Похвала, на думку Тіхомірова, складена швидко після Витовтової смерті, хоч і не була вона надгробним юному словом, як це був думав Данилович. Питанню про „Похвалу Витовту“ спеціальну статтю присвятив недавно проф. М. Грушевський; він висловлює там гадку, що в основу похвали покладено запис 1428 року про славу й силу Витовту, — запис, занесений до рукописного збірника, спісаного еп. Герасимом у Царгороді. Порівнявши текст запису й літопису, проф. Грушевський доходить до висновку, що вони дуже подібні один до одного і що літописець скористувався записом, а не навпаки. Похвала не дає цінних фактичних звісток про діяльність Витовта і мас вона, головним чином, чисто літературне значіння. За похвалою йде оповідання про Свідригайловою боротьбу з Жигмонтом, складене сучасником подій. Дальші звістки знову торкаються Смоленська. Кінчиться короткий звід 1446-м роком.

Таким чином, до короткого зводу увійшли: 1) запис про Кейстутову боротьбу з Ягайлом, 2) про Витовтове князювання, 3) про січу над р. Ворсклом, 4) про Поділля, 5) Похвала Витовту, 6) оповідання про Свідригайловою боротьбу з Жигмонтом і 7) щорічні записи, зроблені на Вкраїні і в Смоленську. Тіхоміров зробив отакі уваги, користуючися Уварівським списком короткої редакції, та далі він розглядає й аналізує зміст та особливості й інших списків (Даниловича, Крас.. Позн.)¹⁾. Та ми на цьому вже не зупиняємося. Торкнемся ще хіба питання про те, котрий із усіх списків короткої редакції має найбільше значіння. Смолька ставив на перше місце рукопис Одинцевичів, виданий Даниловичем, і ставив він його вище, ніж Слуцький звід, виданий Поповим. А Тіхоміров, навпаки, ставить вище список, виданий Поповим. Прохаска так само оцей список ставить вище, та він ще вище од Слуцького зводу ставить список Познанський, справніший і ясніший од інших. В усякому разі щоб остаточно вирішити це питання, необхідно порівняти з цією метою геть усі списки, а цього поки-що ще не зроблено.

Звертаємося тепер до повного зводу, що до нього, власне кажучи, належить один тільки список — Биковця. Та, як ми це бачили,

¹⁾ див. ЖМНПр, 1901, III, стор. 20—26.

до нього підходять ще й декотрі із списків середньої редакції. А проте, Тіхоміров не теоретично, а практично розглядає зміст і дає загальну характеристику тільки коротких списків і повного зводу. Так само, як це ми далі побачимо, робить і проф. В. Б. Антонович. Ба й інакше робити, поки-що, немає змоги.

Коли складено список Биховця? В самому літописі немає на це жадних вказівок; хіба тільки оця одна — та її текст попсовано і належати вона могла не літописцеві, а Стрийковському. Стрийковський здобув був для себе литовський літопис списка кн. Заславських і там стояла отака фраза: „*a Jura i teraz jest w ziemi Iwaka cara*“, що перекладається: „а Юра й тепер у землі Івана царя“ (Грозного). У спискові Биховця фраза ця не зберіглася, хоч, як гадають, там вона теж була. Отже виходить, що як Стрийковський складав свою хроніку, то повний звід уже був, тоб-то він був уже в другій половині XVI в.

На скільки частин поділяється цей звід? Нарбут (перший видавець Биховцевого списка) ділив його на три частині, на три літописи: перша кінчалася смертю Мендовга, друга починалася оповіданням про його вбивство і кінчалася 1320 роком, третя — од 1320 року і до кінця, тоб-то до 1506 року. Данилович висловив був таку думку: перша частина охоплювала казкові перекази і кінчалася частими Мендовга, друга охоплювала часи од Мендовга до Гедиміна, і в основу її було покладено волинський літопис, інші руські літописи тай невідомі литовські джерела; з Гедимінових часів починаючи джерелом для повної редакції вважав Данилович отой літопис, котрий він сам видав, тоб-то список короткої редакції; а дальші часи, думає Данилович, описав уже літописець сам, як самовидець. Та Тіхоміров не погоджується з оцією останньою Даниловичевою думкою; і цілком справедливо, бо не могла-ж одна людина описати як самовидець події од 1440 до 1506 року.

А який зміст повної редакції? Початок літопису — це перекази, що виводять Гедимінів рід од тих римських переселенців, котрі осілися на терлі р. Німана. На чолі цих переселенців стояв Палемон; а були серед них чотирі знамениті римські роди: Довспрунги (герб Китовраса), Преспора Цезарина (герб Колумнів), Юліяна (герб Урсінів) і Торого (Гектора?) — герб Рожі. Князювали оції роди, аж поки влада перейшла до Гедиміна, що сам вийшов з роду П. Цезарина (гербу Колумнів). Із смертю Войшелга перервався рід Палемона і на княжий стіл засів найстарший рід Довспрунгів. А як і цей рід перервався, то княжий стіл переходить до рук представника роду з гербом Колони, Витенеса. Все це перекази не народні, а генеало-

гічні і мали вони собі за тенденцію довести стародавність литовської шляхти. Друга частина переказів, навпаки, походження місцевого, народнього — це перекази про захоплення литовськими князями руських князівств: полоцького й луцького, та про будування міст. Оця частина літопису складена за пізніших часів якимось книжником, бо знає він і про римлян, і про Венецію, і утворює свою філологічну гіпотезу про походження назви „Литва“. Оповідання про Мендовгове князювання позичене літописцем із волинського літопису, і воно подекуди навіть правдиве. Літописець сам, оповідаючи за Тройдена, покликається на прикру Тройденову характеристику, складену волинським літописцем. А саме: наводючи отую характеристику, де Тройдена прирівняно до Антіоха, Ирода й Нерона, літописець додає: „*sztog wysgey opisuiet w Ruskoj kronice*“ (стор. 487). Оповідання за часи Гедимінові, за завоювання ним землі київської та волинської теж, на думку Тихомірова, повстали на ґрунті переказів, і про те й про те оповідається мало не тими самими виразами. Інші перекази — це про будування нових, міст: Троків і Вільні. Тут трапляються такі вислови, як: „*hde u pyni gowit Turja hora*“ (стор. 493), що належать, очевидччи, пізнішому складачеві літопису. Що-до оповідань за часи Ольгердові, то частину їх ми бачимо і в списках короткої редакції, та в Биховця є ще й такі, яких ми в короткій редакції не знаходимо. Таке, наприклад, оповідання за віленського воєводу Гаштолта, що заклав у Вільні католицький францисканський монастир, про легендарний Ольгердів похід на Москву з легендарними подробицями. Про Ягайлову боротьбу з Витовтом оповідається так само, як і в короткій редакції. На звістки короткої редакції скидаються й інші подробиці про Витовтове князювання; але є в Биховця і звістки, взяті з якихось інакших джерел, і звістки із народних переказів, що в них пробивається литовський патріотизм і бажання вивищити литовців над поляками. Наприклад, як цісар, що приїхав на Витовту коронацію, запропонував литовським панам брататися з польською шляхтою, то литовські пани одновіli йому, що вони, мовляв, пішли од римської шляхти і через те вище стоять од шляхти польської. В Биховця сказано, що приїхав на коронацію цісар сам особисто, а в короткій редакції говориться тільки про приїзд од нього послів (що, звичайна річ, певніше); та про те автор новного зводу наводить розмови між цісарем і Витовтом, очевидччи, вигадані. І взагалі, всю справу про коронацію Витовта коротка редакція передає певніше, ніж новна. Звістку про Свидригайловою боротьбу з Жигмонтом, очевидччи, звідкілясь позичено, бо літописець, перелічуючи побитих князів, од себе додає „*a innych wsich item ne*

wypisano" (стор. 532). Про вбивство Жигмонта ми маємо окреме оповідання. Відношення автора до Жигмонта неприхильне і вороже за те, що Жигмонт нищив шляхту і хотів зате над нею піднести „*gożay chłopski psiu krow*“ (стор. 533). Таке саме окреме оповідання становить і оповідання про боротьбу Казимира з Михайлом Жигмонтовичем до його смерти. З часів після смерті Казимира і до кінця, події описано однією особою, сучасником подій, мабуть чи не з волинської землі. Автор сам за себе згадує, наприклад, оповідаючи за князя Глинського: „*o kotorom budem daley tnoho dyshnoho pisaty*“ (стор. 561). Війну з татарами 1506 року описано теж сучасником і самовидцем.

Таким чином, за джерела для повної редакції були: 1) народні перекази (про початкову історію Литви до Мендовга, про зміну князів од Войшелга до Гедиміна, про заснування Вільна, про Ольгердів напад на Москву, про чудо св. хреста, про нелади Витовта з Москвою, про коронацію Витовта); 2) запозичення з галицько-волинського літопису (про Мендовга, Войшелга, Товтивила, Тройнату, Тройдена); 3) окремі оповідання і записи, що частина з них увійшла до зводу з інших джерел, друга частина з'явилася тут уперше (про січу під Дубровною, про боротьбу Свидригайлова з Ягайлом, про вбивство Жигмонта, про боротьбу Михайла Жигмонтовича з Казимиром, про боротьбу Казимира з тевтонами і Георгієм Под'єбрадом) і 4) щорічні записи.

Взагалі ці висновки можна приймати, і про окремі оповідання, і про щорічні записи, і особливо про запозичення з короткої редакції (це дуже цінні фактичні вказівки автора). Деякий сумнів викликає занадто рішучий характер вказівок на тій події, що оповідання про них складено було виключно на підставі народніх переказів. Ми гадаємо, що наприклад, оповідання про Витовтову коронацію складено було не на підставі народніх переказів, а на підставі якихось більш-менш офіційних актів, бо була це справа чималого міжнародного значіння. Од неї мусіли залишитися навіть у канцелярії деякі документи. А що в повній редакції за подію цю оповідається значно ширше, ніж у короткій, то це річ цілком зрозуміла і не може це правити за довід, що все це вигадано. Далі мусимо ми сказати, що не все те, що складено на основі переказів, засновано на народніх переказах. Як автор Пов'єсти временних літь де-в-чому був ученим систематиком і сам утворював свої гіпотези (про початок Русі, про переселення слов'ян із Дунаю), так і автор повної редакції літовського літопису був ще більшим систематиком і складачем книжних (топографічних, генеалогічних) легенд. А в літописі багато топогра-

фічних і генеалогічних вигадок. Назви міст дали підставу для вигадок про князів. Перекази про заснування ріжних міст здебільша пізнішого, книжного походження. Звістки волинського літопису доповнювалися місцевими переказами, записаними пізніше і прикрашеними ріжними вигадками. Ні про які пруські чи угорські джерела нема чого й думати. За джерело для літописця були теж і фамільні перекази таких шляхетських литовських родів, як Немиричі, Воловичі. Я вже не згадую за Палемона, бо в утворенні цієї легенди нарід жаднісінької участі не брав, як і в утворенні оповідання про легендарний Ольгердів похід на Москву. Оповідання про завоювання Київщини і Волині за Гедиміна (а не за Ольгерда), хоч і неправдиве у своїй суті (та його правдивість обороняє М. Дашкевич проти В. Антоновича), теж не можна, на мою думку, визнати за народній переказ; — помилка його мабуть книжного походження.

У литовських літописах яскраво і різко позначилася національна ідея, ідея національно-політичної незалежності Литви од Польщі. Не дивниця, що національним героєм у литовських літописах з'являється головний провідник цієї ідеї, великий князь литовський, Витовт. Усі симпатії літописців на боці великого князівства литовського в його боротьбі з Польщею. Через те літопис мало не виключно цікавиться литовськими подіями і інших торкається хіба остільки, оскільки вони з'язані з литовськими. Литовські літописи прихильні до литовських князів і найголовнішу увагу на них звертають, і роблять враження офіційних, державних, хоч формально може вони такими й не були. У литовських літописах широких оповідань більше, ніж щорічних записів; визначні події описувалися докладно, а згодом, через додання щорічних записів, з них утворювалися літописні зводи.

Називаємо ми ці літописи литовськими, та треба, проте, завважити, що були вони рівночасно й західно-руські, і навіть ця назва для них більше підходить, ніж назва «литовські». Найперше завважити треба, що писані вони не литовською мовою¹⁾, а тодішньою літературною українською мовою (західно-руською), бо мова ця панувала на території всього великого князівства литовського, чи краще мовити — литовсько-руської держави, що до її етнографічного складу увійшли литовці, білоруси й українці. І хоч утворювали державу литовці, то й український елемент брав чималу участь в будуванні її, а з культурного погляду український елемент керував, панував

¹⁾ Нарбут, що-правда, висловив був гадку, що першу частину повного зводу було написано литовською мовою, а тоді вже перекладено на мову західно-руську. Та на це немає жодного доводу, як і на те, що для цього литовського тексту користувалися готськими рунами.

над литовським. Отого антагонізму, що був поміж Литвою і Польщею, не було між Литвою і Руссю. І про руські події литовські літописи оповідають як за свої, а не чужі. Не дивниця, що при такому складі литовські літописи з'являються оснівним джерелом і для історії місцевого українського життя за XIV-XV в.в. і, що важніше, історії державного й політично-соціального життя литовсько-руської держави.

Хронологія литовських літописів мало помітна і в короткій, і в повній редакції. У списках короткої редакції роки проставлено здебільша при подіях українських і смоленських. У повній редакції вони з'являються аж з початком XV в., а в XIV в. вони представлені тільки при чотирох подіях; події тут часто поперемішувано без будь-якого хронологічного порядку — раніше оповідається за те, що трапилося пізніше; аж з половини XV в. бачимо постійні хронологічні вказівки.

Спискові Биховця чимало уваги присвячує й проф. В. Антонович у своїх лекціях¹⁾. Згадавши й за інші списки цієї редакції (Познанський або гр. Рачинського, що факсімільє його є у Львові в Бібліотеці Осолінських, а другий — у Петербурзі), проф. Антонович отак характеризує самий літопис. Найперше, — це літописний звід, чи-то компіляція із ріжних джерел, складена в половині XVI в., і записи самовидця починаються тільки з оцього часу, тоб-то з половини XVI віку. Автор цієї компіляції тенденційний, і це відбилося на тому, як він користується джерелами. Жив він у пол. XVI в., як польський уряд усіх заходів вживав для того, щоб завести у великому князівстві литовському політичну унію з Польщею. Кожна освічена людина тих часів добре розуміла, що наближується вже той час, коли унія зробиться доконаним фактом, і кожен мусів так чи інакше пристосовуватися до нових умов життя. Літописець теж розумів це і був він прихильником унії; а що був він литовським шляхтичем-патріотом, то хотів захистити інтереси свого стану перед польськими змаганнями на нероздільне панування в Литві. Через те намагається він довести, що литовська шляхта і видатніша і шляхетніша своїм походженням, ніж польська. І ось він велику увагу звертає на генеалогічні фамільні перекази й легенди, що виводили литовські шляхетські роди од римських патриціїв; він радо вміщує їх у літописі. Так само радо вміщує він і оповідання про всякі не-бувалі події, як от наприклад про відомий з'їзд у Луцькому з апокрифічною промовою на ньому імператора Сигізмунда, де імператор підкреслював перевагу литовського панства над польським і звер-

¹⁾ Рукописні записи К. М. Мельник-Антоновичевої.

тався до польського короля Ягайла з проханням не врізувати його прав і привілеїв. Літописець надає навіть литовським панам ріжні римські герби, яких у них ніколи справді не було.

Змістом своїм список Биховця розділюється на три частини: перша — найцікавіша і разом з тим найбільша, але важка для зrozуміння. Матеріал у ній дуже ріжноманітний. Охоплює вона добу од початку литовського князівства до Ольгердою смерти, тобто до кінця XIII віку і була-б вона нам у великий пригоді, як-би автор позаносив був просто до свого літопису всі ті перекази, що він чув. Та ні! Він поставив собі інакшу мету — і зробив це під впливом тодішніх обставин політичного й громадського життя — він забажав дати історію стародавньої Литви, литовського князівства за ті часи, коли воно ще не існувало, як держава. За-для цього він по-своєму систематизує й переставляє записані ним перекази і переносить сучасний йому суспільний устрій на ту далеку старовину і веде історію тієї доби, жадних не маючи певних матеріалів. Це і є оснівна історична авторова помилка. І через те користуватися цією частиною літопису дуже трудно, бо треба найперше розкласти на частини всенікій матеріал, виділити в ньому вигадки од правди, імовірні оповідання пристосувати до певних осіб, яких вони справді торкаються, і до тієї доби, до котрої вони належать, то що. І тоді виявилось-би, що чимало оповіданнів довелось-би геть одкинути, бо не відповідають вони вимогам історичної критики. Оповідання першої частини складаються із народніх і фамільних переказів та деяких звісток, узятих із Іпатського літопису. Народні перекази засновано на топографічних назвах, що зберіглися в народній пам'яті; фамільні легенди позичив літописець у представників цих фамілій, у значних литовських панів. Легенди ці він наводить дуже радо: иноді він перериває своє оповідання, щоб докинути слово про того чи іншого представника старого литовського шляхетського роду, наприклад, про кн. Друцьких, Немиричів, Воловичів, то що. Очевидна річ, що до рук його попали документи цих фамілій, і він заніс їх цілком до свого зводу. Усе це, без жадного критичного розбору, зібрав автор до купи і на основі їх силувався скласти послідовне оповідання про походження литовського народу та про його долю од найдавніших часів до прийняття християнства. І через те у цій частині страшена сила анахронізмів, суперечностей і перекручувань фактів; хронології нема; частенько за один факт оповідається двічі, тільки з іменнями ріжними, або події з однієї особи переносяться на іншу. Отакий характер має літопис до Ольгердою смерти (до 1377 р.).

Друга частина літопису охоплює добу від Ольгердої смерті до часу запанування Казимира Ягайловича (од 1377 до 1445 року). Це варіант короткої редакції литовсько-руського літопису (видання Даниловича), але з чималими додатками й одмінами. Найважніші додатки позичено здебільша з генеалогічних переказів литовського шляхетства. Нерідко трапляються тут подrobiці про тій політичні подiї, що в них брав участь той чи інший представник якогось шляхетського роду. Деякі епзоди з литовської історії значно поширені на підставі народних переказів або тих літописних звісток що до нас не дійшли. Такі, наприклад, оповідання про луцький з'їзд монархів, про битву над р. Ворсклом, про боротьбу Жигмонта Кейстутовича із Свидригailом, то що. Усенька ця частина виділяється в порівнянні з двома іншими надзвичайною своєю яскравістю, художністю свого викладу. Хронологія в ній починається і послідовно ведеться з 1398 року.

Третя частина літопису охоплює історичні звістки про велике князіство литовське за роки 1445—1507 (це в спискові, виданому Нарбутом, а в спискові Познанському — до 1548 року). О цю частину літопису складено на підставі руських літописів, на підставі місцевих усіких заміток, що до наших часів не зберіглися, на підставі фамільних переказів і записів сучасників-самовидців. Взагалі частина ця правильно передає подiї.

І. А. Тіхоміров, що присвятив західно-руським літописам спеціальну розвідку і з'являється дуже добрим знавцем їх, висловлює про них отакі думки.

Литовськими літописами руські літописи не користувалися, і взагалі в руських літописах звісток про Литву обмаль. Навпаки, польські хроністи в оповіданні своєму не поминали подiй литовської історії і для цього користувалися вони литовськими літописами. Найбільше використав їх Стрийковський, менше од нього — Більський, а ще менше — Длugoш. Тіхоміров проробив величезну роботу і остаточно з'ясував, що саме кожен із згаданих хроністів позичив із литовських літописів, — і ось тій висновки, до яких він прийшов. Длugoш узяв із них саміс'ївський реєстр Гедимінових дітей, звістки про Явнутія, про Ягайловою боротьбу з Кейстутом та Витовтом і про Кейстутову смерть — до Витовта. Більський мав у своїх руках декілька редакцій литовських літописів і він їх, звичайна річ, вкорочував, але іноді наводить їх дослівно, а іноді тільки покликався на них, як у них було щось протилежне до того, що говорилося в польських джерелах. Тіхоміров перелічує всі ті запозичення, які зробив Більський із литовських літописів. А Стрийковський стільки по-

зичив із литовських літописів, що не маючи ще окремого видання цих літописів, можна було знати їхній зміст із хроніки Стрийковського. Мав він у своїх руках до 12-13-15 рукописних списків литовських літописів; він збірав їх звідусіль, звірював їх одні з одними, робив про них критичні замітки. Мав він і два стародавні літописи, але це мабуть, були тільки дві редакції одного літопису. Може в нього були редакції повніші, ніж ті, які маємо тепер ми; та, здається, таких літописів, котрі були-би невідомі тепер нам, у нього немає. Тіхоміров вичерпуюче перелічує те, що Стрийковський позичив із литовських літописів, і показує, в чому була одміна між звістками літописів і звістками Стрийковського, тобто в чому Стрийковський доповнював літописи. Та я частина виданого Нарбутом літопису, що оповідає за Ольгердові часи, увійшла до Стрийковського цілком. Користувався Стрийковський літописами не механічно, — він їх поширював своїми додатками, іноді він їх укорочував; власних слів історичних діячів він не наводить, а оповідає за них у третьій особі, своїми словами персповідаючи їхню думку. Багато оповіданнів викладає він за польськими джерелами: за Длугошем, Меховічем, Кромером, Ваповським. Усього в Стрийковського зроблено до 180 покликаннів на литовські літописи і при перевірці виходить, що вони в значній мірі правдиві. Стрийковський наводить уривки з литовських літописів або на те, щоб підтримати звістки тих чи інакших джерел чи щоб показати їхні помилки, або знов сам робить додатки до звісток литовських літописів. З нього компілятор дуже сумлінний, і звістки його настільки певні, наскільки певні тій джерела, котрими він користувався.

Що можна сказати про мову литовських літописів? Цьому питанню присвятив окрему розвідку акад. Е. Ф. Карський¹⁾, використавши для неї рукопис Попова, Археографічної Комісії уривок із Збірника Авраамки. Оригінал списка Биховця чимало має українізмів, так само як і латинський список литовського літопису XVIII в. бібліотеки гр. Красінських. Гарною літературною західно-руською мовою XV-XVI в написаний список литовського літопису в збірнику XVI в. бібліотеки гр. Красінських. Чимало в списках литовських літописів трапляється і церковно-слов'янізмів; інколи помітно навіть бажання йти за староруськими літописами навіть в окремих висловах, як наприклад — „мы же на преднее возвратимъся“ (Увар.). У списку Познанському та бібліотеки гр. Красінських навпаки чимало полонізмів, а церковно-слов'янізми зустрічаються аж надто

¹⁾ Е. О. Карський, О языке такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей. Варшава, 1894.

рідко. Розглядає автор подрібно фонетику, морфологію й синтаксис та ще лексичний їхній склад.

Особливе місце займає так званий Баркулабівський літопис, який не цілком, та все-таки найбільш підходить до західно-руських літописів і стоїть, так мовити-б, на межі поміж литовськими літописами й літописами козацькими, що до їхнього розгляду ми перейдемо в наступному розділі. Рукопис Баркулабівського літопису зберігається в Синодальній Бібліотеці. Вперше опублікував був його П. Куліш у своїх Матеріалахъ для исторіи возоєдинення Руси (т. I, стор. 45 — 89), а згодом, поправлене і з спеціальною розвідкою, — проф. М. В. Довнар-Запольський (у київських Університетськихъ Извѣстіяхъ тай окремою відбиткою: М. В. Довнаръ-Запольскій, Баркулабовская лѣтопись. К. 1908). Починається літопис оповіданням про берестейський сейм 1544 року. До звісток загального характеру належить ще оповідання про собор берестейський 1596 року. Інші звістки цього літопису торкаються здебільша Могилева, Орши й суміжних волостей, серед них і Баркулабова (од цієї місцевості й літопис названо). Звістки це все дрібні, та мають вони велике значення й інтерес. Особливо цінні звістки за дорожнечу, за голод та народні нещастия взагалі, де автор виявляє себе великим прихильником простого люду. Значення має і той матеріал, який з'явився заселенням країни та переселенням народу у з'язку з народними нещастями. Цікаві теж звістки про ціни на хліб та про врожай впродовж 20 років. Має значення цей літопис уже і для історії українського козацтва, бо й за нього оповідає вже автор на кількох сторінках (10, 19, 20, 28). Автором цього літопису був священик села Баркулабова, Федір Филипович. Перші звістки літопису починаються

1544 року, а кінчаться — 1608 роком. Собор 1594 року автор описує на підставі власних споминів, бо він був на ньому особисто; можлива річ, що був він і на соборі 1596 року. Складати його автор почав після 1592 року, але не пізніше 1595—1596 р. Автор стоїть за православну віру і має в цьому напрямку вплив і на сім'ю свого патрона, кн. Соломерецького. Під 1597 роком читаємо ми такий запис: „*Во великий постъ его мл. князь Богданъ, именемъ Исаакий, у месте Баркулабове началъ учитисе по руску грамоте и по крецку; а былъ бакаларемъ панъ Лаврентий Зиганій, человѣкъ наченій, зъ места Виленского прибазленый. А родился его мл. князь Богданъ въ року 88* (стор. 20).

Уривки з літовських літописів.

№ 1. Про січу Витовта з татарами над р. Ворсклом
у 1399 році (із Супрасльського списка)*.

В лѣтѣ 1399 быс по[бо]ище кїзю великомоу Витовту
съ Тимеръ Коуклоуемъ цѣмъ. кїзъ же великии Витовъ Кестоутевичъ Литовъский собра вои много б҃езчислено.
и цѣ Тактамышъ с нимъ своимъ дворомъ и Литва и
Немъци и Лахи и Жемоить. Татарове и Волохи и Польне и с нимъ бѣ кїзеи и быс сила ратьныхъ. многа
шѣло. и всими сими польки вооруживъся поиде на цѣлъ
Темиръ Коукла и похвалился на шрдоу Витовъ гаше
поидемъ попленимъ землю Татаръскою победимъ цѣлъ
Темиръ Коукла. и возмемъ цѣство его посадимъ цѣлъ
Тактамыша и ѿнъ може посадить на всю землю Роуськую.
и потомъ на всемъ. и поидаша Татаръ воевати. в то же
врѣмѧ приспѣ Темиръ Коукла цѣлъ. со многими польки
ратными и со кїзми своими шрединскими. и стретоша-
ся с Витовтомъ. во поли на рецѣ на Воръсклии. и быс
бои велики мѣца авгоуста 1399 въ второкъ и надолзе велми
биющимъся имъ. и попоусти Бѣ Татаршъ. кїзъ же ве-
ликыи побѣже во мале дружине. и цѣлъ Темиръ Коукла
тогда приде ко граду ко Києву и въза с градомъ шкоупъ
, роублевъ Литовъскихъ. и силоу свою распоусти по Ли-
товъской земли. и воеваше Татарове даиже и до Вели-
кого Лоуцька і много зла сотвориша земли Литовъской
и штиде во свою землю. а се имена ізбиеныхъ кїзей Ли-
товъскихъ кїзъ Андрѣй Полоцкий Шлагирдовичъ братъ
его Дмитреи Брянскый кїзъ Іоан Дмитровичъ Кындырь.
кїзъ Андрѣй пасыноокъ Дмитреевъ. кїзъ Іоанъ Євшеко-

* Полное собрание русскихъ лѣтописей. Томъ XVII — заи днорусскія лѣто-
писи. Спб., 1907, стор. 47-48.

вичь кі́зь Ішан Борисович Києвъский. кі́зь Глебъ Стославичъ Смоленскыи. кі́зь Левъ Коръядовичъ братъ его кі́зь Семень. кі́зь Михаило Подберезъкы. и братъ его кі́зь Шлександро. кі́зь Михаило Даниловичъ. братъ его кі́зь Дмитреи. кі́зь Феодоръ. Патрыкиевичъ Волынъский кі́зь Понотовичъ. кі́зь Ішан Юрьевичъ Бельский. кі́зь Выспытко Краковъский.

№ 2. Про Гедимінові завоювання (із списка Биховця) *).

Y wpokoiwszy zemalu Žomoyckuiu ot Nemcow, y poszoł na kniazi Ruskija, y pryde napered k horodu Wołodymiru, y kniaż Wołodymir Wołodymerski sobrawszysia, z ludmi swoimi, y wczyni boy lut, z kniażem welikim Gidyminom. Y pomoże Boh welikomu kniaziu Gidyminu, iż kniazia Wołodymiera Wołodymerskoho samoho wbił i rat' ieho wsiu pobił, i horod Wołodymir wozmet.

Y potom poyde na kniazia Lwa Łuckoho, y kniaż Lew usłyszał, szto kniazia Wołodymira: Litwa wbiła, y horod Wołodymir wziali, y on ne smeł protywu staty iemu, y pobežyt do kniazia Romana do ziata swoiego ku Brańsku; a kniaži Bojare Wołyńskiie, bili czołom welikomu kniaziu Gidyminu, aby w nich panował y hospodarem był, a zemli ich ne kaził, y kniaż weli ki Gidymin ukrepiwszy ich prysiahoju, y osta-wiwszy namestnikow swoich w nich, y tam nacznęt kniažyty, a potom na zimu szoł do Berestia, wsi wojska swoi rozpustył, a sam w Beresty zimował, y skoro welik den minał, y on sobrawszy wsi swoi siły Litowskij, Žomoytskij i Ruskij, y na druhoy nedeli po welice dni, poyde na kniazia Stanisławla Kijewskoho, y pryszoł wozmet horod Wruczeū, y horod Žytomir, i kniaż Stanisław Kijewski, obosławszysia z kniażem Olhom Peresławskim, y z kniażem Romanom Brańskim, y z kniažem Lwom Wołyńskim, kotoroho kniaż weliki Gidymin wy-hnał z Łucka, y sobralisia wsi u welikom množestwi ludey swoich Ruskich, y spodkalisia z kniažem welikim Gidyminom

* Ibidem, стор. 491-493.

na rece na R̄peni pod Bełymhorodom w szesty milach ot Kijewa, y wczynili boy y seczu welikuiu, y pomoże Boh welikomu kniaziu Gidyminu, pobiet wsich kniażey Ruskich, na hołowu y woyska ich wse pobitoie na meyscu zostało, y kniazia Lwa Łuckoho y kniazia Olha Pereiasławskoho wbił, y w male družynie Stanisławl Kijewski, y z Romanom Brańskim wtekut do Brańska. A kniaż weliki Gidymin ostupił horod Bełhorod, y horożane widiaczy iż hospodar ich z woyska pobeh, a woysko wse na hołowu porażeno, y onyi nechotiaczy protywitysia woysku tak welikomu Litowskому y peredalisia z horodom kniaziu Gidyminu, y prysiahu uczynili slużyty k welikomu kniatwu Litowskому, y za tym kniaż Gidymin poszoł so wsimi siłami swoimi do Kijewa. Oblaze horod Kijew, y Kijane poczalisia jemu boronity, y leżał kniaż weliki Gidymin pod Kijewom miesiac. A zatym zdumali z soboju horożanie Kijewskije, iż mocj welikoho kniazia bolsz terpity ne mohli, bez hospodara swojego welikoho kniazia Stanisławla Kijewskoho, y usłyszali to, iż hospodar ich kniaż Stanisławl, utek od Gidymina, y woysko ich wse hospodara pobito, y w nich zostawy nikotoroie kniaż ich ne zostawił, y ony zmowiwszysia odnomyslnie podalisia welikomu kniaziu Gidyminu, y szedszy z horoda so kresty Ihumeny, Popy y Diakony, y worota horodowyja otworyli, y stretyli welikoho kniazia Gidymina, czestno y wdaryli iemu czołom, y poddalisia slużyty iemu, i prisiahu swoiu welikomu kniaziu na tom dali, y bili czołom, sztoby ot nich otezin ich ne otnimał, y kniaż Gidymin pry tom ich zostawił i sam czestno w horod Kijew wiechał.

Y usłyszali to Prihorodki Kijewskie, Wyszehorod, Czerkasy, Kanew, Putywły, Slepowrod, szto Kijanie peredalisia z horodom, a hospodara swoiego słyszali iż utek do Brańska, a siłu ieho wsiu pobito, y wsi pryszli do welikoho kniazia Gidymina, y z tymi wyszereczennymi pryhorodki Kijewskimi y podalisia slużyty i prisiahu na tom dali welikomu kniaziu Gidyminu, i Perejesławlane słyszali, iż Kijew i pryhorodki Kijewskie podalisia welikomu kniaziu Gidyminu, a hospodar

ich kniaż Oll, ot welikoho kniazia Gidymina wbih, a ony przyjechawszy, u podalisia z horodom służyły welikomu kniaziu Gidyminu, i prysiahu swoiu na tom dali.

**№ 3. «Похвала ѿ вѣликомъ кнѧзи Витовтѣ»
(із списка гр. Красінського)¹⁾.**

Кнѧзь вѣликий Витовтъ держал вѣликое кнѧженє Литовское и Рѹское и иныи многии земли. и мѣшкаючи ємъ оу великом Лоуцкѣ. и хотѣлъ был на себе корѹнѣ взложити и его неприятели Поляки не перепостили ємъ корѹны. и тогда призвалъ к собѣ короля Польского Владислава цѣсаря Римскаго с цѣсаравою. Московскаго вѣликаго кнѧза Васила Василевича. короля Оугорскаго с королевою. и кнѧзь вѣликий Тверский Борис Александрович был. и мистръ Прѹскии Нѣмецкии и Лиєлліанскии. мистръ. и інъшіи вѣликие послы были ѿ Ивана цѣсаля Цѣлагородцког. и ѿ Мирскаго цѣсаля послы приходили. и ѿ Донскаго короля послы приходили. ѿ великого кнѧза Резанскааг послы приходили. Шдоевские кнѧзи сами были. и ѿ вѣликог Новагорода. и ѿ Пскова послы приходили. и ѿ Волоскаг воєводы. и ѿ іных Нѣмецких земль были. и мешкали вси тysi гости оу великого кнѧза Витовта. сем недѣл на єго стравѣ. а на ден выходило им ѿброку. по пѧтисѧт бочок меду. а по пѧтисот ѧловиць. попѧти сот баранов. по пѧтисот вѣпров. а по стѹ зоубрев. по стѹ лосеи а інших рѣчей личбы нѣт. тогда цѣsar Римъский оу вѣликои млести был з Витовтомъ. и бывши ємъ во своємъ городѣ в Лоуцкѣ. и там тых гостей честив и давовал размаityми дары коштовными. и ѿ того с оутвердила великаѧ млесь межи них. иж не можем выписати. ѿ цти и ѿ дарех того вѣликаг гедра и которыи земли на востоцѣ або на западе были. и приходѧчи кланѧлис силномъ гедрю вѣликомъ кнѧзу Витовту. и цѣ Tureckий честь вѣликю и дары многоцѣнныє часто присыпал силномъ гедрю. и дрѹгии цѣ Циградскии и тот с ним

¹⁾ Ibidem, стор. 176-178.

оу вѣликои млости жил. и теж Ческое кролевъство и Оугорское. и Польское вѣликю честь держали над славным гсдрем. и єще и Донскии корол вѣликю честь и дары многии подавали славномъ гсдрю вѣликомъ кнзю Витовтъ. а брату его вѣликомъ кнзю Магнусу держачи ємъ столець Польского кролевства. и томъ теж с ним оу великои млости живчи. коли славный гсдрь кнзъ вѣликии Витовтъ на которю землю гнѣвъ мѣвал. и которю землю хотѣл сказнити корол Польский Владиславъ завжdy ємоу помошь даваль. и вси ци Татарскии слѹжили ємъ. и сами своими головами на помошь єму шли и слѹхали его.

Такеж кнзъ вѣликии Московскии. оу велкои млости жиль с ним. иныи кнжта Нѣмецкие слѹхали его и на помошь давали на битвъ гдѣ єму боудет потреба. И єще гсдрь земли Молдовское и Басарабское воєвода. Волоскии его во всемъ был послушон. и кнзъ вѣликии Тверскии. и кнзъ вѣликии Рѣзанскии и Шдоєвские кнзи оу великому послушенству были оу вѣликого кнзя Витовта. вѣликии Новгородок. и вѣликии Псковъ. вси были послушни гсдря вѣликого кнзя Витовта. тыи вѣликии гсдри. и ци вѣликие кнзи тыи оу вѣликои ласцѣ с нимъ жили. и иныи слѹжили єму и честь вѣликю и дары великие и дани многи приносили єму. нетолко по всѣ лѣта але на кождый дїй. и коли славный гсдрь вѣликии кнзъ Витовтъ. на которю землю бывал гневен и кото-рю землю хотѣлъ сказнити. а любо силныхъ своихъ воєводъ гдѣ хотѣлъ послати и комъ коли ѿ тыхъ земль вѣлел к собѣ быти. и ѿни без всякогъ слоушенства своєи земли пришли к нѣму. и вездѣ єму на помоч были гдѣ коли єму было надобѣ. и кнзъ вѣликии Витовтъ оу великои славѣ и оу великои чти пребывал. по всим землям ци ѿрдынскии и кнзи ѿрдынские приежчали к вѣликомъ кнзю на слоужбѣ. и просѧчи собѣ ци на црство много было ѿрдынскихъ цеи и кнзеи што в дворѣ его

сл8жили. и напервеи дал имъ цѣл до шрды цѣл Солтана тот цѣль был на црствѣ. и не смѣл николи противитис силном8 гдрю. и шставивши црство и кїзи шрдынские послали послы свои до славног гдя. прослчи собѣ иного цѣл шн дал имъ иног цѣл малог Солтана. тот малыи Солтанъ сѣль на црство. и не смѣл николи шсл8хатис силног гсдра гдѣ коли єм8 кїзь вѣликий Витовтъ вѣлит кочовати тамъ коч8еть. по малом часу вѣликие кїзи шрдынские нѣ смеючи розгнѣвати. славног гдя вѣликог кїза Витовта. и не полюбился им тот цѣль. и шни ишног цѣл просили собѣ оу славног гсдра. и шн имъ даст цѣл Давлад Бердел томоу ж Давлад Бerdeю немног цѣствовавши на црствѣ и оумрет а кїзь вѣликий Витовтъ в тот час был в Києвѣ. и пришли к нем8 цїи шрдынские со многими дары многоцѣнными. просили собѣ иног цѣл шн имъ дал иног цѣл именем Махмета.

Там кїзь вѣликий мешкал оу Києвѣ. и їтолѣ шплать поехал до Л8цка до Вѣликого. и там розболевся кїзь вѣликий Витовтъ. и росп8стил кїзей своих и бояр с честию вѣликою. а корол Польскии Владислав в тот час был с кїзем вѣликим Витовтом оу Л8цк8. и при нем таки и вмер кїзь вѣликий Витовтъ. мсца шктябра на стог Ікова брата гїл.

ВИДАННЯ
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.

I. Записки Історично-Філологічного Відділу:

- р. 1919, кв. I.
 1919—21, кв. II—III.
 — Академик С. О. Єфремов. Його життєпис, його
 літературна діяльність і бібліографія його
 праць за р.р. 1895—1919 (окр. відбитка з II кн.).
 р. 1922, кв. IV (друкується).

II. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій, Історія української істо-
 ріографії. Т. I, вим. I. Київ, 1923.
 № 2 — проф. Теокт. Сушніцький, Західно-руські
 літописи, як пам'ятки літератури. Частина I.
 Київ, 1921.
 № 2а — проф. О. І. Сушніцький, Западно-русская исто-
 тоиси, как памятники литературы. Часть I.
 Кіїв, 1921.
 № 3 — акад. Аг. Кримський, Історія Ісраї та й
 інсьменства. I. Як Ісраїя, звібована арабами,
 відродилася подільче. Київ, 1923.
 № 4 — акад. М. Петров, Давній Кайі у історично-
 географічному відношенні (готовий до друку
 пот.).
 № 5 — В. Науменко, Нові матеріали для історії
 позатігів української літератури XIX в. I—III.
 Е., 1923.
 № 6 — проф. Ів. Соколов, Грекій Сад і Україна.
 Історична характеристика Грекій земель куль-
 турних відносин (готовий до друку).
 № 7 — проф. Волод. Резанов, Стародавній час Украї-
 нської. Т. I (Роззіда і тексты) — готовий до
 друку.
 № 8 — пр.-доц. М. Плазка, Бібліографія масаво-
 єар. Григоренка (готовий до друку).
 № 9 — акад. Аг. Кримський, Хаджіра богої вій.
 З історії першого інсьменства XIV в. квіт. 1923.
 № 10 — акад. Аг. Кримський, Ісаїа Чубинський.
 Київ 1923.
 № 11 — Українські годинники до XV в. квіт. 1923.

III. Найголовніші правила українського правопису
 Державне вид-во. Київ, 1921.